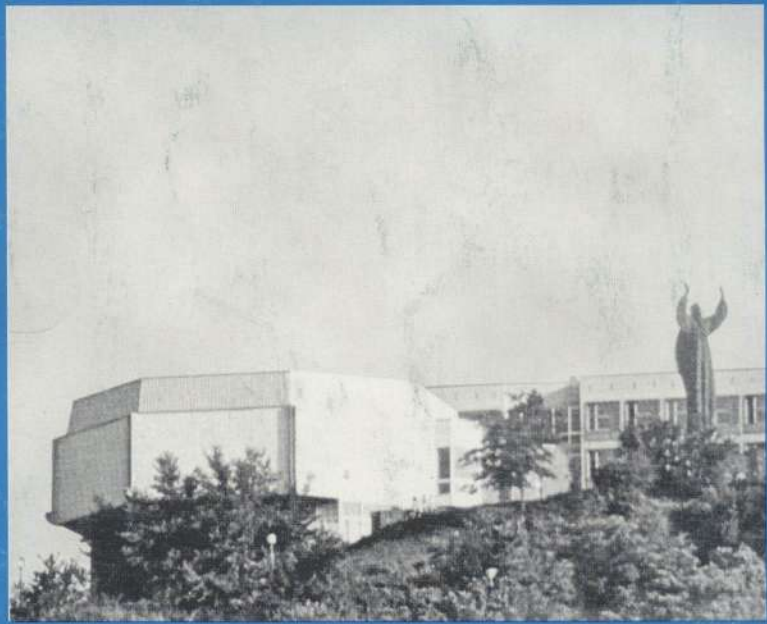

80
ЮАИО
ИЛСР
Т. 31, 1995. кн. 2

"Св. св. Кирил и Методий"

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 31, КНИГА 2.
ЕЗИКОЗНАНИЕ
1995

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

БЪЛГАРСКАТА СТИЛИСТИКА И НЕЙНОТО ИЗУЧАВАНЕ В
СРЕДНИТЕ И ВИСШИТЕ УЧИЛИЩА

ДАРЕНИЕ

от Издателството
28.13.03.2002 г.
гр. Велико Търново

ГОДИНА 1995

ТОМ 31, КНИГА 2

ТРУДОВЕ НА
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ЕЗИКОЗНАНИЕ
Том 31, Книга 2
1995

TRAVAUX
DE
L'UNIVERSITE
"ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO
FACULTE PHILOGIQUE
LINGUISTIQUE
Tome 31, Livre 2
1995

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 2001, V. Tirnovo

СТАИИ
СИЛ87

80

42 25/2002

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-В.ТЪРНОВО
ДАРЕНИЕ

© Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Велико Търново, 2001

ISSN 0204 – 6369

L. V. ...

СЪДЪРЖАНИЕ

✓ Русин РУСИНОВ. Проф. к.ф.н. Димитър Чизмаров — първият преподавател по българска стилистика във Великотърновския университет	9
✓ Библиография на трудовете на професор Димитър Чизмаров	21
Христина СТАНЕВА. Стилистиката и университетското филологическо образование	25
✓ Рашка ЙОСИФОВА. За някои недостатъчно известни страни от научната и преподавателската дейност на проф. Димитър Чизмаров	37
Димитър ЧИЗМАРОВ. Към стилистичната характеристика на сложните съществителни имена в съвременния български книжовен език	45
Върбан ВЪТОВ. Епод върху поетическата фоника на българските символисти	77
Силвия ЗЛАТАНОВА. Към стилистичната и психолингвистичната функция на повторението в художествен текст	91
Стефан КЪНЕВ, Татяна МИТЕВА. Проблеми на обучението по стилистика в седми клас	99
Йорданка ПОПОВА. Ролята и мястото на лингвистилистичния анализ при преподаване на романа “Легенда за Сибин, преславския княз” от Ем. Станев	109
Мария ИЛИЕВА. Категорията “з а л о г” в стилистиката	125
Милена ГЪРДЕВА. Заслугите на Марин Дринов за изграждането на научния стил на българския книжовен език	133
Тодор БАЛКАНСКИ. Стилистично обогатената лексика на и за българите	149
Гинка ПЕНАКОВА. Неличните глаголни форми в деловия стил	155
Антон ГЕЦОВ. Смесово-синтактични отношения между основните части на периодната структура (отношение на селекция)	165

Даниела АНДРЕЙ. Из стилистичната терминология на свиничанските българи: шарен муж, шарена жена	179
Йорданка МАРИНОВА. Разговорни елементи в прозата на Йордан Радичков	183
Димитрина ВАСИЛЕВА. Особенности на диалога и монолога в художествената проза на Димитър Талев (Наблюдения върху романа “Железният светилник”)	191
Бистра МИЛЧЕВА. Остъпителната семантика в механизма на метафората	207
Пенка РАДЕВА. Оказионални образувания в българската книжовно-разговорна реч	217
Анелия ПЕТКОВА. Диалектизмите в художествената литература	229
Мариана ГЕОРГИЕВА. Отношението модус/диктум в характеристиката на някои сложни изречения	237
Валентина БОНДЖОЛОВА. Индивидуално-авторска омонимия и каламбур	245
Стефан ГЪРДЕВ. Особенности при изразяването на приблизително определено количество в българската книжовна разговорна реч	251
Димитър КРЪСТЕВ. Езикът на художествената литература и “граматиката на поезията”	265
Петранка ГЕОРГИЕВА. Този сложен свят от знаци... (Стилистичният анализ в светлината на семиотичните идеи)	273
Рашка ЙОСИФОВА. За един вид безпредложни именни словосъчетания в книжовно-разговорната реч	283
Цветана КАРАСТОЙЧЕВА. Синонимията в българския младежки сленг (С оглед към стилистичната и семантичната диференциация в речника му)	293
Русин РУСИНОВ. Езикови и художествени особености на песента за цар Иван Шишман	305

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

✓
**ПРОФ. К.Ф.Н. ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ –
ПЪРВИЯТ ПРЕПОДАВАТЕЛ ПО
БЪЛГАРСКА СТИЛИСТИКА ВЪВ
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ**

Русин Русинов

В историята на Великотърновския университет, както и в историята на българското езикознание проф. к.ф.н. Димитър Чизмаров остави име на скромни и всеотдадени преподаватели и учени, който с еднаква сериозност гледаше и на преподавателската, и на научноизследователската дейност, който чрез преподавателската си дейност по практическа граматика и стилистика, а по-късно и по стилистика на съвременния български книжовен език допринесе за по-сетнешното обособяване на културата на българската реч като самостоятелна лингвистична дисциплина и за избистряне съдържанието на лекционния курс по българска стилистика, на която дисциплина той бе титуляр в продължение на едно десетилетие.¹

В жизнения път на Чизмаров няма бурни години и събития. Животът му протича тихо и скромно, със себеотдаване на работата в училището и в университета, с вътрешно удовлетворение за полезното и доброто, сторени от него. Чужди му бяха щестлавието и самохвалството, чуждо му беше и робуването на догми, които не споделяше. Той бе формирал у себе си качествата на добрия и уважаван педагог.

С Димитър Чизмаров се запознах лично през учебната 1964/65 година, когато вече работех като асистент по съвременен български език в тогавашния Висш педагогически институт "Братя Кирил и Методий". Името му обаче ми бе известно много преди това – от сп. "Български език и литература", в което той бе напечатал няколко статии върху изучавани в училище литературни произведения. Тези статии му отреждаха челно място сред нашето учителство. Узнавайки, че съм учил и работил в гр. Попово, той спомена, че е бил учител в този град. И аз си припомних високия, строен и красив млад учител по български език и литература от девическата гимназия в Попово през 1944 – 1945 г., по когото въздишаха немалко ученички, а той се правеше, че не забелязва влюбените им погледи.

С Димитър Чизмаров сме работили заедно в продължение на две десетилетия. Имали сме много разговори по най-различни въпроси: и житейски, и научни, и във връзка с работата със студентите.

Няколко години живяхме и в един блок, жилищата ни бяха през един етаж. Никога няма да забравя гостоприемството и кулинарните възможности на г-жа Чизмарова. За съжаление от 1982 г. насетне отношенията ни станаха административно-официални, а би могло да се каже и натегнати. Причините? През 1982 г. бе обявен конкурс за професор по съвременен български език с евентуален кандидат Чизмаров. Позволих си да се намеся в конкурса и подадох документи. Направих го, защото няха друга възможност. На няколко пъти преди това се вземаше решение да се иска от Министерството на образованието разрешение за конкурс по съвременен български език, като за евентуален кандидат се посочваше моето име, но когато официалното писмо се получи в Съвета за висше образование, едно овластено лице отиваше при Стоян Христов, който се занимаваше с кадровите въпроси в системата на висшето образование, и искаше да отпадне предложението за професорски конкурс по съвременен български език. Естествено волята му се уважаваше. Веднъж Стоян Христов сподели: “Такова чудо не бях виждал — един и същ човек да подписва писмото с предложението за обявяване на конкурс и след това да идва да настоява за неразрешаване на конкурса”. И досега не мога да кажа защо това лице толкова се плашеше от мене — аз бях безпартиен и нямаше никаква възможност да бъда предложен за ректор. Това беше причината да се намеся в обявения конкурс за професор по съвременен български език. Знаех, че за Чизмаров веднага ще бъде обявен нов конкурс, както и стана на дело. Аз бях избран за професор през 1982 г., а той през следващата 1983 г. Това помрачи отношенията ни, но то не стана причина да променя доброто си отношение към Чизмаров като човек, преподавател и учен.

Димитър Георгиев Чизмаров е роден на 30 декември 1920 г. в с. Краисен, Ловешка област. Завършва полукласическа гимназия във В. Търново (1939) и се записва студент по славянска филология в Софийския университет “Св. Климент Охридски”. Принадлежи към поколение студенти, из чиито среди излизат по-късно талантиливи учени — Иван Гълъбов, Дора Иванова-Мирчева, Йордан Заимов, К. Ковачев, Пеньо Русев, Жельо Авджиев и др. Няма съмнение, че от най-важно значение са личностните им качества, но не може да бъде омаловажена и ролята на тогавашните университетски преподаватели. Като студент Д. Чизмаров има за преподаватели видни

български учени като проф. Ст. Младенов, проф. М. Арнаудов, проф. Ст. Романски, тогавашните доценти Ив. Леков, К. Мирчев, и П. Динев, тогавашния асистент Л. Андрейчин. Д. Чизмаров показва сериозно отношение към студентските си задължения, овладява задълбочено филологическата наука. След едногодишния учителски стаж в Стажантския институт и след придобиване на учителска правоспособност Д. Чизмаров поема, както много други свои колеги, пътя на учителското поприще. Учителствува в Килифарево, Попово, Дебелец и Велико Търново — общо 19 години.

През 1965 г. Димитър Чизмаров е избран отначало за хоноруван, а след това и за редовен преподавател по практическа граматика и стилистика във Висшия педагогически институт “Братя Кирил и Методий” във В. Търново (от 1971 г. Великотърновски университет “Кирил и Методий”). С постъпване на постоянна работа в университета той съсредоточава преподавателските си и научно-изследователските си усилия върху съвременния български книжовен език. През 1972 г. защитава кандидатска дисертация на тема “Лексикални, граматични и стилистични основи на главните букви в съвременното българско писмо”, а следващата 1973 г. се хабилитира за доцент по съвременен български език и поема лекциите по българска стилистика. От 1983 г., както се каза, е професор по съвременен български език. Освен лекционния курс по стилистика, на който бе титуляр, четеше лекции и по фонетика и лексикология на съвременния български книжовен език.

Димитър Чизмаров има заслуги за издигане равнището на преподаванията по практическа граматика и стилистика и за полагане основите на лекционен курс по стилистика във Великотърновския университет. Избран е за зам.-декан на филологическия факултет (1976—1979) и за ръководител на Катедрата по български език (1982—1984). След тежко и продължително боледуване Д. Чизмаров почина на 14 януари 1986 г.

Двете му учебни програми — програмата по практическа граматика и стилистика (1971)² и програмата по стилистика на българския книжовен език (1975)³ представят почти тезисно изложение на включения за изучаване материал, отличават се със системност и методичност, включват почти изчерпателен списък на съществуващата по темата научна литература.

Тъй като проф. Чизмаров е първият преподавател по българска стилистика във Великотърновския университет, уместно ще бъде да

се види как той разбира предмета, съдържанието и задачите на тази наука. “Стилистиката като учебна дисциплина — пише той в уводните бележки към Програмата — има за цел да запознае студентите с най-важните особености в стилистическата система на българския книжовен език и със стилистическата организация на съвременната българска реч... Без стилистическа образование и развит стилистически усет, помагачи да се спазват установилите се в съвременната книжовна реч стилистически норми, не може да се постигне истинска речева култура... Нашият курс по стилистика е система от лекции и упражнения (семинарни занятия), поставящи си за цел да обогатят стилистическите знания и да усъвършенствуват стилистическите умения и навици на бъдещите учители относно употребата на изразните средства на езика в системата на речта. Следователно това е практическа стилистика, стилистика, която е насочена към овладяване на речевите варианти и усъвършенствуване индивидуалната речева практика на студентите”(с.1).

Проф. Д. Чизмаров определя курса си като практическа стилистика, но в действителност той надхвърля нейните рамки — от програмата става ясно, че задачите на практическата стилистика се съчетават със стилистиката на художествената реч. “В нашия курс обаче — посочва авторът — особеностите във функционирането на езиковите синоними в художествения стил ще се разглеждат редом с функционирането им в останалите колективни стилове, като при това се обръща по-голямо внимание на художествено-експресивния потенциал на думи, форми, изрази, на тяхната роля за създаване на художествена образност и емоционална изразителност в художествената реч” (с. 4). Централно място в лекционния курс на проф. Чизмаров по стилистика заема синонимията — лексикална, фразеологична, граматическа. “Стилистиката започва там и стилистическата работа се извършва едва тогава, когато от съществуващия синонимен ред се прави избор на нужното езиково средство с оглед на конкретната комуникативна задача, т. е. когато от синонимните думи, форми, съчетания и изречения се подбира онова, което най-точно предава оттенъците на смисъла и чувствата и съответствува на стила и жанра на речта” (с. 3). Той не само изяснява различните типове и видове синонимия, не само характеризира колективните стилове на речта откъм присъщите им изразни средства, но се стреми да даде на студентите и конкретни съвети и указания как да подбират изразните средства за съответния текст (изказване), като се

съобразяват със стиловата му принадлежност, с жанровите му особености, с предназначението му и с ред други фактори. Стилистиката, така както я разбира проф. Чизмаров, се намира в тясна връзка с културата на речта. Високата речева култура е немислима без стилистични знания, умения и навици.

Едно от основните понятия, с които работи проф. Чизмаров, е понятието “стилистична норма”: “Същността на стилистическите норми се състои в правилния избор на изразните средства (думи, форми, изречения) за всяко конкретно изказване в зависимост от неговата цел и съдържание” (с.4).

Най-пълно и системно схващанията на автора за стилистиката са изложени в статията “Стилистика, култура на речта и езиково обучение” (Бълг. ез., 1980, кн. 3, с. 201—208), препечатана и в съставеното от него и от Р. Йосифова “Помагало по стилистика на българския книжовен език” (С., 1985, с. 21—30).

Лекционният курс на проф. Чизмаров по стилистика обхваща следните теми:

1. Език и стил. Стилистика и култура на речта.
2. Научният стил.
3. Публицистичният стил.
4. Административно-деловият стил.
5. Разговорният стил.
6. Художественият стил.
7. Употреба на думите.
8. Стилизираната и емоционално-експресивната лексика в книжовната българска реч.
9. Фразеологическите средства на езика в практическата и в художествената реч
10. Стилистика на съществителното име.
11. Стилистична характеристика на прилагателните имена.
12. Правилната употреба и художествената изразителност на глаголните времена и наклонения в разказ за минали събития.
13. Правилна и стилистично-изразителна употреба на местоименните форми.
14. Синонимията между предлозите.
15. Стилистична изразителност и синонимия на видовете прости изречения.
16. Стилистична характеристика на частите на изречението.

17. Стилистично значение на обособените части на изречението.

18. Стилистични възможности на еднородните части, въвеждащите и вметнатите думи и изрази.

19. Граматичен и стилистичен словоред на българското изречение в книжовната реч.

20. Функционално-стилистическа и емоционално-експресивна оценка на синтактическите средства на езика.

21. Качества на образцовата реч и стилистично редактиране.

Прегледът на съдържанието на програмата по стилистика потвърждава направената вече констатация, че проф. Чизмаров гледа на стилистиката като на наука, която предлага системни знания за стилистичното диференциране и разслояване на българската реч, за функционалните стилове и за синонимията в речта, като върху основата на тези знания се формират съответни умения и в крайна сметка се повдига равнището на индивидуалната култура на речта. Съдържанието на лекционния му курс се определя от генералната цел, че мнозинството от студентите по българска филология ще работят като учители; с оглед на тази им реализация е замислен и осъществен курсът по българска стилистика.

В стилистиката като наука няма обща гледна точка — нито у нас, нито в чужбина. Проф. Д. Чизмаров продължава риторическата доктрина във вида, до който я доведе проф. Л. Андрейчин, като възприема и някои идеи на руски езиковеди от 60-те и 70-те години на XX в. — В. В. Виноградов, А. Н. Гвоздев, А. И. Ефимов, Д. Е. Розентал, А. Н. Кожина и др.

Проф. Д. Чизмаров е автор, широко осведомен библиографски по проблемите, които го занимават. Библиографията му към отделните теми в програмата му по практическа граматика и стилистика и по стилистика е изчерпателна; отбелязва и най-дребния принос на свои предшественици и колеги.

Стилистичната си концепция проф. Д. Чизмаров реализира в “Стилистика на българския книжовен език. Увод, лексика и фразеология” (С., 1982, 231 с.).⁴ Авторът нарича книгата си “учебник за студенти-филолози”, но по съдържание тя излиза извън тези рамки. Първата част от книгата е въведение в стилистиката. Тук намират разработка въпроси като: функционални варианти на книжовната реч, стилът като лингвистическо понятие, противопоставянията раз-

говорен стил – книжни стилове, устна – писмена реч, диалогична – монологична реч, художествен стил – практически стилове, съотносителност и взаимодействие между функционалните стилове, същност на стиловата специфика и ролята на статистическата оценка на стиловете, функционалните стилове и жанрове на речта, предмет на стилистиката, стилооформящите лингвистични фактори, системата на езиковите елементи в структурата на стила, съвкупностите от стилово маркирани и емоционалноизразителни средства на езика, системата на стилистичните похвати, тяхната стилистична изразителност и стилообразуваща роля, стилистика на художествената литература, стилистика и култура на речта, граматика и нормативна правилност, стилистична правилност, естетически изисквания, стилистиката и езиковото обучение. Посочените въпроси се разработват стегнато и целенасочено, с познаване на литературата по стилистика и с лична концепция за предмета и съдържанието на стилистиката.

Основно място в учебника се пада на втората част – “Лексика и фразеология”. Тук проф. Д. Чизмаров най-добре разкрива качествата си на езиковед – наблюдателност, аналитичност, синтетичност, систематичност, оценъчност, препоръчителност. Три са основните проблема, около които е организирано изложението в тази част от книгата: точна и изразителна употреба на думите, стилистично значение на експресивната лексика и стилистично значение на фразеологичните единици. Проблемите са разработени върху основата на твърде богат материал, извлечен от различни източници. Приносни моменти се съдържат при интерпретацията на стилистичните норми, на преносната употреба на думите в различните стилове, на синонимията, омонимията и антонимията. Твърде пълни и аналитични са наблюденията му върху употребата на експресивната лексика в езика на художествената литература. Убедителен е проф. Чизмаров, когато разглежда диалектизмите, жаргонизмите и фолклоризмите в художествената реч.

На широка речева основа се изяснява стилистичното значение на фразеологичните единици. Преди него езиковедите правят бележки за стилистичните особености на фразеологизмите, но никой така пълно и всеотрасно не е оглеждал стилистичните им функции и възможности.

Проф. Д. Чизмаров преминава към стилистиката от практическата граматика. Това обстоятелство се отразява върху сти-

листичната му концепция, според която на студентите е необходима преди всичко практическа стилистика. Дидактизмът в учебника по стилистика заема съществено място. За това говорят рубрики като: “Стилистиката и езиковото обучение”, “Грижа за овладяване на речниковото богатство и изграждане усет за точна и изразителна употреба на думите”, “Фразеологията и езиковото обучение” и др.

Проблеми на граматическата стилистика се поставят в книгата на проф. Д. Чизмаров “Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език” (С., 1978, 181 с.). Без това да е специално указано, книгата е написана въз основа на лекциите му, посветени на стилистичните възможности на граматическите категории и значения при съществителните имена. След един кратък “Увод в граматическата стилистика” вниманието на автора се съсредоточава върху правилната и стилистично мотивирана употреба на рода и числото на съществителното име. Систематизирани и обяснени са твърде много случаи във връзка с колебания в граматическия род на наши и чужди по произход съществителни, на съществителни от общ граматически род, на маскулизираните форми, на формите за мн. число. Находчиви са наблюденията му и изводите му във връзка с олицетворение на граматическия род в художествения стил. В книгата изключително широко е представена словообразователната синонимия при съществителните имена. Отделя се място и за стилистика на собствените имена, въпрос, който преди Чизмаров не е бил поставян с такава яснота и пълнота.

С тематиката на тази книга е свързана студията му “Членуването на съществителните имена от стилистично гледище” (сб. Филологически студии, В. Търново, 1981, с. 191—206).

След книгата за стилистичните особености на съществителното име проф. Д. Чизмаров се заема да напише подобно изследване и за прилагателните имена, но не успява да го довърши. Публикувани са само части от него, напр.: “Словообразователната синонимия при прилагателните имена в българския книжовен език от нормативно-стилистично гледище” (Юбилеен сборник. 20 години Велико-търновски университет (1963 — 1983). Кн. 1. Езикознание, В. Търново, 1983, с. 312 — 324).

Друго значимо изследване на проф. Д. Чизмаров е “Собствено име и главни букви” (Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”. Т. VIII, кн. 1., С., 1973, с. 347—411; Т. IX, кн. 1, С., 1973, с. 437—489), което представя основното съдържание на кандидатската му дисертация.

Приносът на автора тук е в изясняване природата и спецификата на собственото име в противовес на нарицателното име. Характеризират се типовете и видовете собствени имена и съобразно със значението им, функцията им и строежа им се мотивира тяхното писане с начална главна буква. Трудът на проф. Д. Чизмаров е първото цялостно изследване у нас за употребата на главна буква при писане на собствените имена. Но както отбелязах вече, мотивировката се извършва въз основа на пълен анализ на различните типове и видове собствени имена, затова изследването може да бъде отнесено към литературата за собствените имена, която у нас, за съжаление, е твърде оскъдна; трудът на Чизмаров е принос в тази област.

Проф. Д. Чизмаров е автор на още една книга — “Правописни трудности във връзка с редукцията на гласните в българския език” (С., 1970, 111 с.). Книгата има два раздела: I. Правоговорни и правописни въпроси във връзка с редукцията на гласните, в който се изясняват въпроси като: същност на редукцията, норми за изговора на неударените гласни в книжовната реч, редукцията в диалектите и влиянието ѝ върху книжовното произношение, установяване на нормите за изговор на неударените гласни в книжовната реч, причини, затрудняващи овладяването на изговорните и правописните норми за неударените гласни, грижи за освобождаване от влиянието на диалектната редукция върху книжовното произношение и др. II. Правописни грешки във връзка с редукцията на гласните, в който раздел твърде изчерпателно се анализират грешките в различни морфемни при наши думи, както и в думи от чужд произход.

От 1980 – 1985 г. проф. Чизмаров е научен ръководител на комплексна група към научноизследователския сектор при Великотърновския университет, ангажирала се с изучаване на темата “Българската книжовно-разговорна реч”. По темите ръководителят има и няколко изследвания, които са обсъдени, приети и депозиранни в НИС, но не са публикувани: “Изпускане на интервокални съгласни” (1982), “Окационални съществителни имена” (1983), “Образуване на окационални глаголи” (1984).

Спирам се само на основните трудове на проф. Д. Чизмаров, тъй като те са достатъчни да разкрият качествата му на езиковед, а и повечето му статии са посветени на въпроси, които се засягат в основните му трудове. Като учен Чизмаров остава в руслото на най-добрите лингвистични традиции у нас, но не е чужд и на нови идеи, на нови изследователски процедури и похвати, щом те допълват и

доразвиват здравите основи на науката за съвременния български език. Чизмаров винаги тръгва от фактите, систематизира ги, анализира ги и отново се връща при тях, за да направи съответен извод или препоръка за речевата практика. В трудовете му са неделими теория и практика, нещо повече: всеки труд се създава, за да се отговори на съответна практическа задача из областта на речевата култура. С всичките си публикации Чизмаров сее знания по култура на речта, като целта му е с това да подпомогне специалисти и неспециалисти в работата им за по-висока култура на българската реч.

С името на проф. Д. Чизмаров винаги ще се свързват първите лекции по българска стилистика, четени във Великотърновския университет след въвеждане на дисциплината в учебните планове на специалността българска филология. С неговото име се свързва и първият успешен опит за създаване на университетски учебник по тази лингвистична наука. Може да има несъгласия от други специалисти по стилистика относно съдържанието на неговия курс, относно насочеността на стилистичните му преподавания, но стореното от него не може да бъде отречено; той остана верен на убеждението си, че стилистиката в университета би следвало да клони към практическата стилистика, за да дава едновременно и стилистични знания, и да съдейства за формиране на стилистични умения върху основата на тези знания. Така той виждаше себе си полезен и нужен за подготовката на бъдещите специалисти филолози.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Маринова, Й., Р. Йосифова. Проф. Димитър Чизмаров (30. XII. 1920 — 14. I. 1986). — Български език, 1986, кн. 6, с. 529—530; Р. Русинов. В памет на проф. Димитър Чизмаров (30. XII. 1920 — 14. I. 1986). — Език и литература, 1986, кн. 4, с. 95—96.

² Чизмаров, Д. Програма по практическа граматика и стилистика. В. Търново, 1971.

³ Чизмаров, Д. Учебна програма по стилистика на българския книжовен език. В. Търново, 1975.

⁴ Преди това са издадени: Д. Чизмаров. Стилистика на българския книжовен език. Ч. 1. В. Търново, 1976, 91 с.; Ч. 2. В. Търново, 1976, 251 с.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФЕСОР ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ

Характер, цели и значение на биографичния урок за Вапцаров. — Народна просвета, 1957, кн. 9, с. 18—29.

Анализ на Вазовото стихотворение “Опълченците на Шипка”. — Български език и литература, 1958, кн. 5, с. 25—33.

Характерни особености на Вапцаровия поетически език. — Септември, 1958, кн. 5, с. 155—161.

Стихотворението “Завод” — образец на политическа лирика. — Български език и литература, 1959, кн. 2, с. 20—29.

“Романтика” от Н. Й. Вапцаров. — Български език и литература, 1960, кн. 2, с. 35—40.

Педагогическо значение на детската литература. — Народна просвета, 1961, кн. 9, с. 67—83.

Първите уроци за обучението на осмокласниците в литературно съчинение. — Български език и литература, 1963, кн. 1, с. 45—59.

Вдъхновена поема за революционния двубой на епохата. — Български език и литература, 1964, кн. 3, с. 3—12.

За употребата на главните букви в зависимост от стилистиката на връзките между изреченията. — Трудове на Висшия педагогически институт “Братя Кирил и Методий”, т. VI, 1968/69, София, 1970, с. 360—396.

Правописни трудности във връзка с редукцията на гласните в българския език. София, 1970, 111 с.

Програма по практическа граматика и стилистика. В. Търново, 1971, 31 с.

Лексикални, граматични и стилистични основи за главните букви в съвременното българско писмо. Автореферат на кандидатска дисертация. В. Търново, 1972, 38 с.

Собствено име и главни букви. Част 1. — Трудове на Великотърновския университет “Кирил и Методий”, т. VIII, 1970/71, кн. 1, София, 1973, с. 347—412.

Собствено име и главни букви. Част 2. — Трудове на Великотърновския университет “Кирил и Методий”, т. IX, 1971/72, кн. 1, София, 1973, с. 437—489.

Правила за употреба на главните букви. — В: Въпроси на българския правопис, София, 1973, с. 52—78.

За уточняване употребата на главните букви в някои колебливи случаи. — Български език, 1973, кн. 3—4, с. 211—219.

Научният стил, Текстове за упражнения и задачи. В. Търново, 1974, 39 с.

Публицистичният стил и неговите жанрове. Текстове за упражнения и задачи. В. Търново, 1974, 43 с.

Деловата реч. Текстове за упражнения и задачи. В. Търново, 1974, 38 с.

Учебна програма по стилистика на българския книжовен език. В. Търново, 1975, 40 с.

Стилистика на българския книжовен език. Част I. Учебно помагало за студенти. В. Търново, 1976, 90 с.

Лексикално-стилистична функция на главните букви. — В: Славистични проучвания, София, 1978, с. 178—201.

Употреба на главни букви след многоточие. — Български език, 1978, кн. 5, с. 451—458.

Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език. София, 1978, 181 с.

Стилистика, култура на речта и езиково обучение. — Български език, 1980, кн. 3, с. 201—208. Същото в: Помагало по стилистика на българския книжовен език. Съставители: Д. Чизмаров, Р. Йосифова, София, 1985, с. 21—30.

Антоними в любовната лирика на българските символисти. — В: Въпроси на съвременния български книжовен език. В. Търново, 1980, с. 78—110.

Стилистика на българския книжовен език. Част II. Лексика и фразеология. Учебно помагало за студенти. В. Търново, 1980, 251 с.

Членуването на съществителните имена в българския език от стилистично гледище. — В: Филологически студии. В. Търново, 1981, с. 191—206.

Стилистика на българския книжовен език. Увод, лексика и фразеология. Учебник за студенти-филолози. София, 1982, 231 с.

Словообразователната синонимия при прилагателните имена в българския книжовен език от нормативно-стилистично гледище. — В: Юбилеен сборник. 20 години Великотърновски университет (1963—1983), кн. 1. Езикознание. В. Търново, 1983, с. 312—324.

Помагало по стилистика на българския книжовен език. Съставители: Д. Чизмаров, Р. Йосифова. София, 1985, 240 с.

Някои особености на функционирането на прилагателните имена в художествения стил. — В: 40 години социалистическа революция в България. В. Търново, 1985, с. 83—97.

Оказионални съществителни имена в книжно-разговорната реч.
— В: Проблеми на българската разговорна реч. В. Търново, 1991, с. 10—21.

ЗА НЕГО

Биографско-библиографски сборник (1963 — 1978). Състав.: И. Пенчев и др. В. Търново, 1979, с. 295—296.

Йосифова, Р. Ценно проучване по стилистика. — Наука и труд. (В. Търново), год. XVII, бр. 7—8 от 10 май 1979 г., с. 3.

Попов, К. Нов труд по българска стилистика. — Език и литература, 1983, кн. 4, с. 151—154.

Георгиев, Ст. Развитие на българското езикознание във Великотърновския университет за двадесет години. — В: Великотърновският университет “Кирил и Методий” в развитието на хуманитарните науки (1963 — 1983), София, 1985, с. 20—21.

Маринова, Й. Проф. Димитър Георгиев Чизмаров. — Наука и труд (В. Търново), год. XXIV, бр. 2 от 12 март 1986 г., с. 3.

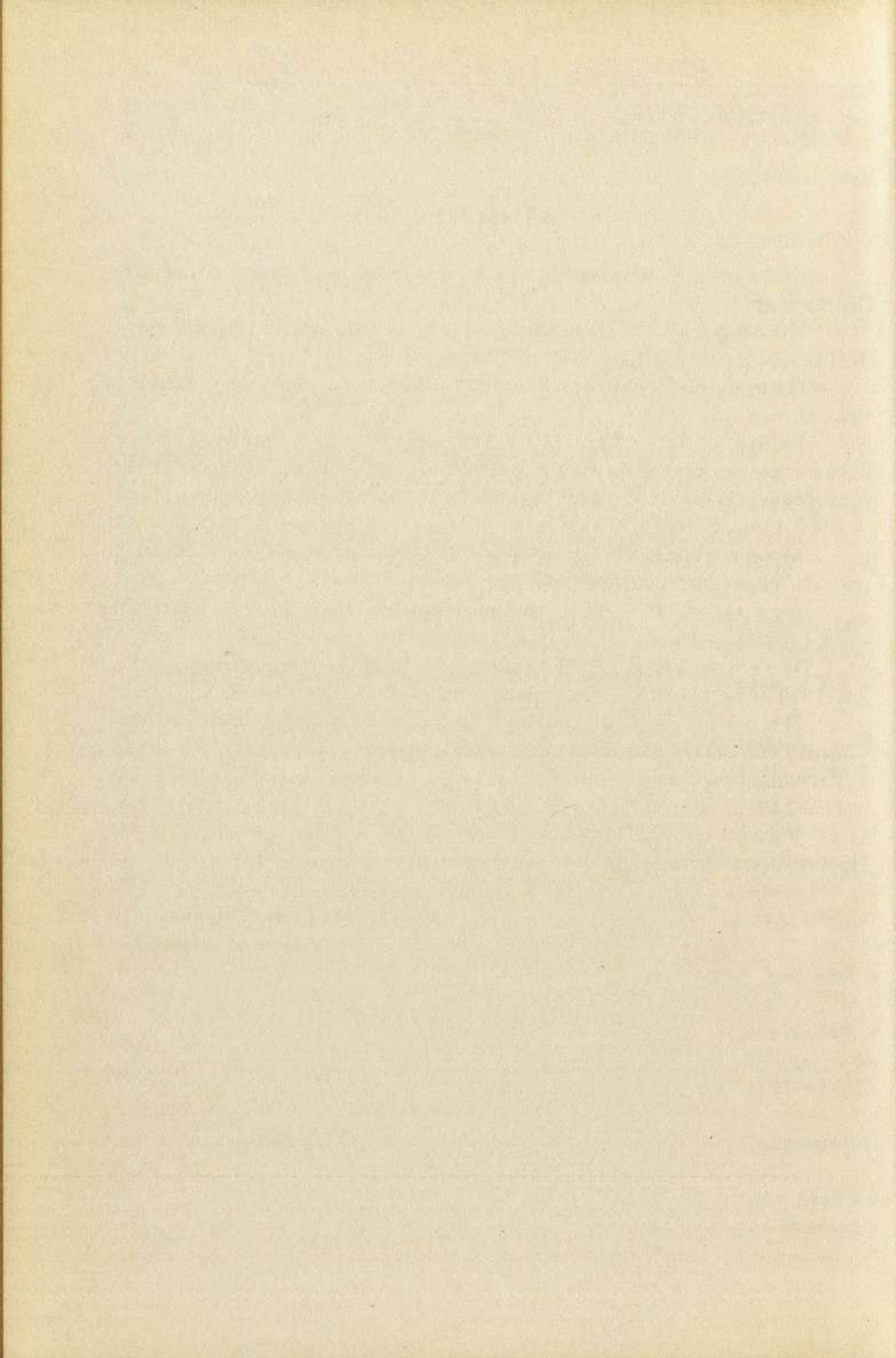
Русинов, Р. В памет на проф. Димитър Чизмаров (30. XII. 1920 — 14. I. 1986). — Език и литература, 1986, кн. 6, с. 95—96.

Маринова, Й., Р. Йосифова. Проф. Димитър Чизмаров (30. XII. 1920 — 14. I. 1986). — Български език, 1986, кн. 6, с. 529—530.

Първев, Хр. Създатели и творци на българското езикознание. София, 1987, с. 337—338. Биографско-библиографски сборник (1963 — 1988). Т. I. Филологически факултет. Състав.: Ст. Гализова и др. В. Търново, 1988, с. 117—119.

Русинов, Р. Приветствие при откриване на научната сесия. — В: Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1991, с. 6—7.

Съставили: Русин Русинов,
Рашка Йосифова

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

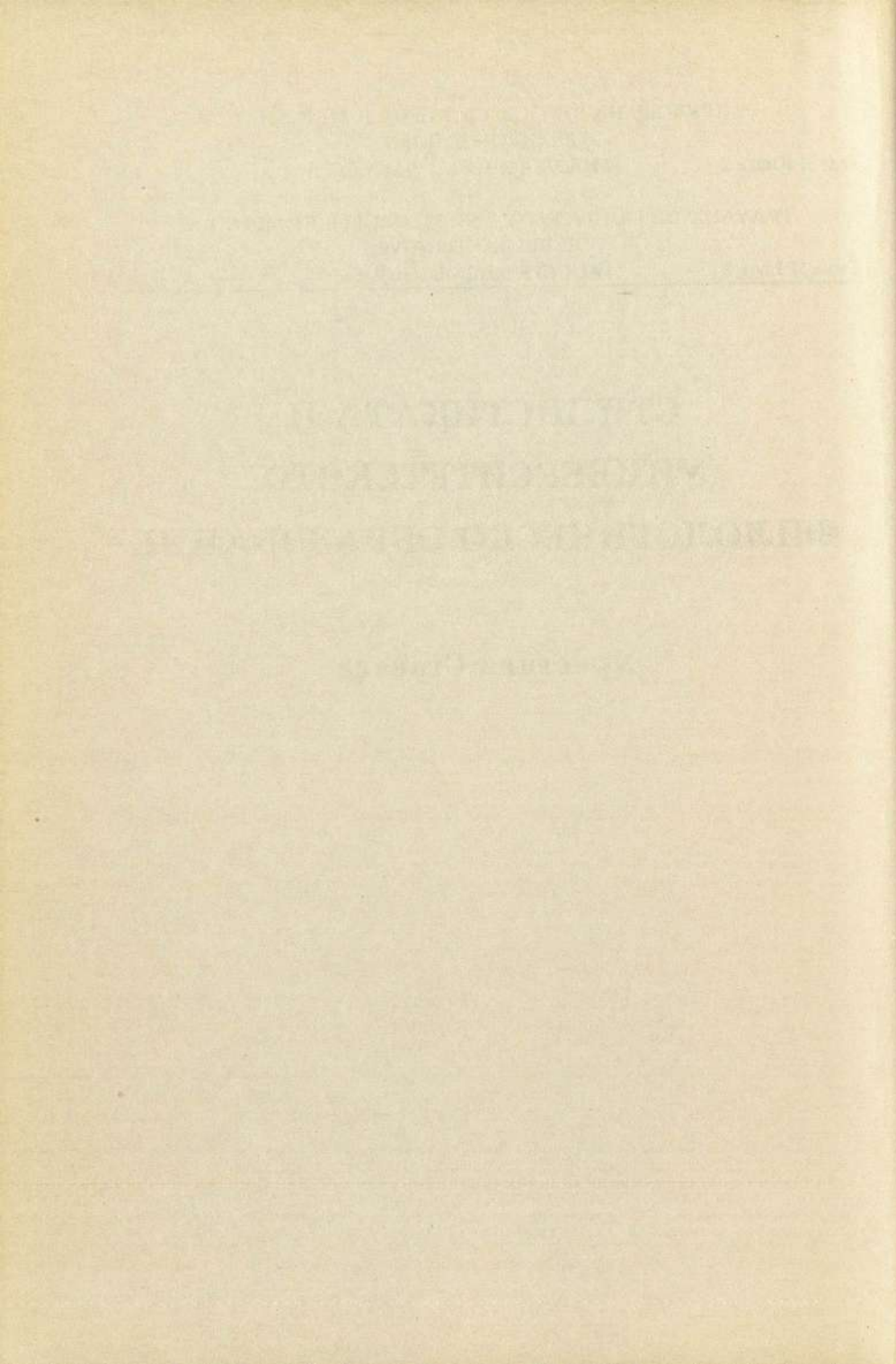
FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

✓

**СТИЛИСТИКАТА И
УНИВЕРСИТЕТСКОТО
ФИЛОЛОГИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ**

Христина Станева

Достойно е за Катедрата по съвременен български език, за Филологическия факултет, за Великотърновския университет да организира и проведе научна сесия, посветена на проф. Д. Чизмаров. Достойно е да подчертаем още веднъж, че неговият принос за утвърждаване на стилистиката като задължителна научна дисциплина за студентите-филолози го поставя заслужено до проф. А. Т.-Балан, проф. Л. Андрейчин, проф. М. Янакиев, проф. Брезински, проф. В. Попова, които са основните създатели на стилистичната ни наука в университетското образование. Проф. Чизмаров има отговорната мисия да постави основите и да утвърди в обучението на студентите-филолози учебната дисциплина Стилистика на съвременния български книжовен език като равнопоставена лингвистична дисциплина, без която нашите студенти не биха били пълноценни преподаватели по български език и литература в средното училище. Защото при проф. Чизмаров връзката между университетско образование и бъдеща преподавателска дейност на нашите студенти е сериозен мотив в неговата работа в продължение на четвърт век в Университета. Доказателство за това са и научните изследвания на проф. Чизмаров, но за това ще стане дума после.

И ако още при създаването на Софийския университет (Висшето училище) проф. А. Т.-Балан, негов първи ректор, има желание да включи лекции по стилистика, за което пише в "Книга за мене си": "На пръв план за мене важеше българската книжнина, с която се бях вече книгописно и исторично занимавал, та сетне идеха книжнини на други славянски народи. А средношколското образование на нашите студенти напомняше постоянно, че трябва да се слиза към техните качества, за да се прихваща на тяхното стебло високият присад. В такъв смисъл съм водил из лекциите си и практическите занятия до края на своята служба. От това гледище бях обявявал и лекции из **теория на словесността, из поетика и стилистика** — без да имам възможност, да ги карам в система..."¹, то едва през 1963/64 г. според учебната програма в Софийския университет започва да се чете систематичен курс по **стилистика** на

съвременния български книжовен език от доц. М. Янакиев, в който той следва своята концепция за стилистичната наука като наука за редактирането. Тогава излиза и единственият университетски учебник "Записки по стилистика на българския език" 1964г., който по своеобразен начин продължава в книгата на проф. Янакиев "Стилистиката и езиковото обучение", 1977 г. В същата година, когато се чете първият университетски курс по стилистика в Софийския университет, започва своята история нашият университет, наречен тогава ВПИ "Братя Кирил и Методий". В първите учебни планове за студентите по българска филология е включен предметът "Практическа българска граматика и стилистика" с 92 часа хорариум, изучаван в I, II, и III семестър с 2 часа упражнения. Ценно е, че изпитът по тази изключително важна, но доста широка дисциплина, е писмен, което е предпоставка да се работи със студентите върху уменията да създават **текст**.

През периода до 1974 г. постепенно проф. Чизмаров включва в тази дисциплина и редица теоретични лекции и занятия, което вече е предпоставка и за отделянето на **п р а к т и ч е с к а т а г р а м а - т и к а** като езикова култура или култура на речта от Стилистиката. В учебните планове на учебната 1974/75 г. вече е включена изцяло в III к. българска филология дисциплината "Стилистика на съвременния български книжовен език" със 70 часа хорариум, от които 42 часа лекции и 28 часа упражнения, а изпитът е отново писмен. В следващите години, във вечно променящите се учебни планове за БФ стилистиката се чете неизменно 2 семестъра с хорариум 2+2 и 2+1 или 2+1 и 1+2, като от 1985/86 г. изпитът вече е писмен и устен, а за двойните специалности само писмен. За характера на лекционния курс и за самия изпит след смъртта на проф. Чизмаров ще стане дума по-нататък. Любопитно и тъжно е да отбележим, че през 1991/92 г. от Деканското ръководство с активното съдействие на членове от нашата Катедра са съкратени лекциите и упражненията по стилистика на съвременния български книжовен език до 30+30 часа в един семестър. И то при положение, че ние готвим учители, които ще преподават стилистика или ще използват в преподаването си функционално-речевия подход от IV до X клас. Важно е, че предпоследното деканско ръководство е възстановило нужния хорариум по стилистика и то в IV курс. На фона на тези

извънлингвистично-теоретични размисли още по-ясно се откроява подчертаният принос и несъмнена роля на проф. Чизмаров за включването и утвърждаването на Стилистиката на съвременния български книжовен език в университетското филологическо образование. Резултат от настойчивата и последователна работа на проф. Чизмаров е и първият учебник по “Стилистика на българския книжовен език. Учебно помагало за студенти”, В. Търново, 1976 г. I част и “Лексика и фразеология II част”, В. Търново от 1980 г., които по-късно, преработени, са издадени като учебник за студенти-филолози “Стилистика на българския книжовен език”, С., 1982 г. Ако проф. Чизмаров беше жив, нашите студенти щяха да имат и другите части от стилистиката, върху които той работеше.

Сравнението на учебните програми по “Практическа граматика и стилистика” и на “Стилистика на БКЕ” показват качествената разлика между тях. В първата програма от 1969 г. четем, че “В рамките на учебния план за специалността Българска филология във ВПИ “Братя Кирил и Методий” — В. Търново практическа граматика и стилистика е курс от упражнения за практическо овладяване на книжовноезиковите норми и за изграждане на по-висока култура на речта у студентите. Чрез фонетичен и правописен разбор на думи и изречения, чрез анализиране и редактиране на текстове и решаване на разнообразни езикови задачи се цели да се усвоят и свободно да се прилагат в речта богатите изразни възможности на българския книжовен език, да се изгради чувство на непримиримост спрямо нехайното отношение към езика, навик за откриване и анализиране на своите и чуждите грешки” (с.1). Докато в учебната програма по стилистика вече се изхожда от позицията, че “Функционалната стилистика трябва да се схваща като единна дисциплина, която за разлика от дисциплините, изучаващи и описващи системата на езика (фонетика, лексикология, граматика, словообразуване, семасиология), изследва и анализира употребата на езика, неговото функциониране, подбора и организацията на езиковите единици в зависимост от изразяваното съдържание и целите на общуването, което в крайна сметка означава с оглед на стила и жанра на речта”². Основите, които създава проф. Чизмаров за университетския курс по Стилистика на съвременния български книжовен език, са съхранени и днес. Нещо повече. Върху техните теоретични постановки продължава доразработването на курса по стилистика, като са включени и нови мо-

менти, които характеризират лекционния курс и семинарните занятия със следните особености.

Първо, разглеждат се по-задълбочено основните теоретични проблеми на стилистиката, като се акцентува върху стилистичните категории и понятия, със специално внимание към функционален стил на речта. Анализират се и главните методологични и лингвистични методи при стилистичните изследвания на съвременния български книжовен език, основните подходи при класификацията на функционалните стилове, състоянието на нашата стилистична наука в диахронен и в синхронен план и връзката на стилистиката с другите лингвистични дисциплини, с постиката, психолингвистиката, социолингвистиката, с теория на информацията и т. н. Специално внимание се отделя на връзката на стилистика и лингвистика на текста, акцент, който присъства във всички останали проблеми.

Особен интерес за нас при класификацията на функционалните стилове представлява **д в и ж е н и е т о** във функционалните подсистеми на съвременния български книжовен език, тъй като именно стилистичната диференциация е непосредственият вербален израз на развитието на обществото. От тази позиция на движещи се форми, при класификацията на функционалните стилове се наблюдават следните особености. От една страна, функционалните стилове не се намират на едно равнище спрямо съвременния български книжовен кодифициран език и не книжовните езикови формации — диалекти, жаргони, просторечие, а от друга страна, те са отворени системи с ядро и периферия, в които е неизменно присъствието на две неща: междустилон неутрален езиков пласт, който е подвижен, както в ядрото, така (и особено) в периферията, и основни стилоопределящи черти, около които се систематизират стилизираните езикови единици. Връзката между функционалните стилове, стъпила върху неутралния стилистичен план, е в непрестанното движение, особено в техните периферии, включващи подстиловете и жанровете, речевите разновидности на отделните стилове. Ядрото на всеки стил носи функционалната, вътрешната динамика на всяка подсистема на книжовния език, докато периферията и специфичните стилизирани езикови средства видимо променят своята функционална прикрепеност в зависимост от целите и задачите на общуване. Като приемаме също, че “Функционалните стилове... притежават двойна

структурност — от една страна, системноезикова, а от друга — чисто функционална³, разглеждаме стиловете като функционални подсистеми на книжовния език и в тяхното отношение към не-книжовните езикови формации, включени в общонародния български език — диалекти, жаргони, просторечие. Най-близко до тях е периферията на книжовно-разговорната реч (КРР), през която навлизат диалектни, жаргонни, просторечни езикови единици и в художествения стил (ХС), и в публицистичния стил (ПС). Това движение от не-книжовните езикови формации през книжовно-разговорната реч към другите функционални подсистеми е постоянно и в много случаи стилизиращите средства оттам навлизат в системата на книжовния език и стават част от неговата езикова система. Такъв е пътят на присъединителните конструкции, които навлизат през разговорната реч в ПС и в ХС, докато днес те са равностойни усложняващи конструкции, наред с обособените части, еднородните части и вметнатите части. Освен като непрестанно движещи форми, структурни варианти на книжовния език, стиловете се разглеждат като исторически установени езикови инварианти, които имат безконечен ред реализации в своята речева вариантивност — подстилове, речеви жанрове и т. н. Разглеждането на функционално типизирани текстове по стилистика дава възможност и по индуктивен път да се опишат техните стилови черти и езикови средства за тяхното реализиране. Затова и в курса по стилистика се обръща специално внимание на **стилистиката на текста**.

Второ, за стилистиката **функционалният тип текст** е също едно от основните понятия. Разглежда се отношението между традиционните основни стилистични понятия — стилистична норма, стилистичен контекст, стилистична парадигма, синтагматичен стилистичен ред, синонимия, експресивност и т. н. в отношение към текста като цяло, към неговите части, към неговите категории. Като висша комуникативна единица речевите текстове, построени по определен тип езиков модел, са не само фон за анализ на стилистичните възможности на езиковите единици от всички езикови равнища, а са преди всичко **цялостен** речеви феномен, който се характеризира със структурно, семантично и функционално единство, с определени текстови категории, поради което **текстът** става важен център в обучението по стилистика.

Трето, по-конкретно **Текстът** като обект на **лингвостилистичния анализ (ЛСА)**, при който целта е да се съчетават теоретичните знания по стилистика (стилистичните възможности на езиковите единици от всички езикови равнища се разглеждат задълбочено и системно, без да изчерпват), с практическия анализ на даден функционален тип текст, с цел възпитаване, усвояване и развитие на **стилистичния усет**, задължителен за бъдещия филолог. Като цяло ЛСА трябва да покаже речевата системност на функционалния тип текст, при която езикови единици от различните езикови равнища са по особен начин тясно свързани по между си — били те стилистично маркирани на езиково равнище или немаркирани — въз основа на единна цел, т. е. “да обслужват именно дадена сфера на общуване, чието своеобразие е обусловено от определена форма на общественото съзнание и съответстващата ѝ вид дейност”⁴. Например при художествения текст (ХТ) е особено важно да се опише и види **динамичната речева структура**, резултат от контраста между традиционно означаващо и ситуативно означаващо, носещо индивидуалността на поетическия език като вторична семиотична система. “Поведението” на езиковите единици в текста крие и възможностите за различната интерпретация на ХТ, като за ЛСА е характерно “влизането” в текста чрез поставянето му в по-широк културен, социален и исторически контекст. Особено силно тук е изразена връзката между функционален стил и поетичен, функционален стил и литературен стилистичен. При ЛСА на ХТ не могат да се отделят дълбинната и повърхнинната структура на текста, не могат да не се търсят и откриват повтарящите се стилистични значения, които са индивидуални и единствени в този ХТ, в този смисъл. ЛСА на другите функционални типове текстове — научен текст (НТ), официално-делови текст (ОФДТ), публицистичен текст (ПТ), и книжно-разговорно-речеви текст (КРРТ) са насочени към три основни момента: първият момент е свързан с отбелязване на узуалната конотация в текста, чрез справки в речници, като по този начин се развива езиковото чувство на бъдещия филолог. Вторият момент при ЛСА е свързан с разкриване на концептуалната конотация в дадения текст, като езиковите единици се разглеждат в микротекст, т. е. задължително е да се види спецификата на стилистичния контекст, в който се проявяват стилистичните значения и стилистичните функции. Третият етап е насочен към анализ на речевата

системност и речевата структура на конкретния функционален текст, като при анализа се визират екстралингвистичните стилообразуващи фактори, функционални стилови черти и средствата в дадения текст за тяхното реализиране. Например при публицистичния текст (ПТ) анализът на узуално и контекстово маркираните езикови единици е тясно свързан с интерпретирането на ПТ като цяло с оглед на неговите стилови черти информативност и въздействие, вербализирани чрез конструктивния принцип (стандартно-експресивния контраст), изразен в стилистичните функции на използваните езикови средства. От една страна, ЛСА може да бъде насочен към текста като към цяло, което се характеризира от определени изходни параметри — екстралингвистични и лингвистични, например при научния текст (НТ) това са типът информативност в текста, степента на пълнота, характерът на адресата, жанрът и т. н., и лингвистично-терминологичната система, синтактичната и текстова структура на текста и други, изцяло подчинени на стиловите му черти — абстрактност-обобщеност и логическа последователност.

Чрез ЛСА бъдещият филолог изучава движението в речта, в конкретния текст на многообразието на **езикова вариативност** на българския език, възникваща под влияние на социални, психологически и ситуативни фактори при общуването, вариативност, мотивираща стилистичната окраска и стилистична роля на езиковите средства в речта. От друга страна, бъдещите филолози придобиват умения за изграждане на определени функционални типове текстове и навици за оценка на стилистичните качества на текста, за редактиране и саморедактиране на текста. Сремежът е при ЛСА на другите функционални типове текстове да се покаже също речевата системност, при която в парадигматичен и в синтагматичен план си взаимодействат стилистично значими и неутрални езикови единици, чиято **цел** е: “да обслужват именно дадена сфера на общуване, чието своеобразие е обусловено от определена форма на обществено съзнание и съответстващата ѝ вид дейност”⁵. При ЛСА “поведението” на езиковите единици в речта още ни показва как те се **т р а н с ф о р м и р а т**, т. е. подчиняват на речевата системност на дадения функционален стил и придобиват своеобразно функционално-речево значение. Защото езиковите единици според М. Лилов “винаги имат сложна семантична характеристика, която

се разкрива частично в отделните им реализации. Начинът, по който става това, зависи от конкретната обстановка. Те имат различни комбинаторни способности, но при реализирането на всяка (ез. ед. — б. м.) комбинаторните възможности актуализират различни елементи на тази семантична многоплановост. Ето защо въздействието на езиковите средства винаги е динамичен процес¹⁶.

При конкретния ЛСА студентите използват най-често съвместно три основни метода: семантико-стилистичен, насочен към речевата структура на текста, на речевата семантика на езиковите единици в синтагматичния ред; структурно-стилистичен, при който се описват езиковите единици не по граматически и лексикални категории, а по тяхната роля в конструиране на стилистичния начин; стилистико-статистически, предложен от проф. Янакиев.

И не на последно място трябва да отбележим свободата, която имат студентите при ЛСА, при интерпретирането и декодирането на даден функционален тип текст, вътрешната свобода, която им дава възможност да се изявяват като мислещи, можещи, усещачи и виждащи филолози, които могат да анализират, да синтезират и да изграждат самостоятелен текст. Писменият изпит, включващ ЛСА на различни текстове, е възможност за бъдещия филолог на покаже своите знания по СБКЕ, по литературна поезика, речева култура, естетика и етика, по социолингвистика и психолингвистика, езикознание и литературознание при “навлизането” в даден текст и при създаването на текст при ЛСА. За това в продължение на десет години вече има десетки ЛСА от писмени изпити по стилистика на СБКЕ, които доказват както интелектуалните и професионални възможности на филолозите-българи, които подготвяме във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, така и правилността на този начин за полагане на изпит.

Необходимостта от стилистично-структурен и семантичен подход към конкретния функционален текст е безспорна. И още повече, безспорен е фактът, че именно тук, в университета, нашите студенти, бъдещи филолози, би трябвало да придобият умения и навици за такъв подход към текста, който ще им помогне и в личен, и в социален план при реализацията им като филолози. А към такава връзка между теоретичните знания за езиковата система на българския език и стилистичните му възможности и речевата култура в

широк аспект винаги е подканял и изисквал и проф. Чизмаров, подчертавайки нееднократно, че “Не може да има култура на речта, ако текстът (изказването) по подбор и организация на изразните средства не съответствува на стила и жанра, които се използват за предаване на дадения тип съдържание и постигане на дадения тип комуникативни задачи”⁷.

БЕЛЕЖКИ

¹ Т - Б а л а н, А л. Книга за мене си...”, С., 1988, с. 130.

² Ч и з м а р о в, Д. Стилистика на съвременния български книжовен език, С., 1982, с. 27—28.

³ К о ж и н а, М. Н. К основаниям функциональной стилистики, П., 1968, с. 109—110.

⁴ Б а р л а с, Л. Г. Русский язык. Стилистика, М., 1978, с. 48.

⁵ П а к т а м..., с. 48.

⁶ Л и л о в, М. Изкуство на словото, С., 1976, с. 49.

⁷ Ч и з м а р о в, Д., Р. Й о с и ф о в а. Помагало по стилистика на българския книжовен език, С., 1985, с. 24.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

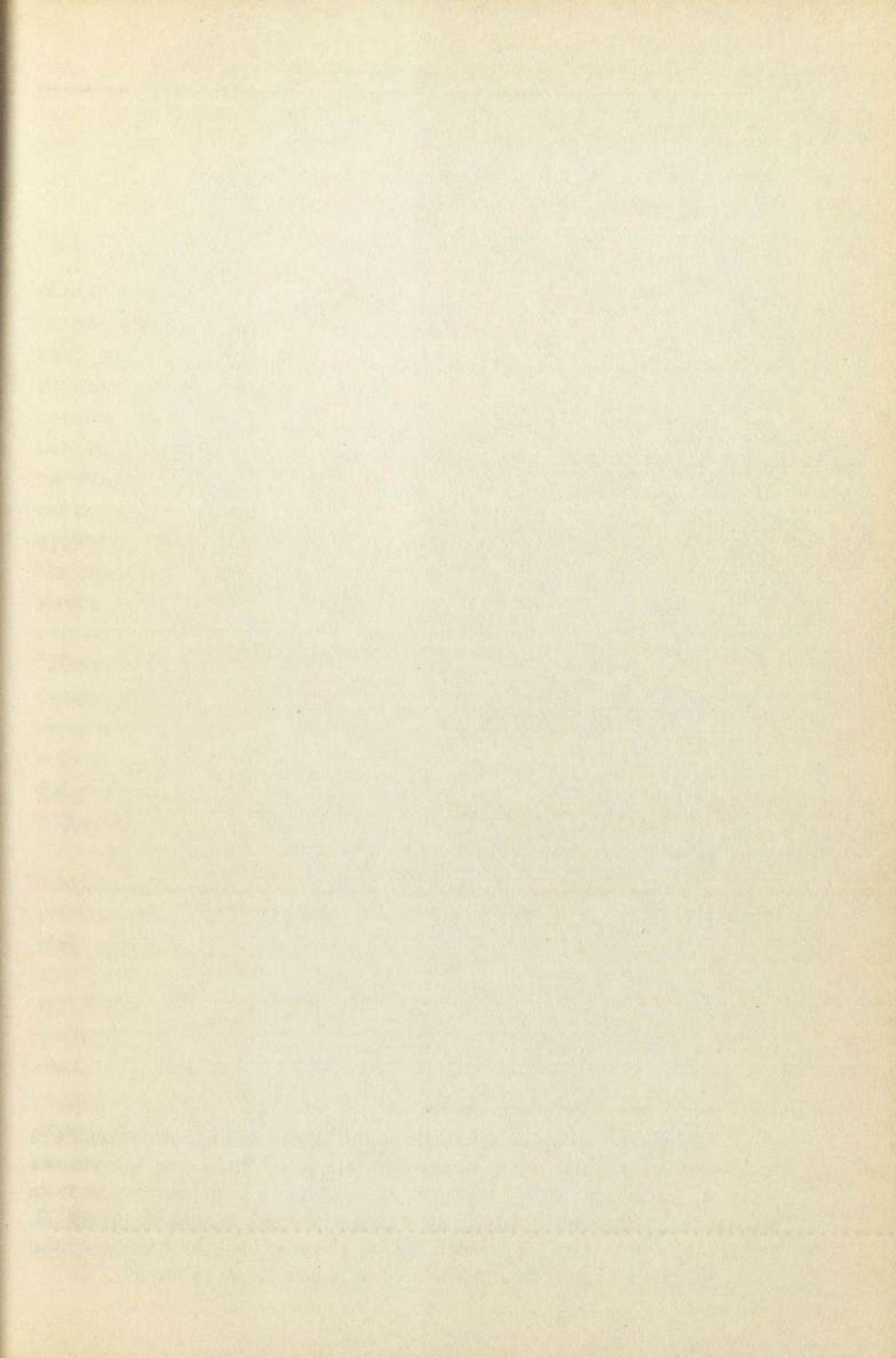
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

✓
**ЗА НЯКОИ НЕДОСТАТЪЧНО
ИЗВЕСТНИ СТРАНИ ОТ НАУЧНАТА И
ПРЕПОДАВАТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ
НА ПРОФ. ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ***

Рашка Йосифова

* Задачата, която си поставих, не би могла да бъде изпълнена без любезното съдействие на съпругата на проф. Д. Чизмаров — госпожа Виолета Чизмарова. Затова изказвам сърдечната си благодарност на г-жа Чизмарова, която ми предостави материалите от архива на проф. Д. Чизмаров, за да мога да осветля някои неизвестни (или пък по-слабо известни) страни от неговата научна и преподавателска дейност.

Научните търсения на проф. Димитър Чизмаров са тясно обусловени от неговата преподавателска дейност — най-напред като гимназиален учител по български език и литература, а след това и като преподавател по практическа граматика и по стилистика във Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”. Написаните от учителя Д. Чизмаров литературно-методически статии (първата от които излиза през 1957 г.) мотивират трайния интерес на университетския преподавател Д. Чизмаров към проблемите на езиковата култура и на стилистиката. Именно в областта на езиковата култура и на стилистиката са и основните публикации на проф. Д. Чизмаров, които очертават неговия принос в българската езиковедска наука: книгата “Правописни трудности във връзка с редуцията на гласните в българския език” (С., 1970 г.), кандидатската му дисертация “Лексикални, граматични и стилистични основи за главните букви в съвременното българско писмо” (В. Търново, 1972 г.), монографичното изследване “Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език” (С., 1978 г.) и учебникът за студенти филолози “Стилистика на българския книжовен език. Увод, лексика и фразеология” (С., 1982 г.).

През последните години от живота си проф. Д. Чизмаров продължава своите научни занимания в областта на българската стилистика, и по-точно по проблемите на граматическата стилистика. Най-ценната разработка, която откриваме в неговия архив, е свързана със стилистичните възможности на прилагателното име. Приживе той беше отпечатал две статии по този проблем (“Словообразователната синонимия при прилагателните имена в българския книжовен език от нормативно-стилистично гледище” в: Юбилеен сборник. 20 години Великотърновски университет (1963 — 1983), кн. 1. Езикознание. В. Търново, 1983 и “Някои особености на функционирането на прилагателните имена в художествения стил” в: 40 години социалистическа революция в България. В. Търново, 1985), но цялостното проучване остава непубликувано. Макар и писана преди повече от едно десетилетие (през 1983 г.), книгата на Д. Чизмаров,

озаглавена "Прилагателното име в българския книжовен език от стилистично гледище", запазва своята актуалност и днес. (Ръкописът се състои от 86 машинописни страници, има завършен вид и след известна редакторска намеса би могъл да се публикува.)

Монографичното изследване за прилагателното име включва следните глави: 1. стилистични проблеми при прилагателните имена, 2. словообразователната синонимия при прилагателните имена (тук е разгледан и въпросът за стилистичното значение на словообразователната антонимия), 3. стилистично значение на сложните прилагателни имена, 4. синонимията между прилагателните и предложно-субстантивните съчетания, 5. морфологични и синтактични синоними на степените за сравнение при прилагателните имена, 6. стилистично значение на някои стари падежни и членувани форми на прилагателните имена и 7. употреба на прилагателните имена в стиловете на книжовния език. Самото изброяване на отделните глави в проучването сочи разнообразието от проблеми, които авторът засяга, и при това решава успешно (особено що се отнася до 4. и 7. глава). От начина, по който Д. Чизмаров подхожда към въпроса за стилистичните възможности на прилагателното име, личи и неговото вярно разбиране за синонимията като основно понятие в стилистиката и за необходимостта от нормативно-стилистичния аспект при изучаване частите на речта.

Вероятно поради съображения от технически характер в излязлата през 1978 г. книга "Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език" Д. Чизмаров не включва всички разработени от него проблеми. Извън книгата остават непубликувани около 60 машинописни страници. От намерените в архива на Д. Чизмаров материали личи, че върху някои въпроси той е работил допълнително, като ги разширява и оформя в отделни статии (напр. статията "Членуването на съществителните имена в българския език от стилистично гледище", поместена в: Филологически студии. В. Търново, 1981, и студията "Към стилистичната характеристика на сложните съществителни имена в съвременния български книжовен език", 49 маш. стр., част от която се публикува в настоящия сборник). Към неотпечатаните материали се отнасят и разработките, свързани със стилистичното значение на падежните остатъци при съществителните имена и със субстантивността на функционалните стилове.

Специално внимание заслужават проучванията на Д. Чизмаров върху българската книжно-разговорна реч, осъществени през последните шест години от живота му (1980 — 1985 г.), когато той е ръководител на комплексна група към Научноизследователския сектор във Великотърновския университет. Тези изследвания проф. Д. Чизмаров не успя да публикува приживе, те останаха депозираны в ЦИТИ (София, 1985 г.) и в архива на НИС към Великотърновския университет. И трите разработки — “Изпускане на интервокални съгласни в разговорния произносителен стил на българския книжовен език” (26 маш. стр., 1982 г.), “Оказионални съществителни имена в разговорния стил на българския книжовен език” (34 маш. стр., 1983 г.)* и “Образуване на оказионални глаголи в българската книжно-разговорна реч” (25 маш. стр., 1984 г.), са резултат от наблюдение на автентична жива реч, опират се на обилен материал от българската книжно-разговорна реч, изпълнени са прецизно и при задълбочено вникване в поставените проблеми.

В продължение на двадесет години (1965 — 1985 г.) проф. Д. Чизмаров работи като университетски преподавател с особени заслуги за обучението по две дисциплини: 1) практическа граматика и стилистика и 2) стилистика на българския книжовен език. Създаденият от него курс по практическа граматика и стилистика включва освен въпроси от правоговора и правописа на книжовната реч (13 теми) и немалко въпроси от практическата стилистика (14 теми) (вж. Програма по практическа граматика и стилистика. В. Търново, 1971). Интерес представлява формата на обучение, използвана от Д. Чизмаров — семинарни занятия, в които се преплитат елементи както на лекцията, така и на упражнението. Тази форма се оказва особено сполучлива и се възприе от нас — средното поколение преподаватели, а по-късно и от по-младите колеги. От 1975 г. проф. Д. Чизмаров чете лекции по дисциплината стилистика на българския книжовен език, за чието включване в учебните планове на специалността българска филология той настоява още през 1970 г. С лекциите на Д. Чизмаров се поставя началото на системен курс по

* Съкратен вариант на това проучване, подготвен за печат от Й. Маринова, е публикуван в сборника с материали от Първата научна сесия по проблеми на българската разговорна реч, състояла се във Великотърновския университет на 29 и 30 ноември 1990 г. и посветена на проф. Димитър Чизмаров (вж. Проблеми на българската разговорна реч. В. Търново, 1991, с. 10—21).

българска стилистика във Великотърновския университет, обхващаш 21 теми (вж. Учебна програма по стилистика на българския книжовен език. В. Търново, 1975). С цялостния си курс от лекции (които бяха постоянно обогатявани и усъвършенствани) Д. Чизмаров налага своето разбиране за предмета на стилистиката като езиковедска дисциплина, която се занимава както с проблемите на функционалната стилистика, така също и със стилистиката на езиковите единици и с практическата стилистика. Освен пред студентите от редовно и задочно обучение Д. Чизмаров изнася лекции и пред курсовете за следдипломна квалификация, като за целта подготвя темите “Принципи и методи на стилистичното обучение от IV до VIII клас” (около 35 маш. стр.) и “Културата на речта и функционалните стиллове на българския книжовен език” (около 30 маш. стр.).

Неосъществен остава и замисълът на Д. Чизмаров да напише помагало по стилистика със задачи и текстове за упражнения, за да се подпомогне обучението на студентите по тази лингвистична дисциплина. От самото си постъпване във Великотърновския университет той събира материали за такова помагало, написва и някои упражнения (които, може да се каже, имат пробен характер) още във връзка с курса по практическа граматика и стилистика (напр. за правилната употреба на някои синтактични категории в речта – обособени части, словоред, синтактично съгласуване). С въвеждането в учебните планове на дисциплината стилистика Д. Чизмаров съставя още през 1974 г. три книжки с текстове и задачи за упражнения, свързани с научния, официално-деловия и публицистичния стил (вж. поместената в настоящия сборник библиография на Д. Чизмаров). В неговия архив откриваме написани изцяло или отчасти и упражнения, отнасящи се до теми от лексикалната и граматическата стилистика (напр. за правилната и стилистичноизразителната употреба на фразеологичните единици, на съществителното име, на глаголните времена и наклонения). Силното чувство за отговорност и самовзискателност обаче попречиха на Д. Чизмаров да довърши това си начинание.

Научно-педагогическата дейност на Д. Чизмаров намира изрази в ръководството на редица дипломни и курсови работи. Той винаги се стремеше да бъде максимално полезен на студентите, да им предаде дългогодишния си опит и натрупаните знания. Към своите колеги Д. Чизмаров проявяваше добронамереност, която особено

личеше в неговите обективни оценки при обсъждане на научни трудове в Катедрата по съвременен български език.

Както със своите (макар и немногобройни) публикации, така и с недовършените си разработки, а също и благодарение на изключителното си трудолюбие, на научната си етика и преподавателска принципност професор Димитър Чизмаров ще заеме заслужено място в историята на българската езиковедска наука и филологическо образование.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

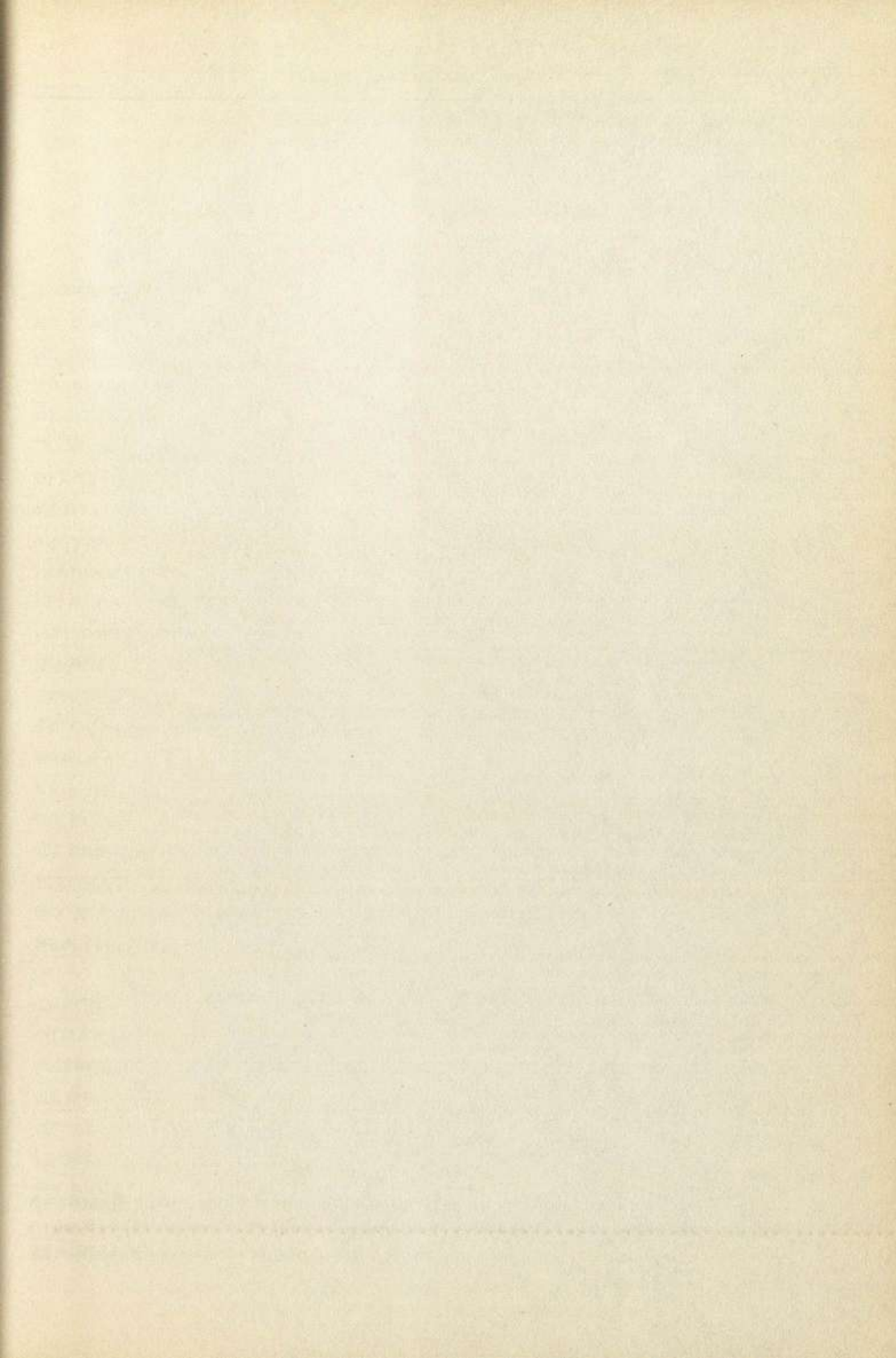
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**КЪМ СТИЛИСТИЧНАТА
ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЛОЖНИТЕ
СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА В
СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК***

Димитър Чизмаров

* Предлаганата студия е последната работа на проф. Димитър Чизмаров, писана през 1984/85 г. Отпечатваме част от студията, тъй като авторът не е успял да завърши окончателния вариант на цялата разработка (Бел. Р. Йосифова).

I.

В българската лингвистична литература съществуват значителен брой изследвания и бележки, посветени на композицията на сложните думи в областта на субстантивната лексика. Преглед на правените опити за изясняване словообразователната структура на сложните съществителни имена¹ и на тяхната класификация в българския книжовен език може да се види в студията на Е. Георгиева "Сложни съществителни в съвременния български книжовен език (с оглед предимно към по-нови образци)"². Напоследък с композицията като словообразователен начин и с мястото и ролята на композитумите в лексикалната система на езика, със съществуващата синонимия между тях и тъй наречените от автора синаптични съчетания (т. е. сложни названия, представляващи устойчиви съчетания, срв. например *телекоментатор* и *телевизионен коментатор*, *турбоагрегат* и *турбинен агрегат*), с делението им на детерминативни и апозитивни композитуми в зависимост от начина по който се осъществява детерминацията, се занимава и Вл. Мурдаров в книгата си "Съвременни словообразователни процеси"³. Авторът е на мнение, че в "модерния" български език съществува "ограничаване на композицията от другите словообразователни начини и особено от синапсиса". Той определя това като "явление специфично за българския език, което може да се обясни с вътрешноезикови фактори, но и (предимно) с външноезикови, които са последователно проведжани и в повечето случаи се оказват решаващи"⁴.

Това твърдение подсказва нуждата да се постави на по-специално разглеждане въпросът за отношението на нормативно-стилистичната кодификация на българския книжовен език към развитието и функционирането на сложните думи. Този въпрос може да бъде формулиран конкретно например така: трябва или не трябва да се насърчава активизирането на този словообразователен начин (доколкото обществото и респективно науката може действително да влияе на езиковото развитие)?

Почти всички изследвания, докосващи се до въпроса за сложните думи в съвременния български книжовен език, констатираат,

че съществува чувствително разрастване на словопроизводството на композитуми. Ел. Георгиева например изтъква: “Езиковата практика е разширила неимоверно много производството на сложни думи и разнообразила чувствително структурните типове”⁵. Макар и да смята, че композицията се ограничава както от вътрешноезикови, тъй и от външноезикови фактори⁶, Вл. Мурдаров посочва и това, че “композицията в модерния български език... точно съответствува на спецификата му в стремежа към по-прецизно означаване на явлението и по-ясно изразяване на отношенията между тях, доколкото нейните продукти са имплицитно аналитични със своята формална и семантична структура”⁷. Следователно той подсказва и възможностите за активизиране на композицията. Но в това отношение имат значение и други фактори и преди всичко настъпилата интелектуализация на езика, която именно се обслужва от композитумите поради способността им да разкриват точно и ясно резултатите от усложнената дейност на човешкото мислене, да запълват звеното “вид” в логическата схема “род — вид — подвид”. Тук играе важна роля и принципът за икономия на изразните средства, който придобива все по-голямо значение в езиковата практика на образованите хора, и то не само в писмения, а и в разговорния език. Сложните съществителни имена притежават способността да изразяват в синтезиран вид разнообразните отношения между предметите и явленията. С това именно те стават все повече необходими като средство за постигане на точност и икономичност в езиковата комуникация. Всяко сравнение на сложно съществително (когато има подчинителни отношения между компонентите му) с мотивиращото го словосъчетание ясно показва предимствата на еднословното название по отношение на икономия на комуникативна енергия, например: *книгопечатане* и *печатане на книги*, *бацилоносител* и *носител на бацили*, *прахосмукачка* и *смукачка на прах*, *агрометеоролог* и *метеоролог — агроном*. Особено удобни са те за терминологично назоваване на научни понятия, защото “терминът като най-кратката, еднозначна и стереотипна изява на понятието представлява в съкратен вид неговото съдържание”⁸, а сложните съществителни имена с двукомпонентната си семантична структура в единна морфологична форма най-добре отговарят на това изискване.

Но в народния език тази лексикална категория е слабо застъпена, което е достатъчно за твърдението, че е “недопустимо да се съчиняват излишно сложни думи и да се употребяват при всякакви обстоятелства”⁹. Затова в областта на всекидневния живот, в масовата комуникация (например в публицистиката) се избягва (и трябва решително да се избягва) практиката да се изковават нови, и то сложни думи за назоваване на предмети и понятия от бита и обществено-политическата действителност (докато в областта на терминологията и в научния стил сложните думи по-лесно се възприемат и асимилират). Л. Андрейчин изтъкваше тази мисъл, като твърдеше, че “форми като *кърподържател*, *картофобелачка*, *кафемелачка* звучат изкуствено и усложняват израза”¹⁰. И други наши езиковеди се обявяват срещу разпространяването на несполучливо образувани или ненужни сложни думи¹¹. Смиисълът на тези бележки може да се резюмира по следния начин: “Трябва да се има пред вид, че не всякога може да се избегне описателният начин за предаване на названия и че той непременно трябва да се предпочита пред недомислено стегнатите изрази, съчетания или сложни думи от типа *микроплоча*”¹². Така и проф. Андрейчин отбелязва (във връзка с образуването на заетите от руски език думи като *взаимоотношение* или *взаимодействие*): “Ако бяха образувани с днешното прилагателно взаимен, те биха били всъщност излишни, защото би било по-просто и естествено да казваме *взаимни отношения*, *взаимни действия*”¹³. И това е така, защото, освен изискването за икономия, в езика действуват и други важни изисквания, между които и изискването за естественост (т. е. съответствие с основните аналитични тенденции в структурата на съвременния български книжовен език) и удобство на израза. А на много от сложните съществителни тъкмо това липсва: естественост. Те носят оттенък на книжност и изкуственост (особено нарушаващите народните словообразователни типове, които са леки и удобни, срв. *русокос*, *младоженец*, *търнокоп*, *сладкодумен*), защото голяма част от тях или от моделите, според които са създадени, идват от руски и черковнославянски или от други чужди езици (гръцки, турски, западни). Затова именно са особено неприемливи в разговорната реч. Но и в научно-техническите текстове трябва да се подхожда внимателно към новите сложни думи и винаги трябва да се мисли дали те не звучат изкуствено, дали не са тромави, ще могат ли да влязат в по-широка употреба, удобни ли са

от словосъчетателно гледище. Всичко това става причина за съществуващата в книжовната реч конкуренция между съставните названия и композитумите, като в много случаи надделява тенденцията към аналитично изразяване¹⁴. Разбира се, книжовният език постепенно развива и нови норми, различни от нормите на разговорната реч на народа, т. е. различни от този словообразователен материал, който е дошъл от диалектите, където се използва предимно деривацията за създаване на нови названия. Затова именно на книжовния език става присъща и абривиацията, а и композицията, особено в областта на терминологията, "която поради някои свои специфични черти... успява да развие и собствени норми, излизаци извън рамките на общата книжовноезикова система"¹⁵. Така в един експеримент за създаване на нови думи за наименования на понятия, за които няма еднословни названия, между предложените номинативни средства са и редица сложни съществителни. Например за названието 'човек, който обича да пътува' експериментиранията лица са предложили и форми като *любопът, пътелюб, пътелюбовник, дори и пътофил*, а за 'човек' който е тънък' — *слаботел, слабо-телесник, тънкоснаг, тънкотел*¹⁶. Лесно е да се забележи също така как в разговорния стил се появяват и доста нови сложни думи, създадени според съществуващите вече в българския език модели. Тази тенденция се подхранва от стремежа към икономия на изразните средства, която играе важна структурираща роля при оформянето на устната реч.

II.

Интересно е, че още в старобългарския книжовен език сложните съществителни попълват редиците предимно на терминиранията и специализирани думи¹⁷. Както посочва Р. М. Цейтлин, още Ф. Бласк, К. Бругман, А. Мейе, а по-късно и А. В. Кочергина, Н. С. Кускова приемат, че в старобългарските паметници сложните думи са характерна част от културната лексика, защото са означавали най-вече социални, философски, религиозни и някои стопански понятия и са се употребявали предимно в писмената реч¹⁸. В посочения от авторката илюстративен материал могат да се видят и редица случаи, когато сложните думи са употребени с чисто стилистична цел, предпочитани са заради способността им да дават характеристика или пък заради по-старинния им оттенък или риторичния им тон.

Става дума да предпочитане от страна на старобългарските книжовници на вече лексикализирани композитуми или пък за създаване на нови сложни думи, макар че в езика е съществувала възможността за описателно изразяване или са били налице синонимни на тях афиксални деривати. Това се забелязва в онези старобългарски паметници, които имат агиографски църковно проповеднически характер, защото евангелските текстове са били свещени за старобългарските преводачи и те не са могли и да помислят за собствена стилистична интерпретация на гръцките първообразци.

Така например в едно от словата на Йоан Златоуст в Супрасълския сборник, отличаващо се в гръцкия оригинал с изобилие на стилистично приповдигнати архаизми, е употребена сложната дума *дрѣводѣлю*, макар че на съответното място в старобългарските евангелски текстове (в Зографското, Мариинското, Добрейшовото евангелие) се използва гръцката дума *τεκτων*, останала непреведена в тези текстове, защото вероятно е била широко известна на славянското население. А употребеното сложно съществително се е отличавало още в XI в. с архаичния си оттенък (по типа на своето окончание то принадлежи към най-старите славянски основи за лица)¹⁹.

Супрасълският сборник е интересен от стилистично гледище с това, че има много места, свободно развиващи евангелски мотиви или свободно излагащи съдържанието на евангелски стихове. Така например докато в Зографското, Мариинското, Асемановото евангелие е *сѣдѣшю* же смоу на *сѣдишти* посѣла к *нѣмоу* жена своѣ *гѣлшти*. ничьсоже тебѣ и правѣдникуо томоу... (Мат. 27), в Супрасълския сборник този текст се интерпретира по следния начин: поусти бо к *нѣмоу* жена *кѣ* добропомошѣница поуштакма *мѣ*жа въздражѣшѣ. нич'тоже тебѣ и правѣдивоумоу томоу глаголѣшѣ (Супр. 434, 5), където сложното съществително *добропомошѣница* е включено като средство за постигане (поради ясната си вътрешна форма) на характеристичност и приповдигнатост с оглед на стила на Йоан Златоуст.

В Синайския свхологий пък е употребено сложното съществително *чистолюбыць* пак с характеристична цел, защото няма гръцко съответствие²⁰. Т. е. още в най-старите български текстове се забелязва интерес и към стилистичните възможности на сложните

съществителни имена и към употребата им за стилистична цел с оглед на тяхната архаизация или пък на тяхната семантична съдържателност и на способността им в лаконична форма да изразяват експресивна характеристика.

III.

Не може да не се забележи, че поради същите тези особености сложните съществителни се използват за стилистични цели и в новобългарския книжовен език. Това означава, че стилистичната характеристика на композитумите е следствие от особеностите, които имат семантиката и структурата на този вид номинативни средства на езика. Както отбелязва и Е. Бенвенист (а и други лингвисти споделят това разбиране), сложните имена “представляват трансформация на някои типове прости или сложни изречения в именни знакове”²¹. И макар че описателният израз, трансформиран в сложно съществително, обеднява в определена степен, получените композитуми предоставят на речта, поради своето структурно разнообразие, богати възможности за постигане на номинация в стегнат вид или за класификация на понятията.

Тези твърдения за начина, по който функционират в книжовния език сложните съществителни имена, не могат обаче да се смятат за доказани, докато не се направи цялостен преглед на съществуващия днес лексикален фонд от сложни имена по отношение на стилистичната им специализация. Това и ще бъде целта на по-нататъшното изложение.

Преди да преминем обаче към стилистичната характеристика на сложните съществителни имена в българския книжовен език, ще трябва да уточним разбирането си по следните два въпроса:

1. Какво означава да бъде дадена стилистична характеристика на определена лексикална категория?

2. Имат ли отношение структурните и словообразователни особености на сложните съществителни имена към тяхната стилистична характеристика и до каква степен ще се вземат предвид при стилистичното им описание?

Да се даде стилистична характеристика на дадена лексикална категория означава да се уточнят (което, разбира се, може да стане повече или по-малко прецизно) главните функционални особености на тази категория, да се видят стилистичните зони, в които предимно

се употребяват нейните изразни средства, и стилистичните закони, според които те получават по-особени експресивни оттенъци. Понятието лексикална категория ще разбираме в по-общ смисъл: група от думи, обединени от общи особености в граматично и семантично отношение.

Структурно-формалните особености на сложните думи и синтактично-семантичните отношения между техните компоненти нямат от съвременно гледище пряко и съществено значение за стилистичната характеристика на композитумите, защото стилистичните особености на думите са свързани главно с цялостното им съвременно значение, с техния произход и с функционалната им ограниченост или емоционалната им изразителност. Тъкмо заради това и сложни думи от един и същи словообразователен тип имат понякога различни стилистични особености. Обаче доколкото структурните особености и словообразователният тип обуславят в известен смисъл семантиката и доколкото в областта на композицията на съществителни имена проникват словообразователни типове, които са чужди на народната реч (например образуваните без съединителна гласна като *дизелмотор*, *бормашина*, *генералгубернатор*) и поради това и в книжовния език се чуждеят с книжната си окраска, тези фактори не могат съвсем да се изключат при стилистичното описание. И тъй като при съществителните имена суфиксацията именно играе съществена роля за семантичното обособяване на лексемите, и нашето описание на стилистичната стратификация на сложните съществителни в съвременния български книжовен език ще използва групировката им според структуриращите ги наставки в съществуващите (предимно) субординативни съчетания.

Разбира се, когато се анализира такъв обширен лексикален материал в твърде ограничено по обем изследване, е възможно да се създаде само по-обща картина за живота, реализацията и стилистичната окраска на думите в речта. И това не трябва да се забравя, за да не се търсят в тази работа отговори на въпроси, които тя не си поставя. Защото вътре в разглежданите групи, характеризирани по-конкретно или по-общо по отношение на тяхната стилистична стратификация и изразителност, също могат да се открият стилистични особености. Там, където това е особено очевидно, това стилистично диференциране е посочено. Но добре известно е, че стилистичното значение на всяка лексикална единица има и син-

тактична (контекстова) зависимост и не е само парадигматично обусловено (т. е. употребата и значението ѝ не се определят само от смисъла и стилистичната ѝ маркировка в езика). Тези контекстови стилистични значения също могат да се групират и моделират. С тях тук не се занимаваме, но доколкото те съществуват, са производни от стилистичната характеристика на думата в езика. Затова именно е твърде показателна стилистичната перспектива, която се вижда в това описание, обхващащо една широка територия от лексикалната система на езика. Важен е разбира се и идейно-тематичният потенциал, който се съдържа в отделните части и в цялата разработка.

IV.

Както е известно, с упадък на българската книжнина през турското робство словообразователната система на българския език значително се съкращава, а в народната реч още повече отслабва нейното развитие поради навлизането на голямо количество турски думи, а и поради други социално-исторически причини. Що се отнася до сложните думи, този начин на създаване на нова лексика никога не е играл съществена роля в народната реч²². В съществуващата книжнина се запазва обаче онова количество от композитуми, което се създава в старобългарската, а и (макар и много ограничено) през среднобългарската епоха. Чрез руските и църковнославянските книги през Възраждането тези форми получават по-широка известност, а различните словообразователни типове на "словосложението", намирили подкрепа и в съществуващите в народната реч форми като *шегобиец*, *душевадец*, *търнокоп*, *слънчоглед*, *гроздобер*, се утвърждават и развиват в новобългарския книжовен език. Особено силен тласък композицията на сложни имена получи през последните няколко десетилетия²³. Този процес е отразен сполучливо в новия Речник на българския език. В излезлите досега четири тома²⁴ откриваме много по-голямо количество сложни съществителни имена в сравнение с онова, което ни беше известно от Речник на съвременния български книжовен език. Например композитумите, образувани с някои широко разпространени лексико-морфемите²⁵, са представени следните количества в РБЕ (според първата цифра) и в РСБКЕ (според втората цифра, поставена в скоби): с *авио-* — 33 (1), с *авто-* — 120 (17), с *агро-* — 18 (3), с *аеро-* — 29 (8), с *антропо-* 13 (3), с *архео-* — 5 (2), с *архи-* — 12 (8), с *астро-* — 20 (4), с *бактерио-* — 6 (2), с *балнео-* — 9

(2), с *библио-* — 11 (9), с *био-* — 17 (6), с *благо-* — 58 (44), с *бого-* — 35 (18), с *букво-* — 12 (2), с *водо-* — 63 (23), с *въгле-* — 12 (2), с *газ-*, *газо-* — 12 (3), с *добро-* — 36 (13), с *дърво-* — 18 (10), с *едино-* — 17 (6), с *едно-* — 52 (11), с *електро-* — 120 (30) и т. н. Увеличил се е броят на сложните съществителни имена и в другите области на композицията, където серийното словопроизводство с еднакъв детерминиращ или детерминиран елемент не е така развито.

Анализираният тук материал обаче е събран, като е използван списъкът на думите в Обратния речник на съвременния български език (С., 1975 г.), съставен, както е известно, въз основа на всички съществуващи досега (без РБЕ) тълковни речници на българския книжовен език. Взети са предвид и данните, които ни поднасят споменатите тук изследвания върху сложните думи в нашия език.

V.

Най-много са сложните съществителни за лица.

V. 1. От тях най-голяма група са с наставката *-ец*. Те назовават предимно лица според:

1. дейността, която тези лица извършват и която може да бъде тяхна професия, специалност: *баснописец, бикоборец, битописец, бързописец, вестникопродавец, вестносец, ветроходец, винопродавец, виночерпец, водоносец, воловодец, гроздоборец, данъкоплатец, драмописец, дърводелец, езиковедец, железодделец, живописец, животописец, земевладелец, законоведец, звездоброец, звеноводец, звероловец, земевладелец, земеделец, книговец, книгопродавец, коневъдец, копиеносец, краснописец, кръстоносец, летописец, машинописец, месопродавец, мореходец, овцевъдец, оръженосец, писмоносец, питеепродавец, просбописец, прошеносец, псалмопевец, пълководец, риболовец, робовладелец, ръкоделец, свиневъдец, скорописец, средношколец, стеносец, стихосец, телеграфопощенец, тютюнопродавец, тютюнопотърговец, фирмописец, хороводец, царедворец, червенокръстец, чудодеец, чудотворец, щитносец, ясновидец;*

2. някакво качество на характера, поведението, морала, интелекта, физиката, жизнената съдба и служат за личностна характеристика: *бледословец, блюдолизец, босоходец, братоубиец, буквоедец, бързоходец, венценосец, вироглавец, властолюбец, войнолюбец, волнодумец, въртоглавец, гръмовержец, дебелоглавец,*

детеубиец, доброволец, донкихотовец, драговолец, душевадец, душегубец, (и: душегубител), едноимец, еднородец, (и: еднородник), женомразец, злодеец, злосторец, знаменосец, конекрадец, корабокрушенец, користолюбец, краснописец, кръстоносец, лавроносец, людоедец, мирносец, миротворец, младоженец, мореходец, нехранимайковец, новодомец, орденосец, остроумец, отцеубиец, очевидец, песнопоец, песоглавец, пешеходец, победоносец, прелюбодеец, правдолюбец, рогоносец, родолюбец, саможивец, самолюбец, самоубиец, себелюбец, славолубец, сладкодумец, сластолюбец, словоборец, службогонец, сребролюбец, твърдоглавец, туняец, факлоносец, цареубиец, чедоубиец, черногледец, човекодец, човекомразец;

3. географски или етнографски признак: *англосаксонец, белодрешковец, беломорец, горнокраец, долнокраец, долномахаленец, друго земец, другоселец, едноселец, едноженец, еднофамилец, индокитаец, иноземец, новоселец, средногорец, черногорец, чернодрешковец, чернокапец, чуждоземец;*

4. верски или политически признак: *белогвардеец, богоборец, богомолец, гръмовержец, другovereц, единофронтовец, едноверец, красноармеец, кръстоносец, младогвардеец, отечественофронтовец, старovereц, чародеец, червенознаменец, червеноармеец, черноризец.*

От стилистично гледище обаче така групираниите сложни съществителни имат твърде различна характеристика.

Преди всичко става ясно и от бегъл поглед, че този вид сложни съществителни не са характерни за разговорния стил на книжовния език (с изключение на: *виноголавец, дърводелец, женомразец, другоселец, нехранимайковец, младоженец, рогоносец, саможивец, шегобиец*), на който са чужди по няколко причини:

1. Значителна част са вече остарели думи (в различна степен) и вместо тях в съвременния език се употребяват други думи, например: *вм. бикоборец — тореадор, вм. бързоходец — вестител, вм. винопродавец — кръчмар, вм. езиководец — езиковед, лингвист, вм. драговолец — доброволец, вм. еднородец — сънародник, вм. железодолец — железар, ковач, шлосер, вм. законоводец — юрист, правист, вм. животописец — биограф, вм. звездоброец — астроном, вм. звероловец — ловец, вм. историописец — историограф, вм. каменорезец — скулптор или каменоделец, вм. книгопродавец —*

книжар, в.м. *людоедец* – *людоед*, в.м. *месопродавец*, – *месар*, в.м. *питиепродавец* – *кръчмар*, в.м. *мореходец* – *мореплавател*, в.м. *писмоносец* – *раздавач*, в.м. *победоносец* – *победител*, в.м. *риболовец* – *рибар*, в.м. *ръкоделец* – *занаятчия*, в.м. *свиневъдец* – *свинар*, в.м. *себелюбец* – *егоист*, в.м. *службоговец* – *кариерист*, в.м. *чудодеец* – *магьосник*, в.м. *черногледец* – *песимист*, в.м. *ясновидец* – *пророк*.

Нямат съвременни лексикални съответствия: *бледословец*, *босоходец*, *венценосец*, *волнодумец*, *гръмовержец*, *лавроносец*, *мироносец*, *остроумец*, *сладкодумец*, *словоборец*, *сребролюбец*, *хороводец*, *човекомразец*. Съществителните от тази група носят силно изразен книжен оттенък или изглеждат архаизми, поради което се употребяват предимно като експресивна лексика за предаване колорита на миналото и за постигане патетично-риторична окраска на речта.

2. Като историзми се чувствуват вече композитумите: *богоборец*, *богомolec*, *вестникопродавец*, *вестносец*, *виночерпец*, *воловодец*, *заемодавец*, *иконоборец*, *иконописец*, *китоловец*, *кръстоносец*, *летописец*, *оръженосец*, *просбописец*, *прошенописец*, *робовладелец*, *стенописец*, *тютюнопродавец*, *тютюнотърговец*, *фирмописец*, *царедворец*, *чудотворец*, *щитоносец*.

3. Поради ясната си вътрешна форма голяма част (особено от втората група) се използват и като оценъчна лексика с добре изразен книжен нюанс, а някои и с патетичен оттенък (например: *букводец*, *волнодумец*, *женомразец*, *знаменосец*, *мироносец*, *миротворец*, *правдолюбец*, *победоносец*, *родолюбец*, *службоговец*, *сребролюбец*, *твърдоглавец*, *туняец*, *факлоносец*, *честолюбец*, *черногледец*, *човекомразец*;

4. Известна част са термини в различни области на науката, публицистиката и деловия живот, например: *белодрешковец*, *белогвардеец*, *земевладелец*, *земделец*, *индокитаец*, *робовладелец*, *староверец*, *телеграфопоценец*, *червеноармеец* и др.

По принцип от всяко сложно съществително на *-ец* за лице може да се образува с наставката *-ка* и форма за женски род, но на практика такива форми се проявяват много рядко, поради което се отличават и с по-голяма експресивност.

V. 2. Подобна стилистична характеристика имат и сложните съществителни за лица с наставка *-тел*. Макар и да е старобългарска

по произход, тази наставка не получава в народната реч широко разпространение. През Възраждането обаче редица нови думи, образувани с наставката *-тел* в църковнославянски и руски език, а и такива, които са създадени още в старобългарски, навлизат в новобългарската книжнина под влияние на печатните книги, идващи от Русия, а и по пътя на прякото влияние на руския език и руската литература върху българските книжовници, учили там. Поради това именно сложните съществителни с наставка *-тел* се свързват най-вече с книжнината и литературата и се схващат днес като книжна лексика.

Те назовават лице според:

1. професията или специалността му: *богослужител, брони-изтребител, военнослужител, винопроизводител, въздухоплавател, деловодител, делопроизводител, домостроител, домоуправител, естествоизпитател, житопроизводител, заемодател, звездогадател, звездоплавател, звероукротител, зеленчукопроизводител, земевладелец, зърнопроизводител, книговодител, книгоиздател, корабоплавател, корабостроител, ленопроизводител, машиностроител, млекопроизводител, мореплавател, оризопроизводител, памукопроизводител, пашкулопроизводител, природоизпитател, радиоговорител, розопроизводител, рудопроизводител, свещенослужител, сградостроител, семе-производител, словослагател, сметководител, стокпроизводител, счетоводител, телохранител, тютюнопроизводител, черковнослужител;*

2. някаква проява или действие, които дават обществена или личностна характеристика на лицето: *бацилоносител, благовестител, благоволител, благожелател, благодетел**, вероучител, волнослужител, вседержител, гласоподавател, гробокопател, доброжелател, добротворител, домовладелец, домонаемател, домопритежател, душеспасител, електропотребител, жертвоприносител, заемодател, законоблжстител, законодатель, душеспасител, заразноносител, кинозрител, капиталовложител, клетвонарушител, кръводарител, кръвосмесител, лъжесвидетел, марколюбител, мирозъдател, наемодател, наследодател, недоброжелател, нравоучител, птицегадател, пустиножител, първоучител, работодател, радиолюбител, радиослушател,

ръководител, стачконарушител, сънотълковател, умиротворител, упълномощител, фотолобител.

Макар и доста от сложните съществителни на *-тел* да са широкоизвестни думи, няма съмнение, че те като цялост принадлежат на писмената реч.

Не само идващите от руски и църковнославянски (като *богослужител, благовестител, благоволител, благожелател, вседержител, душеспасител, законоблжстител, кръвосмесител, миросъздател, пустинножител, нравоучител*), но и по-новите, създадени на българска почва и означаващи професии, се схващат като книжни думи. В разговорната реч се употребяват по-широко само *деловодител, домоуправител, ръководител, словослагател, счетоводител*. Значителна част са повече или по-малко остарели думи, вместо които днес се употребяват по-съвременни форми. Сега рядко се използват някои от композитумите с втори компонент - *производител*, и то най-вече в научния стил и публицистиката. В разговорната реч съответните понятия се предават или описателно, или с други синонимни форми, например *винар* вм. *винопроизводител*, *мишъор (рудар, рудокопач* са остарели) вм. *рудопроизводител*, *житар* вм. *житопроизводител*, *градинар* вм. *зеленчукпроизводител*. Днес много по-често се казва и пише *жрец*, а не *жертвоприносител*, *дресьор*, а не *звероукротител*, *летец*, а не *въздухоплавател*, *естественик*, а не *природоизпитател*, *свещеник*, а не *свещенослужител*, *хазаи*, а не *наемодател*, *говорител*, а не *радиоговорител*. Като историзми се схващат и *вероучител, вседържител, деловодител, делопроизводител, звездогадател, земевладетел, книговодител, книгоиздател, корабоплавател, птицегадател*. Терминологично значение имат обаче *бацилоносител, заразноносител, кинозрител, лъжесвидетел, млекопроизводител, машиностроител, наследодател, сградостроител, тютюнопроизводител, упълномощител, фотолобител*.

V.3. Има и доста сложни съществителни за лица, образувани с наставката *-ик/-ник/*. Те са много изразителни форми, защото имат ярко характеристично значение, даже и когато служат не за личностна характеристика, а като професионализми. Образувани са, като към граматически оформено съществително е прибавено прилагателно, числително или местоимение, което специализира или "окачествява" значението на съществителното; в други случаи композитумът е

създаден след едновременното суфиксиране на корена във втората (основната) част и съединяване с поясняващо съществително, прилагателно, местоимение или числително име.

Повечето носят оттенък на остарялост, срв. *богоизбранник, богоненавистник, богоотстъпник, богоугодник, богохулник, великомъченик, верноподаник, вероотстъпник, военнопръстъпник, военнопочалник, второгодник, градоначалник, двуличник, добросторник, домоначалник, дълголетник, единайсетокласник, единовластник, единомишленник, (и едномишленник), единоплеменник, (и единоплеменник), единоименник, еднородник, еднотичник, женоугодник, законопрръстъпник, зломисленник, злочестник, идолопоклонник, иноплеменник, кръвожадник, металоработник, миропомазаник, многолетник, мракобесник, народовластник, огнепоклонник, основоположник, петролоработник, плътоугодник, престолонаследник, първосвещеник, пътешественик, родозащитник, родоначалник, родоотстъпник, самовластник, себепоклонник, свещеноначалник, сладострастник, средношколник, стачкоизменник, столетник, сънотълковник, тютюноработник, черноработник, черносотник, човеконенавистник, чревоугодник, чуждопоклонник.*

Но между съществителните на *-ик/-ник/*, означаващи лица, има и такива, които се възприемат като нови думи, например: *буревестник, високособивник, военнопръстъпник, галванотехник, дърводобивник, единомишленник, електромеханик, електротехник, зъботехник, киноработник, културпросветник, многомащинник, политпросветник, политработник, стохилядник, тежкотоварник, тежкотоначник.* Като нови думи се възприемат и композитумите с руската наставка *-чик*: *агитпропчик, водопроводчик, душеприказчик, електрозаварчик, многозабойчик*, но наставката *-чик* ги откроява и като русизми, поради което е желателно да се избягва създаването на нови думи по този начин (срв. професионализмите *пилотъбчик, резбошлифовчик*). Вече създадените се употребяват все по-рядко.

Някои от композитумите на *-ник* звучат като народни думи: *душевадник, въртокъщник, неблагоприятник, клетвопрръстъпник, ранобудник.*

От означаващите лица композита на *-ик/-ник* се създават и форми за женски род с наставка *-ичка* или *-ица*. Те се появяват рядко в речта и затова са много експресивни.

V. 4. Значително по-малко са сложните съществителни за лица с наставката *-ач* и *-ар* (с *-ар* само: *библиотекар, буквoleyар, зъболекар, дърворезбар, картотекар, металoleyар, политкомисар, профсекретар, стоманoleyар, пивовар, хлебопекар*). С *-ач* са образувани: *болногледач, възлекопач, възжеиграч, гранатохвърляч, гробокопач, гроздоберач, дрехопродавач, златотърсач, кравегледач, касоразбивач, картоиграч, планоснимач, потосмукач, птицегледач, свинегледач, сметочистач, хороиграч*.

Малкият брой на сложните съществителни за лица, образувани с наставките *-ач* и *-ар*, се обяснява с факта, че тези наставки са словообразователни средства на народната реч, в която композирането на сложни думи не е актуален и продуктивен словообразователен начин. Не е трудно да се долови, че повечето от изредените композитуми с тези наставки са създадени в книжовния език като професионална лексика или за други нужди. Форми като *конегледач, птицегледач, кравегледач* се появиха като средство за изтъкване на социално-обществената разлика между тези съвременни професии и старите *коняр, свинар, кравар*. Но срещу новите сложни думи с основание беше възразено²⁷, тъй като животът сам изпълни с ново съдържание старите народни форми *коняр, кравар* или *гледач*. И все пак синонимни на тези народни думи сложни съществителни проникнаха твърде нашироко в публицистичния стил и оттам и в разговорната реч. Формите на *-въд* (*свиневъд, овцевъд* и други такива) пък се диференцираха като научни термини с по-специално значение²⁸.

В областта на научната, техническата, спортната и битовата терминология освен по-старите *гроздоберач, дискохвърляч, златотърсач, касоразбивач, коминочистач, планоснимач*, се установиха и по-нови: *вагонообръщач, дърворезач, дървосекач, дъскорезач, кръгообръщач, пилотонабивач*, (последните две означават не лица, а устройства), *варогрибач, възжеводач, гайкозабивач*. Освен *колоездач* вече съществуват и *лодководач*, (като синоним на *кърмчия* или *кормчия*²⁹) и *кѐнкобегач*.

V. 5. Съществува и група сложни съществителни за лица, образувани с наставката *-ист* от наши или чужди (по произход) компоненти: *авиомоделист, анархосиндикалист, антимилиитарист, антифашист, баскетболист, велосипедист, виолончелист, еквилибрист, електрокарист, електроженист, енциклопедист, ергономист, интернационалист, колабора-*

ционист, контрабандист, монархофашист, националсоциалист, полувисшист, радиотелеграфист, хомосексуалист, които са предимно термини, използвани в областта на публицистиката, медицината, спорта, техниката и науката. Има и съвсем нови: *дефектоскопист, електровакуумист, електроерозист, пирометрист*, които са малко познати техницизми³⁰.

VI. По-многобройна е групата на композитумите за означаване на предмети и абстрактни понятия и по-сложна е тяхната стилистична диференциация.

Известно е, че почти всички наставки, участващи в производството на номина персоналия, са проникнали и в полето на названията за предмети и отвлечени същности. И понеже много от сложните съществителни са образувани от синтактично съединение на граматично и суфиксално оформен основен компонент и детерминиращ компонент със съединителна морфема *-о-*, въпросните наставки се появяват и в областта на субстантивната композиция.

VI. 1. Не са много сложните съществителни на *-тел*, които именуват уреди, машини и части от тях: *ветропоказател, високоразговорител, влагозапасител, влагоотделител, вододелител, водонагревател, въздухонагревател, електродвигател, електросъпротивител, звукозаглушител, йоноуловител, каучукосмесител, пожарогасител, пътеводител, радиопредавател, пътепоказател, самоучител, фазоизправител*. Тази лексика се разширява и обогатява във връзка с откритата възможност да бъде използван суфиксът *-тел* за създаване на технически названия. Обаче не всичко, образувано по този начин в различните професии, производства и специалности, е достатъчно естествено и гъвкаво, за да може да влезе в по-широка употреба (срв. например *товароразтоварител, пепелоотделител, вагононаклонител*).

VI. 2. Не е голяма активността и на наставката *-ач* в групата на сложните съществителни за предмети, макар че има широка основа за възникване на такива имена (в бита и в практиката на народа се появиха много нови предмети, които биха могли да предизвикат появата и на нови сложни съществителни имена за тяхното назоваване). Създадените в тази посока сложни съществителни са предимно технически термини: *бомбохвъргач, варогрибач, гранатохвъргач, електросметач, земекопач, ледоразбивач, миночистач, небостъргач, торпилоносач, самолетносач*.

VI. 3. Разширение на *-ач* е наставката *-ачка*, с която са образувани редица технически термини — сложни имена: *бетонобъркачка, бомбохвъргачка, дървопръскачка, дърворезачка, гроздоберачка, каменотрошачка, картофобелачка, кукурузороначка, лешникотрошачка, лукорезачка, минохвъргачка, огнепръскачка, огнехвъргачка, прахосмукачка, самобръсначка, самоснимачка, семечистачка, сеносъбирачка, силажорезачка, сламорезачка, сметосъбирачка, снегориначка, сноповръзвачка.*

VI. 4. Само с *-ка* или с някои нейни разширения (*-илка, -алка*) са създадени термините (с основен компонент граматически оформена дума или произведен в процеса на композицията): *аероснимка, едnodневка, едноколка, едnoцевка, електродоилка, електрозаварка, злободневка, зърнодоставка, мишеморка, многотиражка³¹, радиослушалка, радиоточка, редосеялка, ръкохватка, самоходка, скоропоговорка, сметкоразписка, стихосбирка, фотоснимка.* На народно-разговорната реч са известни композитумите *белоперка, двулевка, десетолевка, двуцевка, златоперка, трънкосливка, стърчиопашка, ярмомелка.* Има композитуми на *-ка* и с по-отвлечено значение: *доматопреработка, дървообработка, злободневка, злополука,* (наставка *'а*) *контрамярка, полудрямка, равносметка, самоиздръжка, самоотлъчка,* а и със съвсем конкретно значение: *вратовръзка, перодръжка* (с оттенък на остарялост).

Тук можем да споменем и доста термини-сложни съществителни, образувани от чуждоезикови елементи и завършващи на *-ка*. Този завършек обаче няма нищо общо с българската наставка *-ка*, срв. *агротехника, аеродинамика, аеронавтика, антисептика, архитектурника, галванопластика, еквилибристика, електроавтоматика, електростатика, електродинамика, електростатика, електротехника, епиграфика, зоотехника, кинохроника, лесотехника, метафизика, пиротехника, поликлиника, политехника, радиомеханика, радиотехника, радиогимнастика, самокритика, физхармоника, топонимика, фотомеханика, хидродинамика, хидромеханика, хидростатика, хидротехника, цветомузика* (например в *агротехника*, образувано в руски език, откриваме следните компоненти: гр. *agrós*, лат. *ager*, 'нива', 'поле', 'земя', и техника, нем. *Technik*, фр. *technique*, от гр. *τεχνικός* 'изкусен', т. е. композитумът е приспособен към славянската лексика чрез морфемата *-а*. Всички тези думи принадлежат на специалната

терминология, макар и някои от тях да са станали вече широко известни.

VI. 5. От композитумите с наставка *-ник* една малка група означават научно-технически понятия и някои предмети, срв. *всекидневник, дванадесетопръстник, двуплощник, двуседмичник, двутомник, единоплощник, еднотомник, ежедневник, ежеседмичник, електропроводник, електороспоаялник, енергоизточник, многостенник, многогъгълник, петолистник, петогъгълник, правогъгълник, първоизточник, равнобедренник, радиовестник, радиоприемник, слепоочник, стенвестник, столистник, сънотълковник, трибагреник, трилистник, триножник, тригъгълник, тълпогъгълник, четирилистник, четиригъгълник*. И тези съществителни играят ролята на термини или стоят близо до тях по значение. Само *трибагреник* и *тълпогъгълник* (с преносно значение като дума, характеризираща лице) имат по-експресивен характер.

VI. 6. Към техническата и научната терминология ще трябва да отнесем и няколко композитума на *-ец*: *броненосец* (използува се като военен и като зоологически термин), *миноносец, торпедоносец, торпилоносец, тризъбец, дъждосвирец*, ('блатна птица').

VI. 7. Много по-значително е богатството от сложни съществителни с наставката *-ние*. Известен е книжовният произход на тази наставка в съвременния български език, а повечето от сложните съществителни на *-ние* са образувани с основна част вече оформено в словообразователно и граматично отношение от глаголно съществително. Поясняващият компонент тук стои в допълнително, обстоятелствено или атрибутивно отношение спрямо детерминирания. Може да се предполага следователно, че това са думи на книжната реч, на "писмените" стилове. И действително повечето от композитумите на *-ние* са терминологична лексика и се употребяват в различни области на науката, техниката и занаятите. Други, макар и с по-общо значение, имат силно изразен оттенък на остарялост или се схващат като архаизми и църковнославянизми. Има и такива, които звучат по-неутрално, но все пак се употребяват в разговорната реч рядко.

Терминологичен характер имат: *битоописание, бракосъчетание, вероизповедание, вероучение, гроздолечение, дървесинознание, електроление, електропотребление, електросъоръжение,*

електросъпротивление, енергообединение, естествоведение, естествознание, жертвоприношение, закононарушение, звукоподражание, земевладение, земетресение, землеописание, изкуствоведение, изкуствознание, калолечение, капиталовложение, кинопредставление, корабостроение, краснописание, кръвоизлияние, кръвообръщение, лесонасаждение, летоброение, литературознание, машинознание, местоназначение, местопрестъпление, месторождение, мировъзрение³², миросъзерцание, народонаселение, народоописание, правоучение, олицетворение, отечественознание, пицеварение, плодолечение, полусъзнание, почвознание, правонарушение, правописание, прелюбоделяние, природознание, светосъзерцание, свръхнаселение, сеитвообръщение, славянознание, словоизменение, словосъчетание, стилознание, стихосложение, стихотворение, стокознание, стокообръщение, стройобединение, телосложение, умозрение, умопомрачение, умотворение.

От така изредените са получили оттенък на остарялост: *бракосъчетание, вероизповедание, изкуствоведение, кинопредставление, краснописание, мировъзрение, народоописание, правоучение, отечественознание, пицеварение*. Те се заменят с други думи или словосъчетания напр.: *вм. кинопредставление* сега се употребява *кинопрожекция*, *вм. народоописание* — *етнография*, *вм. изкуствоведение* — *изкуствознание, естетика*; *вм. мировъзрение* — *мироглед, светоглед* и т. н.

Доста са и композитуми на *-ние*, които са запазили черковнославянския си оттенък, чувстват се като архаизми и се използват като експресивна лексика в публицистиката и художествената литература: *благовещение, благоволение, благовъзпитание, благоизволение, благословение, благотворение, благоусмотрение, блудоделяние, боговъплъщение, богозрение, богоизповедание, богопочитание, богослужение, венцехваление, всеослушание³³, вспомошествование, грехопадение, доброжелание, достопочтение, душеспасение, жертвоприношение, кръвосмешение, миропомазание, миросъздание, миросъзерцание, обоготворение, оплодотворение, опростотворение, прелюбоделяние, ръкоположение, самообладание, самоограничение, самоотречение, стълпотворение, чинопочитание*. В художествената литература тези съществителни са средство за архаизация на стила, а в публи-

цистиката — за експресивизация и приповдигнатост или обратно — за постигане на шеговитост или ироничен ефект.

Друга група сложни съществителни на *-ние* имат по-общо (нетерминологично) абстрактно или конкретно значение: *благоволение, благодарение, благодаяние, благопожелание, благоразположение, благоухание, блудодаяние, злоупотребление, месторазположение, нововъведение, полесражение, противонападение, самовнушение, самодвижение, самоизтезание, самоизтребление, самонаблюдение, самообвинение, самообладание, самообразование, самооправдание, самопожертвование, самопризнание, саморазложение, самосъхранение, самоуважение, самоунижение, самоуправление, самоуспокоение, самоутвърждение, светосъзерцание, свръхнапрежение, себеотрицание, словоизлияние, страхопочитание, съновидение, умиротворение, умозрение, умонастроение, умопомрачение*. Сложните съществителни от тази група: *благопожелание, благоразположение, блудодаяние, дълготърпение, телодвижение, умонастроение* се използват сравнително рядко в разговорната реч заради силно изразения им книжен оттенък.

VI. 8. Предимно терминологична употреба имат и сложните съществителни на *-не*: *влагозапасяване, влагонабиране, водоснабдяване, водовъртене, водохващане, волеизявяване, въздухоплаване, звукопоглъщане, главозамайване, книгоиздаване, корабоплаване³⁴, корабостроене, машиностроене, металообработване, ракетостроене, свилообработване, свилоочене, снегозадържане, храносмилане*. Но с този вид образувания не бива да се прекалява и да се създават изкуствени думи като *водохващане, волеизявяване, звукоизвличане, гълъборазвъждане, памукопредене*. Трябва да се подкрепя създаването на подобни думи само ако с тях се назовават обособили се нови научни или производствени понятия и явления. В противен случай по-добре е да се предпочита свободното свързване на думите.

VI. 9. Като сложните съществителни на *-ние* се разслояват във функционално отношение и сложните съществителни, образувани с наставката *-ие*, от която впрочем е произведена и *-ние*.

Знае се, че в съвременния български книжовен език този вид съществителни (т. е. образуванията с наставката *-ие*) преминават от руски и църковнославянски език. Разбира се, много от тях са съз-

дадени на българска почва по аналогия с проникналите по книжен път първообразци, затова всички тези форми запазват книжната си окраска. Отделни форми са преминали и в разговорната реч, но повечето са инвентар предимно на писмената реч.

От стилистично гледище бихме могли да ги групираме по следния начин:

1. Терминологични думи: *видословие, вишегласие, благозвучие, благословие, главоболуе, двоеточие, денонощие, двувластие, земемерие, игрословие, краесловие, краестишие, красноречие, малокръвие, малолетие, малоумие, многобрачие, многоточие, народовластие, осмостиишие, плоскогорие, полушарие, правоучастие, пълнолетие, пълнолуние, слабоумие, слепоочие, средисловие, средногорие, сухожилуе, хилядолетие, четиримесечие.*

Но това не са специализирани термини, а и широкоизвестни названия, някои от които звучат вече като народна лексика (срв. *двоеточие, слабоумие, слепоочие*), а други са разговорни синоними на по-строга терминологизирани думи, срв. *народовластие* и *демокрация, главоболуе* и *мигрена, малокръвие* и *анемия, многобрачие* и *полигамия, плоскогорие* и *плато*).

2. Повечето от сложните съществителни на *-ие* имат разнообразно абстрактно значение и запазват книжната си окраска: *благовоние, благоденствие*³³, *благодарушие, благополучие, благоприличие, благоразумие, великодушие, високомерие, властолюбие, всекидневие, голословие, двусмислие, дебелоглавие, дебелоочие, десетилетие, добродушие, дълбокомислие, дълголетие, единовластие, единоголасие, единомушие, единопачалие, единомислие, злополучие, злословие, коравосърдечие, користолубие, кръвопролитие, лицемерие, малодушие, мероприятие, местопроизшествие, миролюбие, многолетие, многообразие, мракобесие, народовластие, неравноправие, овчедушие, остроумие, простодушие, простосърдечие, пряמודушие, пустословие, пълномощие, пътешествие, разногласие, разнообразие, равнодушие, самолюбие, самообразование, саморазвитие, самочувствие, свободолубие, своенравие, себелубие, славолюбие, сладкодумие, сладострастие, сквернословие, сребролюбие, средоточие, ученолюбие, целомъдрие, чистосърдечие.*

Някои от тези форми правят впечатление на народни думи (например *благоприличие, дебелоглавие, дебелоочие, лицемерие,*

малодушие, остроумие, самолюбие, сладкодумие), но по-внимателните наблюдения показват, че в народно-разговорната реч те рядко се употребяват, а повече се появяват в разговорния стил на книжовния език.

Не трябва да се забравя възможността да се използват словообразователните дублети: *благоразумие* и *благоразумност*, *високомерие* и *високомерност*, *двусмислие* и *двусмисленост*, *дебелоглавие* и *дебелоглавство*, *каменоделие* и *каменоделство*, *коравосърдечие* и *коравосърдечност*, *лекомислие* и *лекомисленост*, *остроумие* и *остроумност*, *сладострастие* и *сладострастност*, *тесногърдие* и *тесногърдство* и други.

Интересен от стилистично гледище е фактът, че в един словообразователен ред от думи с еднакъв основен компонент се получават форми с различна стилистична окраска, което без съмнение е резултат от общото лексикално значение на композитума, срв. *трудолюбие* и *честолюбие* (употребявани в разговорния стил и в народно-разговорната реч) с *боголюбие*, *братолюбие*, *властолюбие*, *войнолюбие*, *дружелюбие*, *истинолюбие*, *користолюбие*, *миролюбие*, *родолюбие*, *свободолюбие*, *сластолюбие*, *сребролюбие*, *ученолюбие*, *чедолюбие*, *човеколюбие*, едни от които се възприемат като книжни думи, а други като църковнославянизми. Подобно стилистично диференциране се забелязва и в редицата: *баснословие*, *бледословие*, *богословие*, *видословие*, *злословие*, *краесловие*, *любословие*, *многословие*, *мъдрословие*, *послесловие*, *празнословие*, *прекословие*, *предисловие*, *пустословие*, *средисловие*, *сквернословие*, част от които са установени термини (*богословие*, *краснословие*, *послесловие*, *предисловие*, *средисловие*), други се отнасят към стандартната лексика с абстрактно значение (*злословие*, *празнословие*, *сквернословие*, *многословие*, *родословие*), а трети правят впечатление на остарели думи (*любословие*, *мъдрословие*, *прекословие*, *видословие*).

3. Съвсем са излезли вече от употреба използваните през Възраждането, а и по-късно: *баснословие*, *благовестие*, *благоволение*, *благообразие*, *благочестие*, *бледословие*, *великомъдрие*, *високопреподобие*, *гостолюбие*, *двоебрачие*, *добросърдечие*, *домочадие*, *достопетие*, *дърводелие*, *едноутробие*, *злосърдечие*, *истинолюбие*, *каменоделие*, *лицеприятие*, *маловерие*, *мъдрословие*, *слабодушие*, *тесногърдие*, *чедолюбие*.

VI. 10. Голям е броят и на сложните съществителни с наставка *-ство* (стб. — *-ьство*).

Този старобългарски суфикс е дал слабо производство в българските народни говори, докато в писмените паметници показва значителна продуктивност. Още в най-старите паметници от старобългарския период (българска редакция) откриваме около 130 съществителни на *-ьство*³⁶. Композитумите на *-ство*, с които разполага днес нашият книжовен език, са повечето “изкуствени” създания. Възникнали са явно за специални номинативни цели (имат терминологична функция) или пък за означаване на отвлечени понятия. Това е предимно обществено-политическа или научно-техническа терминология.

Поради широкия си семантичен обхват някои форманти, използвани като втори елемент в композитумите с наставка *-ство*, образуват цели гнезда от терминологични думи, например: *-водство* (*дело-*; *книго-*, *ръко-*, *счето-*), *-въдство* (*говедо-*, *животно-*, *козе-*, *коне-*, *лесо-*, *овце-*, *поле-*, *свине-*, *ското-*, *растение-*), *-производство* (*вино-*, *електро-*, *жито-*, *зеленчуко-*, *лено-*, *семе-*, *слово-*, *хлебо-* — лексикалният словообразователен ред остава открит), *-строителство* (*домо-*, *корабо-*, *сградо-*, *съдо-*), *-устройство* (*благо-*, *градо-*, *земе-*, *съдо-*), *-филство* (*българо-*, *русо-*, *славяно-*).

Както вече се спомена, много други сложни съществителни на *-ство*, възникнали в процеса на развитие на новобългарския книжовен език във връзка с неговото стилистично диференциране, интелектуално обогатяване и усложняване и особено във връзка с развитието на художественото творчество, означават разнообразни отвлечени понятия. В споменатите по-долу има, разбира се, и такива, които идват от руски и църковнославянски и са послужили като образец за създаване на други форми, образуващи заедно с тях цели гнезда около някои основни форманти, например: *-борство* (*бико-*, *иконо-*, *слово*), *-главство* (*бико-*, *вино-*, *твърдо-*), *-гледство* (*късо-*, *леко-*, *разно-*, *черно-*), *-гонство* (*ветро-*, *службо*), *-действие* (*зло-*, *прелюбо-*), *-отстъпничество* (*бого-*, *веро-*, *клетво*, *родо-*) *-родство* (*благо-*, *домо*, *първо-*), *-творство* (*зло-*, *песно-*, *слово-*, *смехо-*, *стихо-*, *чудо*), *-убийство* (*дете-*, *брато-*, *отце-*, *само-*, *царе-*), *-угодничество* (*бого-*, *плъто-*, *чрево-*).

С такова значение (за абстрактни понятия) са още: *библиотекарство*, *благоейство*, *благожелателство*, *блюдолизниче-*

*ство, богомилство, верноподаничество, верноподанство, възжеиг-
рачество, гостоприемство, доброжелателство, законодателство,
електроинженерство, железолоярство, звездобройство,
злосторничество, зъболекарство, киноизкуство, клетвопрестъп-
ничество, кожодерство, конекрадство, левосектантство, много-
женство, мореплавателство, мракобесничество, потосмукаче-
ство, самодоволство, самозванство, сладкодумство, стихоплет-
ство, франкмасонство, човеконенавистничество, чревоугодни-
чество.*

VI. 11. И сложните съществителни с наставка *-ост/ -ест/* имат подобна стилистична характеристика.

Те могат да бъдат групирани в същите две групи: терминологична лексика и нетерминологична лексика с абстрактно значение и силно изразена книжна окраска.

Терминологични думи са образуваните с втори формант – *дайност* (влакно-, вълно-, масло-, месо-, мляко-), *-кръвност* (мало, нечисто-, пълно-, чисто-), *-мерност* (законо-, мало-, много-, плано-равно-), *-проводност* (дално-, електро-, звуко-, топло-), *-способност* (койкурентно-, кредито-, платежо-, право-, трудо-, работо-), *-устойчивост* (мразо-, сухо-). Терминологичен характер имат и думите: *далнобойност, електропромишленост* (има и редица още с компонента *-промишленост*), *екстериториалност, класосъзнателност, радиоактивност.*

Сложни съществителни на *-ост* (нетерминологична лексика с абстрактно значение и книжна употреба) са: *баснословност, благо-* (*-боязливост, -верност, -видност, -възпитаност, -дарност, -звучност, -надеждност, -намереност, -приличност, -пристойност, -приятност, -разположеност* и: *-разположение, -разсъдливост, -разсъдност, -честност* и: *-честие, боеспособност, вездесъщност, високомерност, високопоставеност, водовместимост, водоизместимост, всекидневност, всеотдайност, голословност, двусмисленост* и: *двусмислие, добросъвестност, долнокачественост, достоверност, драгоценност, дружелюбност* (и: *дружелюбие*), *дълбокомисленост* и: *дълбокомислие, дълготрайност, едновременност, еднозначност, жестокосърдечност* (и: *жестокосърдечие*), *живописност, животворност, жизнерадост, жизнеспособност, законосъобразност, здравословност, зло-* (*-намереност, -мишленост, -паметност, -получност*), *класосъзнател-*

ност, конкурентноспособност, коравосърдечност (и: коравосърдечие), красноречивост (и: красноречие), кратковременност, краткосрочност, коленипреклонност, кръвожадност, любвеобилност, лъчезарност, мало- (-бройност, -грамотност, -летност, -образованост, -ценност, -численост), маслодайност, меродавност, много- (-бройност, -значителност, -кратност, -людност, -словност (и: многословие), -сричност, -странност, -цветност (и: -цветие), -численост), миловидност, миролюбивост (и: миролюбие), младоликост, млекодайност, мразоустойчивост, мъгловидност, мъчнодостъпност, неблагодарност, недвусмисленост (и: недвусмислие), нееднократност, некрепитоспособност, непълноценност, неравностранност, нечистоплътност, общо- (-достъпност, -известност, -полезност, -приятност, -употребителност), огнеупорност, платежоспособност, плодотворност, правдоподобност (и: правдоподобие), полуграмотност, полуокръжност, правдолюбивост (и: правдолюбие), праволинейност, правомерност, простодушност (и: простодушие), простосърдечност, пълноводност, пълноценност, първобитност, работоспособност, равностойност, разно- (-видност, -калибреност, -странност, -цветност), родолюбивост (и: родолюбие), самобитност, самостоятелност, свободолюбивост (и: свободолюбие), свръхестественост, свръхскорост, скорострелност, скъпоценност, слабохарактерност, славолюбивост (и: славолюбие), сластолюбивост (и: сластолюбие), словоохотливост, старомодност, сухоустойчивост, съсредоточеност, твърдоглавост (и: твърдоглавство), трудолюбивост (и: трудолюбие), трудоспособност, умопобърканост, уравновесеност, ученолюбивост, целе- (-устременост, -съобразност), цело- (-купност, -мъдреност, и: -мъдрие), честолюбивост (и: честолюбие), чисто- (-плътност, -кръвност, -сърдечност и: сърдечие).

Има и такива, които са създадени от чуждоезични елементи (+нашата наставка *-ост*): автохтонност, екстериториалност, екстравагантност, интернационалност (и: интернационализъм), катастрофалност, монолитност, монотонност, трансценденталност, хетерогенност, хигроскопичност, хомосексуалност и други.

Какво показва списъкът на сложните съществителни с *-ост* по отношение на тяхната стилистична характеристика.

1. Има някои първи или втори компоненти (по място в сложното образуване), които са по-продуктивни и участват в цяла редица от композитуми (например: *добро-*, *много-*, *общо-*, *зло-*, или *-любивост*, *-сърдечност*, *-странност*, *-ценност*, *образованост*). По този начин се модифицират семантично някои по-общи понятия, като същевременно получават и плюсова и минусова оценъчност. Да се познава семантичният спектър на тези редове от композитуми, е от съществено значение за точността, гъвкавостта и богатството на речта.

2. В списъка на думите от втората група (с нетерминологично абстрактно значение) няма форми, които да се схващат като разговорни. Това разбира се не означава, че те не могат да се употребяват в разговорния стил на книжовния език, а само че там рядко се срещат.

3. Повечето съществителни от групата с нетерминологично значение назовават качество, което в субстантивната форма е получило и някаква оценка; например *благозвучност*, *боеспособност*, *високомерност*, *голословност*, *далновидност*, *дълготрайност*, *жестокосърдечност*, *коравосърдечност* не само назовават, но и изразяват оценъчно отношение. Този им характер ги прави удобно средство за уточняване и конкретизиране на абстрактните понятия особено в публицистичния стил. В разговорния стил същите понятия се означават обикновено описателно, чрез словосъчетание или някакво суфиксално образуване (срв. книжното *коравосърдечие* или *коравосърдечност* и разговорният му синоним *жестокост* или *зверство*; книжното *благонамереност* и разговорното *добри намерения*; *благоразположеност* и разговорното *симпатия*, *доверие*, *любезност*; книжното *добросъвестност* и разговорното *честност*, *почтеност* и т. н.). Някои от тези съществителни носят и оттенък на архаичност или се схващат като църковнославянизми (например: *благоразсъдност*, *благочестивост*, *богобоязливост*, *добосърдечност*, *правдолюбивост*, *целомъдреност* и др.).

4. Доста от композитумите на *-ост* имат дублетни форми на *-ие*, които правят впечатление на по-познати и употребявани форми и могат да се използват за звуково разнообразяване на речта.

VI. 12. От българските наставки в словообразователната структура на сложните съществителни имена откриваме и наставката

-ище, участваща като елемент на основния компонент със значение 'място', 'помещение': *аеропристанище, водовместилище, водохранилище, зърнохранилище, книгохранилище, кръстопътище, плодохранилище, семехранилище, старопиталище*, които имат терминологично значение, но са по-широко познати, понеже се използват във вестникарските материали.

VI. 13. Подобна стилистична характеристика може да се даде и на сложните съществителни на *-изъм*: *анархосиндикализъм, антисемитизъм, антимилитаризъм, антропоморфизъм, егоцентризм, електромагнетизъм, емпириокритицизъм, зооморфизъм, космополитизъм, лъжекласицизъм, микроорганизъм, монотеизъм, националсоциализъм, полиморфизъм, социалдемократизъм, трейджионизъм, хелиотропизъм, хомосексуализъм*. Образувани от чужди по произход форманти, тези съществителни се схващат като специална терминологична лексика, често употребявана в публицистичния стил.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук разглеждаме като сложни думи само тези образувания в съвременния български книжовен език, в които ясно се усеща семантичен дуализъм, т. е. има наличие на две коренни морфеми с ясно изразено номинативно съдържание. От работата са изключени и онези номинативни средства, които е прието да се наричат сложни съкратени думи, по две причини: 1) защото те са по-особена в словообразователно и семантично отношение лексикална категория и 2) защото те са разглеждани доста пълно в словообразователно и стилистично отношение от Л. Крумова и М. Чоролеева в книгата им *Съкращаването и съкращенията в българския език*. С., 1982.

² Вж. Изв. на Инст. за бълг. ез, кн. XIII, С., 1967, с. 157—203.

³ Мурдарова, Вл. Съвременни словообразователни процеси. С., 1983, вж. с. 92—5.

⁴ Пак там, с. 104.

⁵ Вж. пос. съч., с. 157.

⁶ Вж. тук по-горе, с. 1.

⁷ Вж. пос. съч., с. 92.

⁸ Михайлов, Г. Зависимост между формалния запис и семантиката на термините. Бълг. ез., 1975, кн. 4, с. 352.

⁹ Андрейчин, Л. За излишните и грозни сложни думи. Бълг. ез., 1972, кн. 6, с. 568—569.

¹⁰ Пак там, с. 568.

¹¹ Вж. Брезински, Ст. Надживописване? Бълг. ез., 1957, кн. 4, с. 365—366; Георгиева, Е. Пос. съч., с. 176; Виденов, М. по повод на думата *билетопроверител* в едно обявление. Бълг. ез. 1971, кн. 6, с. 56; Москов, М. Ненужни сложни думи. Език и лит., 1956, кн. 1, с. 143—144; Вългенов, М. Неприятна сложна дума, свързана с продажбата на билети. Бълг. ез., 1971, кн. 2—3, с. 272—273; Мурдаров, Вл. Несвойствени форми на някои сложни думи в българския език. Бълг. ез., 1980, кн. 5, с. 451—452; Цанков, К. Що за инструмент е лесопилата? Бълг. ез., 1981, кн. 1, с. 70—71.

¹² Вългенов, М. За названието *микро-плова*. Бълг. ез., 1955, кн. 2, с. 161.

¹³ Андрейчин, Л. *Взаимоотношения или взаимоотношения*. Бълг. ез., 1970, кн. 5, с. 481.

¹⁴ Вж. Мурдаров, Вл. Съвременни словообразователни процеси, С., 1983, с. 97—99.

¹⁵ Мурдаров, Вл. Пос. съч., с. 25.

¹⁶ Вж. Петков, Сл. Експериментални данни за българското именно образуване. Бълг. ез., 1972, кн. 3, с. 232.

¹⁷ Когато говорим, че даден композитум е термин или че стои в кръга на терминологичната лексика, това не трябва да се отнася само до строго научната или до строго специализираната терминология, защото “означението “научно-техническа и особено “обществено-политическа терминология” (или лексика) в някои случаи не е еднозначно, дефинирано понятие” (вж. Мурдаров, Вл. цит. книга, с. 18). Затова, когато казваме, че дадена дума е термин, имаме предвид и такива думи, които в определена област на човешкото знание имат дефинитивна конкретизация, т. е. това са думи с независимо от контекста значение. Освен това много от термините се употребяват и като детерминологизирани думи, с по-широко или по-тясно значение в сравнение с терминираното от тях понятие, или пък като многозначни думи, без да загубват дефинитивното си съдържание в дадена научна дисциплина, в даден клон на стопанството, производството, социалните отношения, народната философия или в етиката и изкуството.

¹⁸ Вж. Цейтлин, Р. М. Лексика старославянского языка, М., 1977, с. 186.

¹⁹ Пак там, с. 202—203.

²⁰ Пак там, с. 201—202, 232.

²¹ Б е н в е н и с т, Э. Общая лингвистика. М., 1974, вж. гл. XIX, "Синтаксические основы именного сложения", с. 254.

²² В студията си за сложните съществителни имена в съвременния български книжовен език с оглед предимно към по-нови образувания Ел. Георгиева съобщава, че при направената проверка в речниковия архив от български диалектни материали, съхраняван в Секцията за българска диалектология към Института за български език, се установило, че в около 250—300 хиляди фиша (в 1961 г.) са се оказали само около 400 сложни думи, например: *кукурузороначка, растениевъдство, фуражомелачка, редо-сялка* и др. (вж. цит. студия, с. 159).

²³ Още през 1957 г. М. М о с к о в отбелязва, че "крайно много се разширява и съставянето на сложни думи за назоваване на конкретни технически уреди и части от тях" (вж. Новата производствена и обществено-политическа лексика. Бълг. ез., 1957, кн. 1, с. 141). Вж. и констатацията на Ел. Георгиева, посочена вече тук на с. 2.

²⁴ Р е ч н и к на българския език, т. I А-Б, С., 1977; т. 2, В, С., 1979; т. 3, Г— деятел, С., 1981; т. 4, деятелен — Е, С., 1984.

²⁵ Вж. за това понятие Й о р д а н о в а, Л. За лексико-морфемите и ролята им в структурната организация на абривиатурното образуване. Бълг. ез. 1977, кн. 5, с. 394. "Лексико-морфемите са особен вид съкращения, които съществуват само в свързан вид като първи, среден или последен елемент на думата".

²⁶ Вж. Н и ч е в а, К. Към историята на някои сложни думи в българския език. Бълг. ез., 1961, кн. 1, с. 48.

²⁷ Вж. напр. М о с к о в, М. Ненужни сложни думи, с. 143—144.

²⁸ Подобни са причините и за появата на думи като *кравеферма, свинеферма, птицеферма, овцеферма*, вместо по-старите *краварник, свинарник, птичарник*, и т. н. (вж. Ш е й т а н о в а, В. За словообразователния строеж на думата *кравеферма*. Бълг. ез., 1970, кн. 2—3, с. 225—226.

²⁹ Вж. и М а р к о в, Гр. *Кърмчия* или *лодководач*, а не *рулеви*. Бълг. ез., 1979, кн. 2, с. 155—156.

³⁰ Б а л е в с к а - С т а н к у л о в а, Ел. Номина агентис в съвременната българска машиностроителна терминология (в сравнение с някои славянски езици), Бълг. ез., 1969, кн. 4—5, с. 364.

³¹ Р у с и н о в, Р. За вътрешната форма и значение на думата *многотиражка*. Български журналист, 1971, кн. 8, с. 41.

³² Вж. и Ц о й н с к а, Р. Мирозрение — мироглед — светоглед. Бълг. ез., 1970, кн. 4, с. 363—365.

³³ Р у с и н о в, Р. За формата на руската дума *всеуслышание* в българския език. Български език, 1967, кн. 5, с. 487—488.

³⁴ В ж. Е т ъ р с к и, С т. За употребата на специфичните термини — *корабостроене, корабоплаване*. Български език, 1977, кн. 5, с. 52.

³⁵ В ж. и К о с п а р т о в а, М. За стиловата и семантична същност на някои думи в българския език. Български език, 1973, кн. 6, с. 602.

³⁶ В ж. Ц е й т л и н, Р. М. Цит съч., с. 161.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ЕТЮД ВЪРХУ ПОЕТИЧЕСКАТА
ФОНИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ
СИМВОЛИСТИ**

Върбан Вътов

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

1. Естетическите възможности на езика, осъществявани чрез неговите фонетични средства, са несъмнени и те се признават от почти всички езиковеди стилисти. “Добре известно е ... — пише проф. Д. Чизмаров, — че единиците, от които се състои езикът като комуникативна система, се разпределят и вътрешно се организират в структурно зависими и свързани една с друга подсистеми, които имат свой собствен строеж, своя собствена вътрешна организация: фонетична, лексикална, граматична, словообразователна.

От стилистично гледище, т. е. от гледище на комуникативната целесъобразност, може да се изследва стилового разпределение и стилистичната експресивност на елементите, от които се изгражда всяка подсистема. Затова може да има и фонетична, и лексикална, и граматическа стилистика, и стилистика на словообразователните средства на езика”¹.

Обикновено обаче в курсовете по стилистика дял фоностилистика (или фоника) отсъствува, при все че в лингвостилистиката има стотици изследвания от такова естество.

Въпреки че усилията си на учен проф. Д. Чизмаров беше насочил предимно към лексикалната, граматическата и словообразователната стилистика, в лекциите си той отделяше внимание и на фоностилистичната проблематика, която несъмнено е присъществувала в творческите му планове, но съдбата не му беше отредила време за нея. Ето защо ми се иска тоя кратък етюд да се приеме като посвещение на неосъществените негови идеи.

2. Върху поетическата естетика на символистите силно влияние оказва учението на Шопенхауер за музиката, особено мисълта му, че музиката единствена от всички изкуства е способна да изрази и предаде идеалната същност на нещата. Човек може да постигне своето творческо метафизическо “аз” само при естетическата наслада — учи Шопенхауер — и музиката единствена може да изрази това “аз”, защото в нея живее “мировата душа”, защото е обитавана от “вечните идеи”. Музиката предава тайнственото, тя е извън опеката

на разума и общува направо с душата, говори с езика на непосредственото внушение.

Това търсене на музиката в словесното изкуство, от една страна, действително е свързано с философско-естетическите схващания на символистите, но, от друга страна, то е и реакция срещу натурализма. Литературата на XIX в. съзнателно бяга от музиката. Теофил Готие свидетелства: "...Балзак ненавиждаше музиката, Юго не можеше да я търпи, а Ламартин дори пред пианото за продан или за даване под наем изпадаше в ужас"².

Пръв от поетите Шарл Бодлер дава подслон на музиката под стряхата на литературата, а при Пол Верлен тя вече се опитва да стане стопанка на литературата, да я измести, да я изгони от собствения ѝ дом. В стихотворението си "Поетическо изкуство" (1882) той издига изискване музиката да стане цел на поезията, главен неин стремеж:

"В стиха музика ти преди всичко вложи!

...

... Музика! Музика само — помни!

*Твоят стих да лети, пълен с трепетна пролет,
да унася душата в стремителен полет,
но към друго небе и към други страни"*

(сп. Везни, г. III, кн. 3, с. 213)

Това стихотворение става поетичен манифест не само на френските символисти, но и на символизма изобщо като литературно направление. На нагледността и яснотата Верлен противопоставя неясното настроение, на ярките цветове — увехналите краски, на точността — намеска, нюанса и символа:

*"Няма нищо по-сладко от сивата песен,
дето смътното с точното слято трепти"*

(Пак там)

Обявява се против владеещите изкуството разсъдъчност, пластика и логика. За негово съдържание се издига опознаването на идеите, чийто най-пряк изразител е музиката: "... музикалните идеи — пише **Андрей Бели** — са съществени символи... В музиката дълбочината на духа най-силно се приближава към повърхността на съзнанието. Не от събития е овладяно цялото същество на човека, а от символите на отвъдното. Музиката идеално изразява символа"³.

3. Още по-определено **изискванията на символистите към музикалната страна на словото** формулира **Рьоне Гил** (в "Анкета за литературната еволюция"): "За да се изрази в стихотворението едно или друго състояние на духа — казва той, — не е достатъчно да се намери точният смисъл на думите, изразяващи това състояние (каквата е била единствената грижа на всички времена). При подбора на думите трябва да се изхожда още и от техните звукови ресурси, да се действа така, че желаното и разчетеното им съчетаване да постига математически и невестествен еквивалент на музикален инструмент, с чиято помощ оркестриращият предава конкретното душевно състояние. Така например за предаване на наивност и простота оркестриращият музикант трябва да се откаже от саксофоните и тромбоните, оркестриращият поет, от своя страна пък, трябва да отмени думите, претрупани с букви **О, А** и експлозивната **У**".

4. Изискванията към музикалната страна на стиха напълно се споделят и от българските символисти. Звуковата живопис, звуковата организация на стиха е призвана да освободи думите от конкретното им понятийно съдържание и да предаде мелодията, прозвучала в душата на твореца, като откровение на "вечната идея", обсебила неговия дух. Ето защо алитерациите, асонансите и повторенията изобилствуват в тяхната поезия. Интересно ще бъде да се проследи до каква степен звуко-символиката у българските символисти отговаря на споделяни до тях изборазителни специализации на говорните звукове.

4.1. Фонемни <з>, <с>. С тяхното насищане в стиха символистите постигат внушение на есенно тъжно настроение, на чувство за умора, тъга, обезверение, напр.:

Хр. Ясенов: *"Златна есен, златни листи рони,
цветен пурпур багри всеки клон;
дъхът скърби моите небосклони,
рухва бавно моят царствен трон.
През мъглата дребен дъжд ромони
и навява сѐнни самоти...
Аз съм морен, морен от погроми! —
бедна майко, чуваш ли ме ти."
("Приказно царство", Събр. произв. с. 33)*

Н. Лилиев: *"Сред есенното запустение
пред вас съм пак, о дървеса!
Аз нося вашето смирение
и тъмните ви небеса."*
(Съчинения, т. I, с. 75)

Т. Траянов: *"Заспива тихо есенният лес, наклоня
посърналите си безлистни върхове,
те сякаш през почуди шепнат си: защо ни
отново пак надежда майска не зове?"*
(“В родния лес”, Избрани стихотворения, с. 122)

Някакви особени разсъждения относно изобразителната специализация на тези звукове у нас до символистите не се откриват, ако не се смятат бележките на **Ц. Гинчев** “Ако са вслушани добре, ний можем да го чуйми, като **ж**-то от крилето на някои насекоми, та и **з**-то, но неговият глас е още по-тънък, тогава са чува **зьъ**... Освен туй той са чува още и кога звънти, или звънти и зърти някое тяло, от когото е станало и днешното наше гласо-подражателно междуметие **зънъ**, което е сложено от **зь**+**нъ**, или онъ (**нъ**) издава глас **зь**, или пък **зь** издава он = **зь**+**нъ**, от което е станало после и глагола **звънтѣж** ...”⁵.

4.2. Сонорни фонемни <р>, <л>, <м>, <н>. Върху изобразителните възможности на сонорните съгласни има натрупана богата литература в света. Първите опити в това отношение водят към **Платон**. В трактата “Кратил” чрез героя си Сократ Платон взема отношение към споровете между древните номиналисти и реалисти по въпроса за връзката между звучение и значение у думата, между името и предмета. “Сократ: И така, преди всичко струва ми се, че **ρ** (ро) е средство за изразяване на всякакво движение...”

Та ето този звук **ρ**(ро), както аз казвам, се е сторил на създателя на имената, че е прекрасно средство за изразяване на движение, на порив, и той много пъти се е възползувал от него за тази цел. Преди всичко самите имена “**река**” – от думата **ῥέω** (тека) и “**бързей**” (**ροή**) подражават на порива благодарение на същия този звук **ρ**; след това думите “**трепет**” (**τρόμος**) “**пробягам**” (**τρέχω**), а още и такива глаголи като “**троша**”, (**κρούω**), “**чупя**” (**τραύω**), “**късам**” (**ῥεῖκεῖν**)... всички те са много изразителни благодарение на звука **ρ**. Аз мисля, че законодателят е виждал, че по време на произнасянето

на този звук езикът не остава в покой, а силно трепти. Затова, струва ми се, и той се е възползувал от него за изразяване на съответстващото му действие”⁶.

Артикулационно-акустическите характеристики на съгласния <р> кара и **Ц. Гинчев** да твърди, че “гласа р... показва по-силно сътресение, рушение, събаряне, трептене и т. н., което впечатление се получава чрез ухото ни и чрез по-силно разтърсването на тялото ни, напр. тръпна, трепти, търси, труска, руши... гласа на р са чува при руренето на водата, при събаряне на някой бряг, стена, здание; хъркоренето на шейната, кога върви по леда; от осите на несмазана кола, от ненамазаните вятърни мелници, от жиците на цигулките, китарите, арфата, от влаченето и тътрузенето на различни твърди предмети по твърдата земя, от крилето на птиците, на бръмбарите, кога летят с шум...”⁷.

И за **Б. Цонев** звукът <р> има определени изобразителни възможности “...всеки може да схване символичното значение на звука р като съгласен, който означава грапав звук, произлязъл от движение на предмет по грапава повърхност — пише той.”⁸.

За звука <л> **Платон** пише: “А тъй като при произнасянето на <л> езикът много силно се плъзга, отпускайки се надолу, то той (наименователят), ползувайки се от уподобяването дава имена на гладък (*lein*) на плъзгащ се (*olisthanein*) на лъщящ (*lipaton*)”⁹.

За **Ц. Гинчев** “Ония думи, които имат гласа л, показват лъскава повърхнина, издават лъскавина — лъщят, показват мекост, равнина, гладкост и т. н. Да земним няколко такива думи, например, *лъщи*, *блъщи*... глас л показва отражението на светлината, което отражение, ако е слабо и приятно за окото и за усещанието, са изказва с гласа л и като изговаряме тоя глас, ний и с езика си правим приятно осезателно движение, като го опираме горе в небето си и го гладим. Но щом отражението е по-силно и действува на нас чрез някое силно сътресение, ний го изговаряме с гласа р и подражаваме гласа му с потреперванието на езика си... Оттук се явява такъв закон, че гласа л, разбира са придружен с *ь*, *ъ*, *а*, *о*, *е*, *и*, показва гладка, лъскава, бляскава повърхнина, на която впечатлението приемами чрез окото, и го изразяваме подражателно с гладенето на езика си в небето на устата си...”¹⁰.

С усетна сетивност свързва изразността на <л> и **Б. Цонев**. Като сравнява <р> и <л>, той пише: “...л, наопаки, означава движение

по гладка повърхност, изобщо, бавно, безшумно движение, по-благ звук: *лижа, пълзя, гладя, благ, лъскав, мълза, мълзна, сълза, влага, ленив, любя, хлабав, хлъзгав, лек.*

Разбира се, че сега значението на думите е тъй променено, че има много думи, у които предполагаемата символика не е запазена...¹¹.

У символистите подборът на думи със сонорни съгласни <м>, <н> внушава чувство за умора, загадъчност, стаеност, напр. у:

Д. Дебелянов: *"Ти смътно се мяркаш
из морната памет
кат бродница сънна
в бездънна гора —
аз тръпна след тебе
и тръпно ме мамят
в мъглите вечерни
две черни пера."*

(“Две черни пера”, Стихотворения, с. 97)

Т. Траянов: *"Дълбоко в тъмите, далеко в Балкана
шуми непристъпен, загадъчен лес,
луната възхожда, на сън позована,
луната огрява из пламнала пня,
луната се носи из спомен злочест."*

(“Лунна балада”, Избр. стихотворения, с. 172)

Н. Лилиев: *"Полунощи отминаха, запустяха в мъртвина
и изплува полиняла, снежнобялата луна.*

*Вихрен унес я понесе, като влюбена жена:
целия Булонски лес е пленник в лунната страна."*

(“Полунощи...” Съчинения, т. I, 253)

*"Кръгозори надвесени
и сплътени тъми.*

*Ръми,
есен е.*

*В глухи жалби унесени,
ние бродим сами.*

*Ръми,
есен е."*

(Съчинения, т. I, с. 74)

4.3. Чрез насищане на стиховете със сонорни съгласни <р>, <л>, <м>, <н>, при което <р> в съчетания с шумови <с>, <з>, <т>, в стихотворението “Тайната на Струма” Т. Траянов постига изключително сполучливо звуково внушение на представи за бързо движеща се вода по каменисто корито, за неудържим порив, за нашепвани старинни предания и неизречени скръбни тайни:

*Бърза бързоструйна Струма,
тайна в хладна гръд таи,
бърза, дума не продума,
само позлатена шума
влачат бързите струи.*

*Бърза, през скали, разтроги,
бързо глъхне тъжен ек,
върхове тъмнеят строги,
сенки, вили леконоги,
бродят из надвесен брег.”*

(Избрани стихотворения, с. 174)

Посочените алитерации обаче са само един от елементите в общата музикална организация на думите в стихотворението.

Движенията на чувствата и идеите получават музикално внушение и чрез подходящи асонанси. Както отбелязва К. Г. Попов, “Стихотворението е много богато в звуково отношение — алитерации и асонанс насищат цялото произведение. Сред гласните преобладават <а> и <ъ> в първия куплет, а от втория и по-нататък се повтаря гласната <и>, която свидетелства за засилено напрежение, например: *всичко оклвъръст замира, само изворът извира*, и особено в самия край: *с черни листи да покрий*”¹².

5. Родените от разтърсващи преживявания творби разкриват друго отношение на Т. Траянов към звукописа. Най-ярко свидетелство за това е баладата му “Смърт в равнините” — поетичен двойник на Ботевото стихотворение “Хаджи Димитър”. Съпоставката на двете творби показва, че Траяновото стихотворение е построено като своеобразна идейно-художествена ангитеза на знаменитата Ботева балада.

У Хр. Ботев борецът за свобода, юнакът “*във младост и в сила мъжка*”, “*потънал в кърви*” “*и с дълбока на гърди рана*” след люто сражение с поробителя изживява върху зелената горска трева

на родния хайдушки Балкан превърналите се във вечност предсмъртни часове.

У **Т. Траянов** младият воин, смъртно ранен на бойното поле в битка за освобождението на поробените си братя в Македония, издъхва в чужди земи:

*"Лежа самотен неподвижен,
а раната струи безспир".*

У **Хр. Ботев** братята и сестрите на героя жънат тежка жътва в "робска земя" и пеят "тъжни песни" за мъченическата си участ. Гибелта на героя придобива вселенски измерения, осмисля се като част от изначалните космогонни процеси в движението от хаоса към порядъка, от мрака към светлината, от робството към свободата. Тя става вселенска драма, преживяна от живата и нежива природа.

У **Т. Траянов** умирацията воин е самотен, смъртта му е лична човешка драма, разиграла се далеч от родината:

*"ни повик чужд, ни глас на близък
и само облаци-покрови
тежат на горестната шир"*

У **Ботев** юнака "жалейт земя и небо, звяр и природа и певци песни за него пеят" и в мирова съпричастност с издъхващия герой са слънцето, което *"спряло сърдито пече"*, Балканът, който *"пее хайдушка песен"*, орлицата, която *"денем му слянка пази"*, вълкът, който *"му кротко раната ближе"*, соколът *"юнашка птица"*, която *"се за брат, за юнака грижи"*, самодивите в бели премени, които раната му превръзват, пръскат го *"с вода студена"* и с целувки му духа крепят, за да летят, прегърнали юнака из небесата в търсене *"духа на Караджата"*.

У **Т. Траянов** боецът, паднал в устремната атака, е забравен от всички. Неговата предсмъртна изповед е дълбоко затрогваща с физическата и душевната болка на умиращия, пращинка от безкрайния бездушен космос:

*"Не чувам горско шумолене,
ни приласкаваща вълна,
не бдят русалките над мене,
над мен не плачат горски сови,
ни тъжнобялата луна".*

У **Хр. Ботев** само в една строфа прозвучава личната изповед на героя — когато във всемира отекват последните мисли на умиращия юнак и тези мисли са отправени към бойните му другари:

*"Кажми ми, сестро, де — Караджата?
Де е и мойта вярна дружина?"*

Съзнанието и битието на героя са овладяни докрай от борбата за свобода на поробените му братя и сестри.

У **Т. Траянов** цялото стихотворение е построено като лична изповед на умиращия воин, чиито предсмъртни видения са от далечния бащин дом, а последният образ, извикан от отлитащата му душа, е образът на майката:

*"Какво видя сега насъне,
о майко! — Падащи звезди?"*

В безутешното си лично страдание героят търси подкрепата на войнствените си горди деди, за да се извиси в тези страшни мигове до съзнанието, че животът му е жертвен агнец пред олтара на родината.

Ботевото стихотворение завършва с величествена картина на безсмъртието. Смъртта на юнака остава завинаги едно непреходно състояние на хайдушкия Балкан:

*"Но съмна вече! И на Балкана
юнакът лежи, кръвта му тече,
вълкът му ближе лютата рана
и слънцето пак пече ли — пече!"*

Завършекът на Траяновата балада е дълбоко личен. Сграшната мисъл, изтръгваща вопъл "Ах, кой ще ме зарови?", не дава покой на умиращия воин и в сетния миг на живота си той търси помощ от вечната природа:

*"Довей, о ветре, пръст свещена,
от севера от роден кът! —
Целувка чувствавам студена,
тежат невидими окови,
и клепки ледени тежат! —
Ах, кой ще ме зарови!"*

Поетическата фоника на Ботевото стихотворение е изследвана многократно, но същото не може да се каже за Траяновата балада, една от най-силните му творби.

Стихотворението на Траянов е изградено от четири шестстишни строфи, всяка от които завършва с общия рефрен "Ах, кой ще ме зарови". В този рефрен е съсредоточено цялото безутешно

страдание на умирация в чужди земи воин, като в композиционно отношение четирите строфи оформят единен музикално-римов възел, включващ всеки четвърти и шести стих — "облаци-покрови — зарови, горски сови — зарови, сенките сурови — зарови, невидими окови — зарови".

Ритмичната организация на стихотворението е издържана в хорей, а словно-фоническата му структура е в пълен синхрон с движенията на чувствата, образите, представите и идеите. Всяка от строфите се изгражда от по 26 думи, само първата има 27, а последната — 25. В тези общо 104 думи участват 476 фонеме. От тях гласните са 201: на широките гласни <а, е, о> се падат 137 употреби, а тесните гласни <ъ, и, у> имат едва 64 участия. Съгласните са 275.

Това почти пропорционално съотношение между гласни и съгласни здвукове внушава усещането, че нашепва сетните си думи умиращ в страшни мъки човек, на който не му достигат сили и дъх да произнася утежнени със съгласни думи. Търсено е таквова разпределение на гласните и съгласните, че стиховете сетивно се възприемат като произнасяни на учестени вдишвания и издишвания. Думите в отделните строфи са подбирани така, че консонантните съчетания да не се повтарят (**в първа строфа:** <дв>, <стр>, <зст>, <бл>, <кр>, <сти>; **във втора строфа:** <рск>, <пр>, <скс>, <ли>, <лк>, <бд'>, <пл>, <шти>, <жи>; **в третата строфа:** <кв>, <йк>, <зд>, <зв>, <ни>, <нк>, <рд>, <йств>; **в четвъртата строфа:** <тр>, <пр>, <ст>, <вк>, <вств>, <нк>). Изключение е съчетанието <шт>, което премивана през всяка строфа — освен в рефрена, то се появява във втория стих на втората строфа, във втория и третия стих на третата строфа и в първия стих на четвъртата строфа.

Прави впечатление високата честотност на **сонорните съгласни**. Те са почти една трета от всички съгласни в текста на стихотворението — 88 на брой, като 52 употреби се падат на назалните съгласни (<н> се среща в 39 случая, а <м> в 13). За плавните сонорни честотността е следната: <р> — 19, <л> — 17, <м> — 13, а глайдът <й> — 8.

От шумовите съгласни с най-много употреби са три съгласни: <т> — 38, <в> — 27, <с> — 20.

Вижда се, че в това стихотворение, където авторът е изцяло земен, поетическата фоника не е външно търсено средство за

постигане на иреални смисли, а е естествена поетическа спойка на мисъл, образ, чувство и преживяване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ч и з м а р о в, Д. Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език, С., 1978, с. 14-15.

² Р о л а н, Р. Музиканти на нашето време, С., 1960, с. 166.

³ Л и т е р а т у р н о е н а с л е д с т в о. М., 1937, кн. 27-28, с. 58.

⁴ Цит. по Г. Г. Орагвелидзе. Стих и поетическо видение. Тбилиси, 1973, с. 156.

⁵ Г и н ч е в, Ц. Писма за издирване на корените и законите на българския език. — сп. Труд, г. I, 1887, В. Търново, с. 297.

⁶ П л а т о н. Сочинения в трех томах. Т. I, М., 1968, с. 471-472.

⁷ Г и н ч е в, Ц. Цит. съч., с. 417-418.

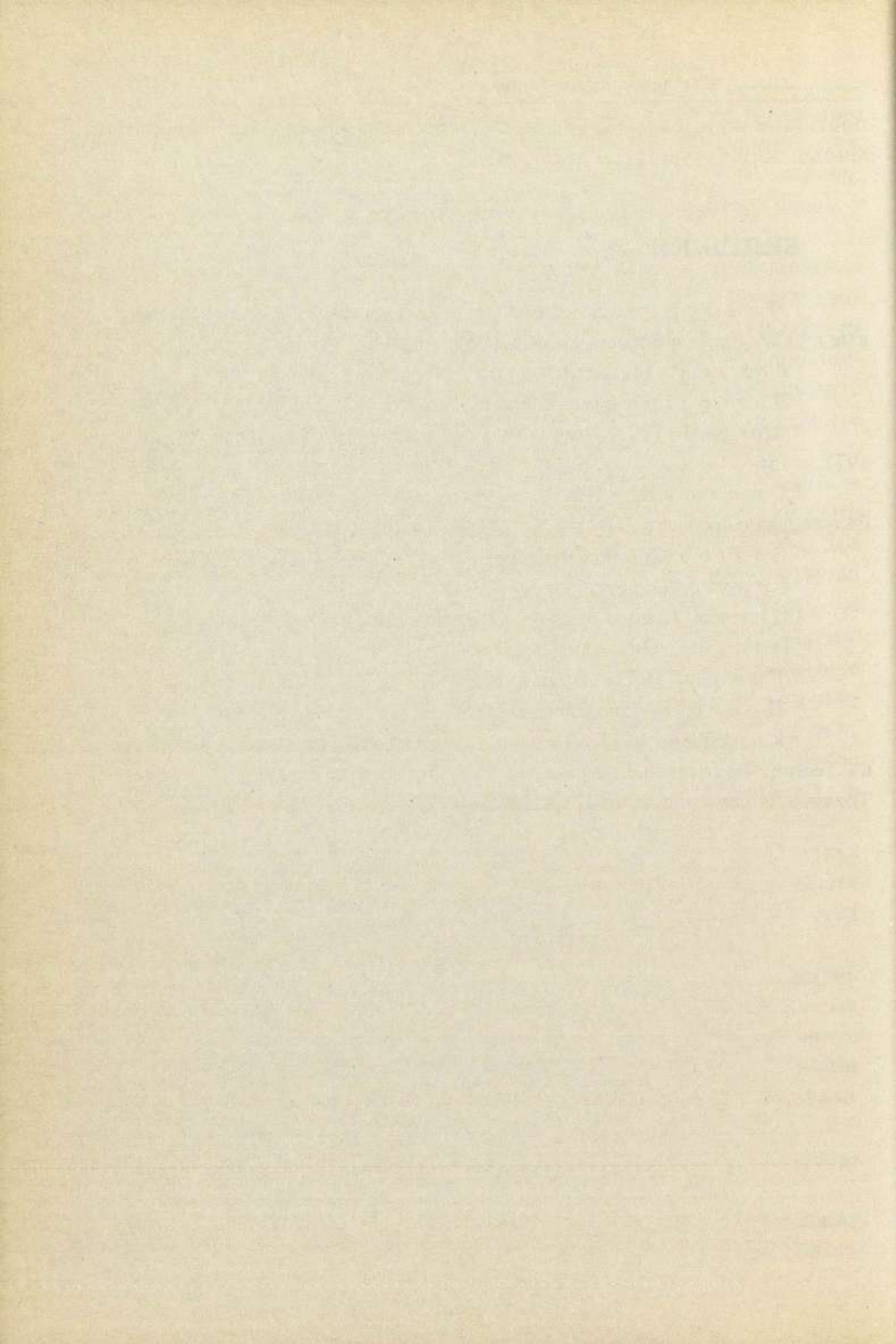
⁸ Ц о н е в, Б. История на българский език, т. II, С., 1934, с. 217.

⁹ П л а т о н, Цит. съч., с. 472, 473.

¹⁰ Г и н ч е в, Ц. Цит. съч., с. 416-417.

¹¹ Ц о н е в, Б. Цит. съч., с. 217.

¹² К о н с т а н т и н Г. П о п о в. Словесно-художествено майсторство на Теодор Траянов в стихотворението "Тайната на Струма". — Теодор Траянов. Нови изследвания. БАН, С., 1987, с. 125.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

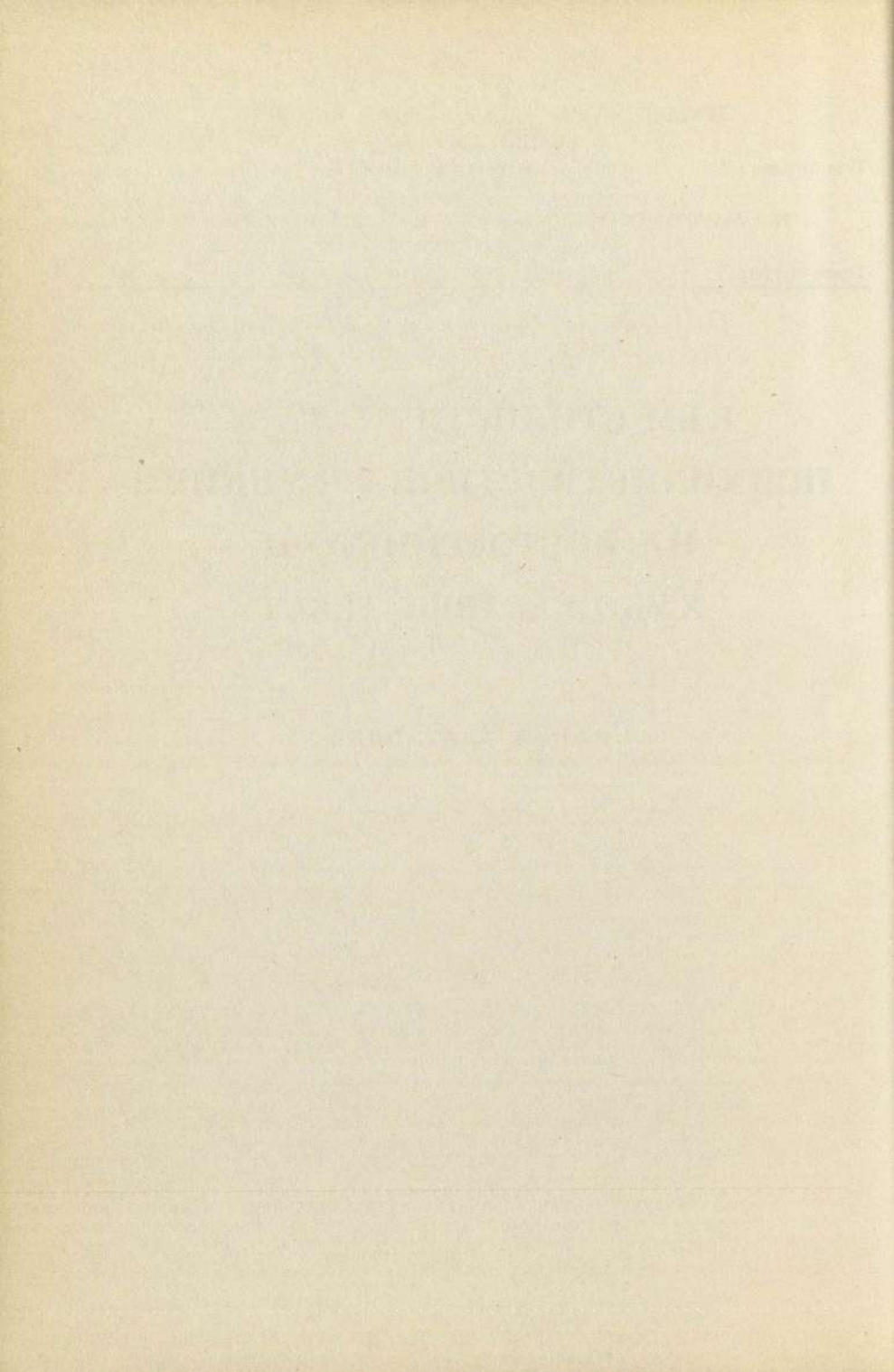
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**КЪМ СТИЛИСТИЧНАТА И
ПСИХОЛИНГВИСТИЧНА ФУНКЦИЯ
НА ПОВТОРЕНИЕТО В
ХУДОЖЕСТВЕН ТЕКСТ**

Силвия Златанова

Чрез средствата и възможностите на езика се създава художествена действителност, която субективно имитира, трансформира или пародира обективната реалност. В художествения текст думата осъществява художествено-естетическа номинация, придобивайки експресивни и емоционално-психологични конотации, обусловени от факта, че “думата се намира в постоянна връзка с целия наш интелектуален и емоционален живот”¹. Словото е регулатор на сложни социални взаимоотношения и фактори за психологично въздействие. Думите не само се разбират, но и се преживяват, което позволява всяко речево съобщение да комуникира с индивидуалната и масова психика на реципиента. За да бъде резултатно въздействието, трябва да се изберат подходящи механизми и речеви модели. Анализираният текст “Чайки далеч от брега” експлицира някои от механизмите на езиково въздействие и ефекта от тях.

Романът на Евгени Кузманов интригува с оригиналния си замисъл и специфичен стил, в който по нестандартен и уникален начин узуалната художествена номинация се пресича с индивидуално-творческата. Изследваният текст е второто издание на романа от 1992 г. и представлява автентичният му текст без цензура и редакторска намеса, както е при първото издание от 1983 г. Авторската интенция е демаскиране на механизмите на манипулация и насилие. Езиковият стил на Евгени Кузманов може да се разглежда като своеобразен психолингвистичен експеримент, доказващ способностите на езиковото съобщение за въздействие върху съзнанието и подсъзнанието. Човешката природа изисква не само да се убеждава, но и да ѝ се внушава. Убеждението се извършва чрез логически доказателства, а внушението влияе върху емоционално-мотивационната сфера — стеснява полето на съзнанието и разширява полето на емоционално-мотивационната активност. Желаното въздействие се постига чрез основните принципи на масовата комуникация — избор на подходящи езикови средства и избор на адекватна постройка на речевото съобщение. Езикът на романа може условно да се определи като “манипулативен” език, като езикова демонстрация на

принципите на информационно въздействие. Това е език, наситен с кратки и ясни фрази, лесно запомнящи се в качеството си на езикови формули и звучащи като сентенции, афоризми и обобщения. Четивността и усвояемостта на текста зависят от неговата повърхнинна структура — дължина на фразите, честотата на поява на езиковите единици, достъпна форма на подаваната информация. Коммуникативно натоварените текстови части са построени чрез повторения, опозиции и симетрични синтактични модели. Психологически този език въздейства благодарение на ритмичността, семантичната полярност, достъпността си. Чрез игра с антонимни двойки и думи, които са логически несъвместими или противоречащи си по смисъл, авторът създава антитези и оксиморони. По този начин провокира полярността в мисленето — чрез контраста обектите и отношенията между тях се осмислят по-лесно, фактите и явленията се улавят в крайните им измерения и се възприемат по-ефектно, цялостно и релефно. Полярните представи по-добре атакуват съзнанието и подсъзнанието, отколкото неутралните и оптималните, напр.: “Не заслужаваш да мърсиш земята със своите чисти ръце” (73), “Те се записаха без въпроси, защото се страхуваха от отговорите” (63), “Всеки уволнен сътрудник е назначен враг” (27). Голяма експресивност се поражда и от изненадващата и непредсказуема съчетаемост между думите, напр.: “обвинително пресен” (125) “неприлично благ” (56), “по касапски чисти крака” (125) и др.

Повторението е стилистично средство с най-голяма фреквентност в разглеждания текст. Чрез него се постига особена ритмичност в постройката на езиковото съобщение. Ритъмът въздейства и върху подсъзнанието на реципиента, осигурява възприемане и запомняне. Повторението насочва потока на асоциации в желаната посока. В анализирания текст се наблюдават повторения на думи, словосъчетания, изречения и текстови отрязъци. Обект на изследване е лексикалната рекурентност (терминът е на Богранд, Дреслер и Стоянова-Йовчева, вж. 3) Вниманието е концентрирано върху нарочните лексикални повторения — прости и с промяна във формата, разположени в контактна и дистантна позиция. Случаите на лексикална рекурентност са проследени в монологична и диалогична реч. Всички примери предизвикват съзнателно търсен стилистичен и психологичен ефект. Малка част от тях са натоварени и със свързваща роля при текстоизграждането. Обикновено лексикалното повторение

ние се среща по-често при спонтанната устна реч, тъй като времето за планиране разположението на езиковите елементи е по-кратко. При анализа на текста прави впечатление, че при диалогичната реч лексикалната рекурентност е по-рядка, отколкото при монологичната, което показва, че повторението при диалога не е с функция на обикновен подемащ механизъм, а е употребено със стилистична и психолингвистична функция в рамките на целия текст. Безсмислено е да се повтаря едно и също съобщение, освен ако с това не се цели подчертаване, подсилване и внушаване на повторената информация. Честата повтораемост намалява степента на информативност. За да преодолее редуцирането на информативната наситеност, авторът прибегва и до частична лексикална рекурентност. При нея един и същ езиков материал се повтаря под формата на различни части на речта. Промяната на принадлежността към лексикално-граматичните класове позволява едно и също езиково съобщение да се нагоди към различните контексти, да се специфицира и субективизира изразът, въввлечен в нови синтагматични отношения, Дреслер отчита, че именно появата на единия израз дава възможност на другия да изглежда рядък и нов. (Р. Богранд, В. Дреслер, Ст. Стоянова-Йовчева. Увод в текстовата лингвистика, С., 1995, с. 64) Например: "Ти не смееш да бъдеш подъл спрямо подлците" (178), "Човек не може да се спотайва цял живот, ако не е създаден за спотайване" (112), "Теди е скапаняк и нас ще ни скапе". (42). Повторенията на еднокоренни лексеми от различни лексикално-граматични класове се реализират по следните модели: прилагателно — съществително име, прилагателно име — глагол, съществително име — глагол, съществително име — относително прилагателно, причастие — съществително име, глагол — отглаголно съществително, глагол — причастие, наречие — съществително име. По принцип лексикалното повторение се употребява, за да премахне неяснотата и двусмислицата и за да подаде еднозначно информацията. В диалог то би трябвало да има уточняваща и конкретизираща функция, но в редица случаи повторената езикова единица обърква и вместо да улеснява общуването, го усложнява, напр. "Ако обичате, кажете ми какво обичате./ Обичам да ме разбираш по очите" (16), "Значи ти не искаш да си ми приятел. / Защо ти на мен не ми станеш приятел" (27-28). Чрез игра с думи се демонстрира липса на разбиране. Събеседниците използват еднакви думи, а като че ли говорят на различни езици. Чрез повторението се

постига обобщеност, подсилват се причинно-следствените отношения между фактите или се прави аналогия. Напр.: “Тълпата притихва, когато водачите притихват” (152), “Сомнамбулите не обичаха притеснението, защото всяко притеснение предизвиква опасна съпротива” (142), “Човекът се познава по ръцете — мръсни ръце, мръсна душа” (142). Използвана е и епанафора, която привнася допълнителна ритмичност и осигурява необходимите акценти, като подема предходна информация и я доразвива и обогатява на принципа на спиралата. Напр.: “На тълпата ѝ е необходима желязна ръка, а желязната ръка се създава с жестоки примери” (125), “Попа бе самарянин. А самарянството е отдавна отречено” (149). Така вниманието на реципиента се фиксира и задържа върху определена информация, по-лесно се осмислят семантичните и логически връзки между фактите. Понякога чрез повторението се задава схема от елементи, при която само един от тях варира, а другите са постоянни. Образуват се аналогични синтактични структури с почти идентично лексикално запълване, напр.: “Титана стискаше челюсти и тактуваше с десния си крак; Сомнамбулите стискаха челюсти и тактуваха с десните си крака” (161). Така се илюстрира унификацията и лишаването от индивидуалност. Регламентираната схема и еквивалентният лексикален материал имат по-силно въздействие, тъй като синтактичният паралелизъм се комбинира с лексикалното повторение. По този начин се осъществява повторение на повърхнинни и дълбочинни схеми на текстова организация, въпросните откъси от текста смислово натежават, открояват се и изпращат по-настойчиво посланието си. В анализирания текст чрез повторение се постига ирония, която се поражда от експлицираната положителна оценка при първата употреба на езиковия израз и имплицитната отрицателна оценка при следващата му употреба. Към иронията може да се наслагва и хипербола. Трансформацията от позитивно към негативно в семантичното поле на една лексема, използвана с различен знак, предизвиква стилистичен ефект. Напр.: “Теди е по-подходящ... Теди изобщо изглеждаше по-подходящ” (54) “...съветите ми са принципни. Забележи, принципни. / Бульон Говежди оброни глава след тези принципни съвети” (35).

Когато към единия от повторените елементи се прибави отрицателна частица или префикс – без, лексикалното повторение се подсилва от антитеза. Получава се ефективна игра с антоними и

контрадикти. Така са по-големи възможностите за изразяване на субективно отношение и оценка спрямо извънезиковата действителност. Според Шарл Бали “ние разбираме думата и усещаме нейната емоционална окраска само благодарение на това, че несъзнателно я съпоставяме с други думи” (Ст. Георгиев. Българска семасиология, 1993, с. 250). На подобен принцип на въздействие разчита и рекламата. Когато към несъзнателния процес на съпоставка се прибави съзнателно търсено сравнение и противопоставяне, ефектът е двойно по-силен, отколкото при обикновената неутрална констатация. Напр. “Защо трябва да бъдеш човек към безчовечните” (242), “...бяха видели непознатия скелет на познатия човек” (125), “корабът има намерение да нормализира живота в границите на ненормалното” (193). Чрез намек за абсурдност на подобни твърдения се атакува по-лесно съзнанието.

С помощта на повторение авторът строи паралелни конструкции, при които обръщането на формата подчертава обръщането на съдържанието, напр. “Едноокия не можеше да живее, без да вярва... той вече предпочиташе само да вярва, отколкото да живее” (43). Елементите си разменят местата, извършва се замяна на логична зависимост с алогична. Така се демонстрира вътрешно противоречие, объркване и безпомощност.

Рекурентността, синтактичният паралелизъм и антитезата са свидетелства за обмислен и планиран подбор на лексикалния материал за повърхнинния текст. Авторът постига ефектност на текста чрез начина, по който се възползва от очакванията на реципиента и ги направлява. Психологичният механизъм ръководене на съзнание и подсъзнание се реализира чрез структурата и дублирания лексикален материал на езиковото съобщение. Повторението и синтактичният паралелизъм, самостоятелно употребени или комбинирани с други стилистични похвати, се използват с предимство, когато продуциращият текста желае да отхвърли спора и несигурността при възприемането и въздействието на информацията. Така създаденият текст е отчасти авторитарен и манипулативен, защото убеждава, внушава и разчита на закодирани в езиковата памет пресупозиции. Постига се известна назидателност и дидактичност, критични към възражения и другомислие. Тъй като анализираният текст е ограничен по обем и представлява израз на индивидуален авторов стил, направените наблюдения не претенди-

рат за изчерпателност и общовалидност. Те са опит да се проследят някои стилистични и психолингвистични аспекти при функциониране на лексикалното повторение в художествен текст.

БЕЛЕЖКИ

¹ Брезински, Ст. Записки по стилистика, С., 1975.

² Виноградов, В. Русский язык, М., 1972, с. 21.

³ Богранд, Р., В. Дреслер, Ст. Стоянова-Йовчева. Увод в текстовата лингвистика, С., 1995.

⁴ Георгиев, Ст. Българска семасиология, 1993, с. 250.

⁵ Леонтьев, А. Языкознание и психология, М., 1966.

⁶ Москов, М. Български език и стил, С., 1974.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

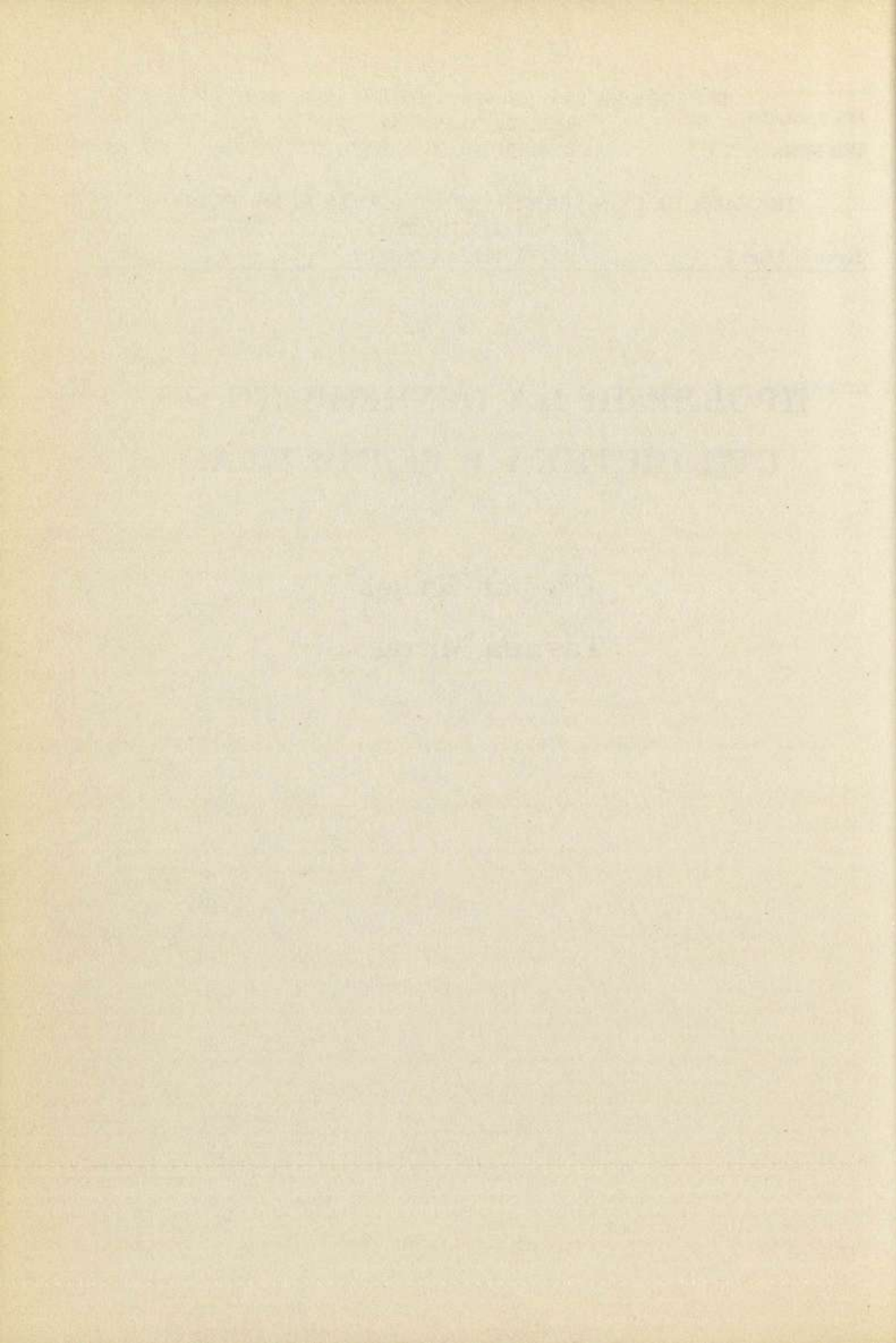
FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

ПРОБЛЕМИ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО СТИЛИСТИКА В СЕДМИ КЛАС

Стефан Кънев

Татяна Митева

Предложената разработка няма претенцията за цялостно оценъчно-диагностично изследване. Тя включва наблюдения, извлечени от практиката, и стремеж да бъдат открити някои слабости в обучението по стилистика в училище. Всички бележки и изводи са направени с оглед на сега действащата учебна програма и "Учебник по български език за VII клас на СОУ" с автори Тодорка Владимирова и колектив, С., 1992 г.

Защо поставяме акцент върху проблемите на стилистичното обучение в седми клас?

Седми клас заема възлово място в системата на обучението по български език. Той представлява своеобразен завършек, обобщение на етап от обучението, защото тогава "се открояват резултатите от два последователни цикъла в обучението през първия училищен период: I — III клас и IV — VII клас..." (Система на учебно-възпитателната работа в VII клас на ЕСПУ. Методически насоки, С., 1987.) Поставянето на езиковото обучение на стилистична основа е необходимо условие за развитие на комуникативно-речевите способности на учениците.

Стилистичната насоченост на обучението по български език в седми клас се осъществява чрез застъпването на някои въпроси на стилистичната теория в учебното съдържание и чрез комуникативно-речеви упражнения, целящи изучаване на строежа и функциите на езиковите средства в единство. В учебника по български език за VII клас въпросите за функционалните стилове на книжовния ни език и за стиловата уместност на изказа са обвързани с текста и неговите признаци. Това е естествено, като се изхожда от доминиращия през последните години комуникативно-речеви подход към езиковите факти и изучаването на текста като комуникативна единица с основните ѝ структурни и функционални характеристики. Сега работата по български език е ориентирана към развитие на ученическите умения за създаване на текстове и общуването им чрез тях.

Основното понятие текст, познато на учениците от предишните години, се обогатява, като се разглеждат текстовете признаци — свързност, завършеност, информативност и стилистично единство. Изяснява се връзката между средства в конкретна речева ситуация, между текста като реален продукт на общуването и проявените в него особености на стила, който е характерен за определена речева сфера. В VII клас се изучават особеностите на публицистичния стил, затвърдяват се и се обобщават знанията за художествения стил, като се наблюдават езиковите средства, характерни за тези стилове. В учебното съдържание са предвидени няколко урока за запознаване със същността на публицистичните жанрове: информационна бележка, репортаж. Връзката между проблемите на текста и стила се откроява и при изучаване на особеностите в свързването на изреченията в трите функционално-смислови типа текст (описание, повествование, разсъждение). Разделът “Стил. Текст” насочва учениците към важни теоретически въпроси на стилистиката и подчертава един от основните принципи на стилистично ориентираното езиково обучение — принципа на речевата насоченост, т. е. необходимостта от изучаване на език и реч в единство.

Според нас застъпената в учебното съдържание по български език за VII клас проблематика по стилистика удовлетворява, но само нейното разглеждане не би било достатъчно за придобиване от учениците на знания за използването на езиковите факти в различни сфери на общуване и за ефекта от това използване. Ако системно в обучението по български език не се прилага стилистичният подход, ако непрекъснато езиковата теория не се свързва с речевата практика, ако при изучаването на всеки езиков факт не се провеждат стилистични упражнения, за да се види как езиковите средства функционират в речта, усвояването и прилагането на знанията по стилистика се затруднява, а поднасянето на тази проблематика става самоцелно.

Главният проблем в обучението на седмокласниците по стилистика е, че на българския език и на градивните му единици се гледа преди всичко като на обект за лингвистичен анализ, а не като на основно комуникативно средство. Часовете за упражнения са крайно недостатъчни и теоретическите знания за езика не се обвързват с речевата практика на учениците. Недоброто съгласуване между обема на учебното съдържание по литература и български

език в VII клас не позволява системно, при изучаването на всеки езиков факт да се усъвършенстват уменията за създаване на изрази с различна стилистична характеристика, да се овладяват функционалните разновидности на лингвистичните единици.

Съгласни сме с постановката на Кирил Димчев, че при стилистичното обучение "...езикът и речта стават равностойни обекти на изучаване", че целта на стилистичните занятия "е да се добиват умения както за граматично правилното, така и за стилистично уместното съчетаване на думите в изречения; за свързването на отделните изречения в цялостни текстове — речеви единици със смислово, граматично и интонационно единство." (Димчев, К. Система в стилистичните занятия по български език. С., 1977.) При сегашната програма по български език тази постановка трудно може да се осъществи, тъй като са малко часовете, които могат да се посветят изцяло на стилистични занятия. В повечето случаи стилистичните упражнения са елемент от урока и тяхното включване в него зависи от подготовката, желанието и времето, с което разполага преподавателят, от качествения състав на учениците и равнището на знанията им.

Как при сегашните условия осъществяваме стилистичното обучение на учениците от VII клас в случаите, когато темата на урока не е проблем от стилистиката?

В преподавателската си работа изхождаме от убеждението, че при изучаването на всяко езиково явление учениците трябва да се запознаят със стилистичната му функция. Основен начин за решаване на тази задача е чрез системни упражнения за редактиране и съпоставка на функционални еквиваленти седмокласниците да осъзнаят стилистичното разслоение на изразните средства, да формират у себе си стилистичен усет и умение за най-подходящ подбор на изразни средства съобразно с речевата ситуация.

Езиковите единици се изучават в контекст, което позволява да се изясняват техните изразни възможности, особености на функциониране и сфера на използване. Обикновено този контекст е илюстративен материал от ученически писмени работи. Като изследователски метод на обучение в подобни случаи използваме анализа на грешките, допуснати при употребата на наблюдаваната езикова единица.

При разглеждане на темата “Начини за свързване на текста” от учебната програма за VII клас поставяме следната задача за домашна работа:

В следните откъси от ученически преразкази с елементи на разсъждение открийте допуснатите грешки, анализирайте ги и предложете редакционни варианти.

(I) “Срещу Македонски се изправи собственикът на колибата. Той е прежалил своя собствен живот, но иска да запази чуждия, като го уговаря да не му се изпречва на пътя.”

(II) “Македонски е облечен като селянин — с гугла и влашки кожух. (0) Сравнен е от писателя с “черна сянка”, с “привидение”. (0) Върви безшумно и мъчително в нощта. Не го спират студеният вятър, самотата, неизвестността.”

(III) “Разказът “Една българка” на Иван Вазов изобразява силните жени, които народът ни е създал и възпитал в епохата на робството. Една от тези жени е баба Илийца. Писателят я представя като силна и смела жена, готова на всичко, за да спаси Ботевия четник.”

(IV) “Бунтовникът си тръгва обезнадежден, разбирайки, че не може да очаква помощ от добрата жена. Макар и с разбито от мъка сърце, баба Илийца отново вика на момъка да дойде там довечера. Тук челопеченката проявява майчинска обич, чувство за дълг към дадената дума и нравствена сила.”

Следващият час започва с проверка на домашната работа.

(I откъс) Седмокласниците са открили неправилната употреба на местоименията като кореферентно средство и след редактирането са установили, че тази грешка води до логическо затруднение при възприемането на текста.

(II откъс) Повечето ученици са отбелязали, че логическите проблеми в този микротекст идват от неправилното използване на нулев заместител като междуфразова връзка и от неподходящите местоименни замени. При редактирането седмокласниците са си послужили с прибавяне на синоними (на Македонски) и заместване на неподходящите местоимения.

(III откъс) Всички седмокласници определят правилно, че допуснатата грешка е в еднообразието на междуфразовите връзки, дължащо се на ненужните повторения. Тази грешка не води до

логическо затруднение при възприемане на текстовата информация, но е проява на недобър стилистичен усет.

(IV откъс) Някои седмоласници са забелязали, че неопределената употреба на местоименните наречия “тук” и “там” води до нарушаване на изискванията за точност и яснота при изразяване на мислите. Замяната на неподходящите конектори при редактирането със синоними показва, че в ролята на свързващи средства могат да се употребяват различни езикови единици, но тяхното използване трябва да бъде съобразено с изискването за правилност, точност и яснота на речта.

В тази връзка уместно е да припомним, че още в древността (I в. пр. н. е.) в учението на Марк Фабий Квинтилиан се говори за четирите качества на стила — практичност, яснота, елегантност, уместност в ситуацията (Добрева, Е., Савова, Ив. Проблеми на изграждането на текста, С., 1990).

Обобщаваме резултатите от редактираните откъси и подчертаваме, че съществуват разнообразни езикови начини за свързване на текста, че неподходящите конектори довеждат до нарушаване на текстовата свързаност, че ако учениците използват богатите възможности на контекстовата синонимия, речта им ще бъде ясна и точна.

Всички теми от учебната програма по български език за VII клас могат да се обвържат със стилистични упражнения, но не винаги преподавателят разполага с необходимото време за това. За да е ефективно изучаването на езиковите явления и да се формират умения за тяхното функциониране в речевата практика, във всеки час трябва да се поставят на учениците задачи за създаването на синоними на думи или изрази, за съпоставка между тях и за начините, по които могат да се изразят различните смислови отсенки.

Известни наши методисти оценяват работата по обогатяване на активния речник на учениците “като епизодична, стихийна и неорганизирана, а предварителната подготовка по създаване на текст като незадоволителна и некачествена” (Кръстев, Б., Стефанова, Ст., Методика на обучението по български език, В. Търново, 1994.)

При разглеждане на темата: “Текст. Признаци на текста” за изясняване ролята на стилового единство като условие за текстовата цялостност, поставяме на седмоласниците задачата да определят

дали всички езикови средства в цитираните извадки от ученически преразкази са употребени уместно.

“Македонски подхваща едно кръгово движение, което му позволява да е далеч от караула.”

“След инцидента с влаха Македонски безпрепятствено стига до българския бряг.”

“Разяреният влах започва да крещи за помощ. Тогава хъшът разбира, че се намира в опасност и се опитва да осъществи контакт с него, но румънецът продължава да упорства.”

Някои ученици откриват веднага неуместната употреба на изразите: “подхваща едно кръгово движение”, “след инцидента с влаха”, “опитва се да осъществи контакт с него”.

Следващото упражнение, което седмокласниците трябва да изпълнят, е да определят за кои стилове са характерни посочените изрази. Последната задача изисква да бъдат редактирани откъсите. Получените редакционни варианти отново се обсъждат и се стига до извода, че неподходящото използване на езикови средства от различни стилове (стандартни изрази и клишета от публицистиката и административно-деловия стил) води до нарушаване на текстовата цялостност, до несъобразяване с определените условия на общуване, а това поражда стиловата неуместност на изказа.

В заключение можем да направим следните изводи:

1. Без да сме привърженици на честите реформи в образованието (практика от последните десетилетия), смятаме, че обучението по стилистика би се подобрило, ако се постигне оптимално съответствие между водещите методически идеи, учебната документация и учебното съдържание. Надежди за това откриваме в “Проект за учебни програми по български език за V-XII клас на средното общообразователно училище”, където изучаването на езиковите факти е обвързано с тяхната употреба в текста.

2. Често знанията и уменията на учениците за редактирането, като практическо приложение на наученото по стилистика, остават на равнище технически операции (съкращаване, прибавяне, разместване, заместване). Очевидно е, че ако не се отчита връзката между език и мислене, ако не се стимулират активните мисловни процеси, тези умения ще бъдат повърхностни и формални.

3. Необходимо е изучаването на всеки езиков факт да се съпровожда със стилистични упражнения, за да се проследи функ-

ционирането му в речта. Да се търси баланс между уроците за нови знания и уроците за упражнения, между езиковото и литературното обучение.

4. Едва ли изречения от типа: “Допускаш много грешки...”, които четем след писмените работи на учениците, помагат за подобряване на стила им. Бележките на учителя трябва да бъдат конкретни, обучаващи и да водят до издигане равнището на знанията за съпоставка, разграничаване, трансформиране, конструиране и редактиране на текст.

5. Недостатъчни са текстолингвистичните и стилистични изследвания върху български езиков материал за създаване на типология на различните видове текст, използвани в речевата практика. Малък е броят на предлаганите образци.

6. Работата върху функционално стиловата маркираност трябва да се съчетава още по-тясно с поднасянето на системни знания за основополагащите механизми за изграждането на текста.

7. От голямо значение е равнището на теоретическата и практическата подготовка на преподавателя по български език и литература в областта на лингвистиката и стилистиката на текста. Наложително е системното използване на разнообразни форми за повишаване на квалификацията на учителите по новите научни дисциплини — текстолингвистика, теория на речевата дейност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Димчев, К. Система в стилистичните занятия по български език. С., 1977, с. 3-4.

² Димчев, К. Работа над стилно-езиковите грешки в речта на учениците от средния курс. В: Развиване на познавателната активност на учениците чрез обучението по български език. С., 1978.

³ Димчев, К., А. Петров. Анализ и редактиране на грешки, допускани в речевата среда на ученици (IV-VII) клас. — Български език и литература, 1991, № 6.

⁴ Добрева, Е., Савова, Ив. Проблеми на изграждането на текста, С., 1990, с. 4.

⁵ Кръстев, Б., Ст. Стефанова. Методика на обучението по български език, В. Търново, 1994, с. 23.

⁶ Система на учебно-възпитателната работа в VII клас на ЕСПУ. Методически насоки, С., 1987, с. 6.

⁷ Сотиров, П. Текстовите грешки в ученическите писмени работи. — Български език и литература, 1990, № 2.

⁸ Цейтлин, С. Н. Ошибки в письменной речи учащихся и способы их классификации. — Русский язык в школе, 1984, № 2.

⁹ Шевченко, В. Н. Воспитание самоконтроля и работа над ошибками — Русский язык в школе, 1973, № 2.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

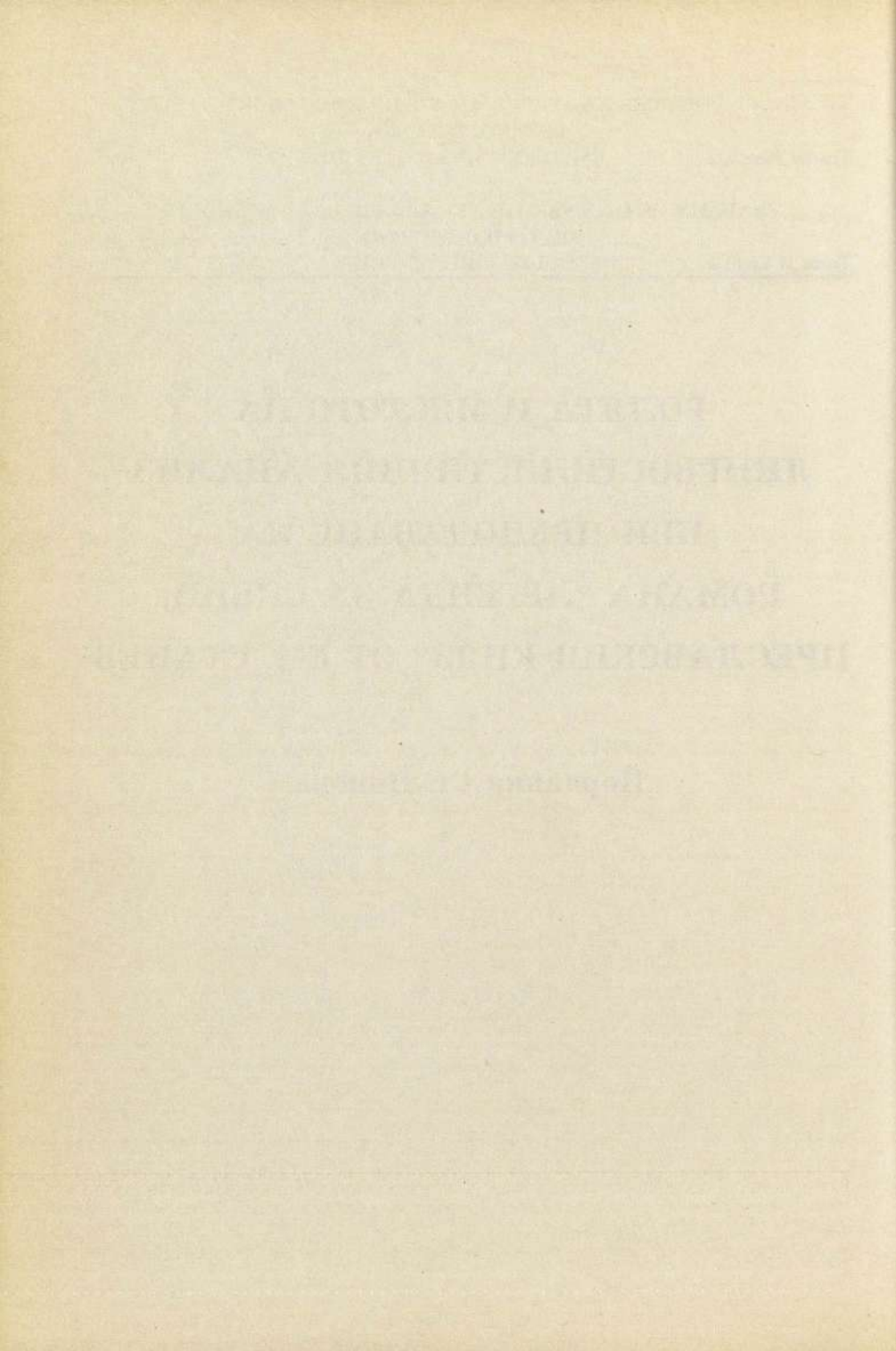
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**РОЛЯТА И МЯСТОТО НА
ЛИНГВОСТИЛИСТИЧНИЯ АНАЛИЗ
ПРИ ПРЕПОДАВАНЕ НА
РОМАНА "ЛЕГЕНДА ЗА СИБИН,
ПРЕСЛАВСКИЯ КНЯЗ" ОТ ЕМ. СТАНЕВ**

Йорданка Ст. Попова

Свободноизбираемата подготовка по литература дава богати възможности за обсъждане на желаните от учениците проблеми и произведения. В съответствие с интереса на единадесетокласниците едно от тези занятия бе посветено на писателя Ем. Станев и творбата му "Легенда за Сибин, преславския княз". Заедно с учениците се уточнява обобщаващият проблем — Съвременни нравствено-философски проблеми в романа на Ем. Станев "Легенда за Сибин, преславския княз". За целта се поставят индивидуални и колективни задачи, свързани с изясняване на творческата история на романа, жанровата му специфика и образната система. Този модел на анализ не е нов за единадесетокласниците, сто защото в тази степен на обучение по-сложните и по-разнообразни форми на работа се налагат от само себе си, защото в противен случай интересът и активността се губят, а заедно с тях и всички предпоставки за продуктивно мислене. Предвид на този факт, а също и необходимостта от последователно прилагане на принципа за единство на форма и съдържание (езикът много рядко е обект на анализ в художествената проза) се наложи мнението, че това занятие може да се усложни посредством един нетрадиционен за училищната практика анализ-лингвостилистичния.

В хода на самото занятие, за да мотивира необходимостта от този вид анализ, учителят насочва вниманието на учениците към вижданията на Ем. Станев за езика на романа, споделени пред Н. Станева: "Впусна се да ми говори за езика на Легендата, който трябва да се отличава от езика на по-раншните му произведения, и за всичко онова, което се стреми да постигне чрез него. Иска да обогати съвременния език с някои забравени езикови форми, без обаче да прекалява с архаизмите. Само чрез постройката на фразата и нейния ритъм трябва да постигне средновековната атмосфера, да се приближи до епохата. За да бъде произведението по-динамично и да се усети легендарният му характер, ще си служи повече с прости изречения, както е в приказките и легендите. Иска обаче в него да се чувства една лека ирония"¹.

На учениците се предоставя възможност да разсъждават върху тази мисъл, да изкажат своите мнения, основаващи се на преките им наблюдения над романа, да съпоставят намеренията на автора със степента на постигане на тези идеи в Легендата. Така плавно и естествено в съзнанието се налага изводът за значимостта на езика на художествената творба, което пък от своя страна е предпоставка за съзнателното и желано проучване на художествената форма на творбата.

Д. Лихачов предлага да се използват тъй наречените от него “обединяващи теми”, които изискват в еднаква степен внимание и към съдържанието, и към формата, при това към техните по-висши елементи².

Като имаме предвид тази методическа постановка в хода на занятието, на вниманието на учениците бе предложена за обсъждане следната подтема — Природата — способ за внушаване сложността и силата на нравствено-философските проблеми, вълнуващи Сибин.

Изясняването на композиционната и стилистичната роля на природната картина се постига чрез няколко въпроса:

1. Каква е ролята на природните описания, оформени в самостоятелни абзаци, за композицията на отделната глава и на целия роман?

2. Каква е функцията на природните описания, които разкъсват особено напрегнати състояния на Сибиновата противоречива същност?

3. Посочете примери, в които природната картина е средство, чрез което се внушава сложното единство между човека и природата. Как се постига подобно внушение?

4. Как се изразява идеята за хармонията или дисхармонията между природата и сложната душевност на главния персонаж в романа?

Поставени по този начин, въпросите изискват задължително разсъждение и върху художествената форма на творбата. Но тези изводи имат общ характер, а целта е детайлно вникване в езика на романа и по-конкретно в структурата на художественото природно описание. За тази цел учителят съвсем тезисно запознава учениците с някои постановки на лингвостилистичния анализ, без да ги обременява с допълнителен теоретичен материал. Например принципно се изяснява ролята на абзаца в структурата на цялото,

връзката между структурирането на абзаца и съдържателния план на творбата, типовете синтактични структури и стилистичната им характеристика, различните видове връзки, благодарение на които се осъществява единството на отделните единици, ролята и значението на употребяваните тропи и фигури на образа. Би могло да се представи с кратък коментар определението, което Шанский дава за същността на лингвостилистичния анализ: “съчетание на филологическия анализ, който синтезира в себе си всички знания и достижения на езикознанието, стилистиката и литературознанието.”³

Само чрез теоретичната обосновка учениците не биха могли да осъществяват един сравнително пълен и задълбочен лингвостилистичен анализ на природните описания. Теоретическата постановка на въпроса е само предпоставка за съзнателност при анализа, но пред учителя възниква и друга задача: да покаже на учениците как практически би могъл да се осъществи един такъв вид анализ. Това би могло да стане устно или в писмена форма — да се размножи и предостави на всеки ученик образец на анализ от този тип на природните описания от романа. Най-добре би било да се комбинират двете възможности, за да се въздейства на учениците първо чрез живото слово на учителя, а след това да им се предостави възможност и за задълбочено самостоятелно мислене и вникване в същността на този непривичен за тях анализ.

Първи образец:

“Клепалата на града престанаха да бият. Над Преслав падаше студен мрак. Разливащата се през деня Тича, когато слънцето топеше снега по припечите, бучеше, прибрана в коритото си. Дим и мирис на дъбови дърва излиташе от комините и закърпените с нов варовик градски стени ръфаха със зъбците си сивото зимно небе.” (Глава първа, с. 11)⁴.

Обрисуваната привечерна картина в първа глава съответства на логическия ход на авторовия разказ. Още първото изречение чрез съставното глаголно сказуемо *престанаха да бият* насочва вниманието към край на действието и начало на едно успокоение и тишина, които настъпват с падането на вечерния мрак, със заглъхването на всички шумове. Реалната представа за тъмнина и студенина се постига чрез цветовата гама и конкретно чрез употребата на съществителното *мрак*, на епитета *сиво*, от една страна и от друга

страна, епитетите *студен* (мрак) и *зимно* (небе). Тези внушения за *тъмнина* и *студенина* затварят като в рамка картината, защото описанието на падащия студен мрак е в началото на абзацното описание още във второто изречение, а образът на небето, сиво и зимно, е в края. Но в основната част на рисуваната природна картина има думи и изрази, насочващи към усещането за движение и светлина. На тъмните тонове, които рамкират картината, се противопоставят белотата и светлината, изразени посредством съществителните: *сняг, слънце, припеците, варовик* и др.

Процесуалността се внушава чрез глаголните форми за минало несвършено време и от несвършен вид: *падаше, топеше, бучеше*.

Според В. Станков: “едно от частните значения на минало несвършено време е значението на конкретно минало несвършено време. При него действието се представя като конкретен процес”⁵. По този начин картината придобива реални пластични очертания. Но не само временните и видовите характеристики на глаголите, а и семантиката на някои от тях представлява интерес, тъй като чрез нея се изразяват представи и асоциации, които придават на картината още по-голяма конкретност и живост. Например значението на глагола *бучеше* поражда в съзнанието на възприемащия слухова асоциация за реалното природно явление. Така убедителността и въздействащата сила на природната картина е в значителна степен по-голяма. Метафоричният глагол *ръфаха* внася релефност и одухотвореност в изобразявания пейзаж.

Първите две изречения от пейзажния рисунок са прости, но разширени с обстоятелствени пояснения. Например: “Клепалата *из града* започнаха да бият. *Над Преслав* падаше студен мрак”⁴. Точно такъв тип фраза е необходима от гледна точка на композиционния план на повествованието, защото в съзнанието на читателя трябва да се изгради една жива картина, след като преди това е възприемал сложните и наситени с философска дълбочина размисли на главния герой. Използваните обстоятелствени пояснения (*над Преслав и из града*) внушават **достоверност и реалност на обстоятелствата, при които настъпват изобразяваните природни явления**. Темпоралната и пространствена географска и историческа детайлизация внася допълнителна убедителност и реалност на описанието. В следващия момент вече авторът е по-обстоятелен и разгръща една по-сложна, по-асоциативна мисъл, на която съответстват и друг тип изречения

— сложните. Третото изречение е сложно съставно с подчинено обстоятелствено за време, вмъкнато между частите на главното изречение. Тази синтактична конструкция е начин да се постигне още по-точна темпорална характеристика на обстоятелствата, при които се извършва действието в главното изречение. Семантиката на това изречение се отличава с още една особеност, отбелязана от К. Попов: “Този тип изречения могат да изразяват причинно-следствени отношения, при което действието в главното изречение е следствие от действието на подчиненото изречение.”⁶ Главното изречение е разширено с обособена част, която доуточнява мащабите на описваното действие. Граматико-стилистичната функция на обособената част е съзнателно използвана от автора, за да постигне пределна реалистичност и точност на изобразяваното природно явление. В случая Ем. Станев се проявява като особено добър познавач на родната природа. Той рисува природни състояния, предхождащи първите, едва видими промени в природата, които ще настъпят през пролетта. Предстоящото настъпване на бурните пролетни процеси е подчертано посредством обособената част, която внася смислово обстоятелствен нюанс в рисуваната картина. Последното изречение в анализираната природна картина е също сложно, но съчинено съединително с едновременни действия. Двете съставлящи го прости изречения са разширени с второстепенни части: определения: *дъбовите* дърва, *градски* стени, *сивото* небе, *нов* варовик и др., с допълнения и обстоятелствени пояснения. Според К. Димчев: “Сложните съчинени изречения, които се състоят от разширени прости изречения, се срещат най-често в синтактичния строеж на описания, отличаващи се с конкретност и простота. Съчинителният тип свързване (както е в случая — бел. моя) служи да се открият отделни елементи от картината, но не подчертава логическата връзка между отнасящи се към цялото детайли. Тази връзка се долавя от смисъла на сложното изречение и смисъла на целия контекст.”⁷

Подлозите в двете прости изречения са различни, което има определена стилистична функция.

К. Димчев: “Отделните елементи на картината изпъкват особено ярко, ако простите изречения в състава на сложното съчинено изречение имат различни подлози.”⁸

Цялостното идейно-емоционално и естетическо въздействие на картината зависи от типа съчетание, повторемостта, липсата или

наличието на едни или други звукове. Разбира се, че звуковата организация на текста в една художествена творба е най-силно отдалечена от съдържанието — възглед, споделян и от Р. Коларов⁹. Но звукописът е равноправен елемент на формата и играе немалка роля за семантико-експресивното възприемане на творбата.

Р. Коларов анализира разглежданата от нас природна картина и прави следните съществени изводи за същността на звукописа: “Метафонната структура с фонемата А има следната семантика: отвореност, изпразненост на пространството, мащабност, низинност, спускане. Вокалът А в съчетание с други консонанти се натрупва в началната част на природната картина, където диференциалните признаци са широтата, отвореността, мащабността, низинността (спускане надолу с добавъчен признак – тежест), реката извън коритото си, градът се мисли в пространствената си цялост, маркирана от клепащата на града, мракът пада над целия град. Следва състъпяване на вокала И-отново и вокалът А, образуващ отчетливи състояния с други консонанти-следващата част от пейзажа, в който се появяват съответно противоположни признаци-стесняване, “свиване” на пространството-водите на реката се връщат обратно в коритото си, издигане-сублимиране-излитане на дима и мириса на комините. И накрая плавен преход във фонологичната и семантичната структура на картината-концентриране на комплекса (з, с, ц) и съответно достигане на кулминационната точка в издигането и локализирането, свиването на пространството, с появата на признака “острота” — впиване на зъбите на стените в небето.”

От цитираните наблюдения ясно се вижда връзката между звука и смисъла. Нещо повече: чрез позиционната метафонна структура се изяснява усещането и представата за пространственост и затишие. Тези внушения се изразяват, както вече се видя, в смисъла на текста, но емоционалното въздействие става по-мощно и по-категорично се напластява посредством звукописа. Тук би трябвало да се направи уговорката, че творецът на словото е носител на един изключителен езиков усет и воден от творческата си интуиция съчетава словата така, че всеки елемент от вариантите с позициите на фонемите в отделните думи до синтактичните конструкции да се съотнася с изразявания смисъл.

Цялостното усещане, което се изразява чрез разглежданата природна картина, е за продължителност на действието, въпреки

детайлите, насочващи към тишина и успокоение. Стремежът към уравнивост и покой е външен и се отнася само до един момент, а всъщност цялата картина е наситена с движение. В тази връзка може да се направи паралел между описваната природна картина и сложния тип душевност на главния герой — Сибин. За него е характерен този стремеж към уравнивост, хармония, покой, които обаче остават непостижими за духа му, изпълнен с търсачество и вътрешно неспокойствие.

Втори образец

“На следния ден следобед лежеше край колибата върху мечата кожа. В тоя горещ юнски следобед светодържецът си почиваше, облечен в зелено, а на Сибин се струваше, че го вижда в зелената шатра на това дърво, увенчан с венец от горски цветя. Излегнат там сред кипящата от живот гора, славославен от творението си, Сатанаил се уподобяваше на бога. Дъбовете изливаха излишъка от силата си във възкиселичък сок, който мокреше кората им и събираше насекомите на шумни пирове. Пияни от тоя сок, катериците крещяха и правеха безумни скокове от клон на клон. Авлигите надуваха златните си флейти, кълвачите барабания, влудените от любов сърдаци грухтяха и пилсеха семето си по земята. Самата земя, влажна и дъхава, се обливаше със сокове и техният мирис се смесваше с аромата на цъфнали липи, на билки и на всички бурени и треви. Кошутите раждаха безмълвно и окървавяваха под себе си гнилите листа; сплетени в кълба, усойниците се гърчеха в спазмите на сладострастието, съединените водни кончета, опиянени от любовта, лъкатушеха над потоците, а орлите, разперили крила, се задържаха във въздуха и надничаха из горите да видят твореца си. В атлазенозелената светлина всичко жужеше, пееше и стържеше с жетварите си дървесните жаби и песните, ревът, бръмченето и крясъците се сливаха в обща възхвала на Сатанаил и на неговото могъщество. Самият въздух взимаше участие в тия вакханалии — той трептеше от топлината и галеше всяка твар. Излегнат като хлапак, Сатанаил се смееше нечестиво и се наслаждаваше на сладострастието, що кипеше и бушуваше отвред.” (Гл. 17, с. 70).

Структурата на това природно описание се отличава значително от всички други в романа. Този самостоятелен и най-голям по обем абзац съдържа две преплетени сложни синтактични цели.

Тук съзнателно е търсен и е подчертано изразен синхронът между природното състояние и човешкото преживяване-похват, водещ началото си от поетиката на романтизма. Общността на виталния дух, овладял и хора, и природа е идея, съзнателно внушавана чрез композицията на пейзажния рисунък. Възхищението и пълното отдаване на "живот-бог" е един от етапите на идейно-естетическия развой, преживени от Сибин. Съдържателно-концептуална информация на това природно описание е средство за изразяване възторга и преклонението на Сибин пред творящия живот. В духа на богомилските догми Сибин приема земното и преходното като дело на Сатанаил. Възхитен от красотата и хармонията на кипящия живот, в този момент князът отъждествява в съзнанието си Сатанаил с бога. В по-общ план тези виждания са израз на свособразната диалектика в разбиранията на Сибин за доброто и злото. Удивлението и смирението на Сибин единствено пред съзидателната мощ на природата е доказателство за духа на пантеизъм, обхванал княза. Разбира се, съдържателно-концептуалната информация предполага, дори изисква и други тълкувания.

Рисуваната природна картина е не само момент от логически последователния ход на повествованието, но е и свързващо звено между обективното (на природата) и субективното (на човека) присъствие в романа. Според руския изследвач Галперин такъв тип логическа последователност и взаимозависимост на отделните съобщения и факти се нарича *кохезия*. Нейната роля в анализирания контекст се изпълнява от природната картина. Тук кохезията е темпорална по вид. В предходната 16-та глава авторът е изобразил топлите арпилски дни, а в следващата 17-та глава вече говори за "горещ юнски следобед". Повествованието е изградено в логическа и хронологическа връзка и последователност. Този реален ход на времето е съгъстен в сюжетното романово време, което е в синхрон със засилващия се драматизъм и с увеличаващата се динамика, произтичаща от приближаването на кулминацията и развръзката на действието.

В първото сложно синтактично цяло (състоящо се от 1, 2, и 11 изречение) подлогът е един и същ — Сатанаил. Според Лосева: "Съществителните собствени имена са по-силно средство за междуфразова връзка от нарицателните, но свързани с тях често се повтарят и по този начин се усилва междуфразовата връзка и това

позволява да се обедини предмета на речта от различните му части.”¹⁰ Специфичната особеност на повторението тук е, че то е изразено чрез синонимите Сатанаил и светодържецът. В плана на съдържателно-концептуалната информация Сатанаил може да се възприема като образ – символ на творческото, на материалното начало. Така го възприема Сибин: реално същество, *облечено в зелено* го виждаше в *зелената шатра на всяко дърво, увенчан с венец от горски цветя*. Метафоричното словосъчетание *кипящата от живот гора*, метафоричните глаголи *кипеше*, *бушуваше*, цветовата гама – *зелена шатра облечен в зелено*), сравненията *зелената шатра на всяко дърво и като хлапак*, детайлът *венец от горски цветя* внушават светлия и оптимистичен тон на създанието. Одухотвореният образ на Сатанаил (излегнат като хлапак се смееше нечестиво) внася дух на историзъм в романа. Синтактичните конструкции не са усложнени. Засилена е употребата на обособените определения (*облечен в зелено, увенчан с венец от горски цветя, излегнат като хлапак*), които характеризират одухотворения образ на Сатанаил.

Според К. Попов: “Те (обособените части) внасят стеганост на израза, структурно разнообразие, ритмично движение и смислови отсенки в изречението. Чрез обособяването отделните части засилват своята смислова роля, изпъкват, привличат вниманието на читателя.”¹¹

Началното изречение на абзаца има обобщаващ характер. Във второто сложно синтактично цяло (съдържащо изреченията 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10 се рисува виталността на природата. Използвано е паралелното свързване: във всяко сложно изречение и в съставящите го прости изречения се въвежда нов обект, граматически изразен чрез отделен подлог) дъбовете, катериците, авлигите, кълвачите, усойниците, кошутите, орлите и др. В резултат картината се възприема изключително зримо, релефно изпъкват отделните детайли от пейзажа и емоционалното въздействие се усилва.

Динамиката на пейзажа, наред със семантиката, се изразява и чрез богата глаголност. Използвани са множество глаголи – 26 и няколко причастни форми в 8 сложни изречения. Глаголите са предимно в минало несвършено време и от несвършен вид (излизаха, мокреше, събираше, крещяха, надуваха, барабаняха, грухтяха, раждаха). Едно от значенията на минало несвършено време, както го определя В. Станков, е обобщеното му значение: “При него

действията се извършват в по-голям период от време, надхвърлящ рамките на определен момент"¹². В резултат рисунъкът придобива изключителна мащабност и обобщеност. Чрез несвършения вид на глаголите в минало свършено време се подчертава процесуалността на действията за разлика от глаголите от свършен вид на същото време, чрез които: "се предава последователната смяна на действията в разказа"¹³. Следователно Ем. Станев използва глаголната система като средство за пресъздаване на сложността, многообразието и динамиката на природата в най-активния, сътворяващ нов живот сезон — пролетта. В умелата употреба на глаголните времена проличава майсторството на художника-пластик, който използва всички възможности на словото, за да пресъздаде природното многообразие. И в пространствен план чрез обрисовката на отделни детайли от природата са внушени мащабите на движението. Дърветата: *дъбовете, липите* и обитателите им: *авлигите, катериците*, които скачаха от клон на клон, разперилите *криле и надничаци из горите орли* се свързват с представата за висина, а съчетани със заливащата всичко *атлазенозелена светлина* и за безкрайност. *А земята, влажна и дъхава, с раждащите върху нея кошути, гърчещите се усойници, с пилеещото се по нея семе на сръндаците* — с представата за низинност. По този начин чрез пространственото изображение авторът ни насочва към сложните диалектични идеи на романа.

В това сложно синтактично цяло преобладават сложните съчинени изречения, чрез които се изразяват едновременни действия, което усилва усещането за всеобхватност на природния ритъм.

Образността и емоционалното въздействие авторът постига и чрез други средства: тропи, звукопис. Епитетите, които Ем. Станев използва, не се отличават с необикновена експресивност, но включени в този контекст те придават изключителен колорит и необикновена образност на целия рисунък.

Някои епитети като *атлазенозелената* (светлина) са сложни прилагателни, които придават живописност на картината. Значителна част от обособените и обикновените определения имат метафоричен характер: *авлигите* надуваха *златните* си флейти, *влудени* от любов сръндаци, *пияни* от тоя сок катериците и др., с които се одухотворява пейзажът и с емоционално напрежение се пресъздава пролетната вакханалия, обхванала природата.

Звукописът е средство, което се открива по-трудно и значително по-рядко се поддава на анализ, особено в прозата. Ролята на засилената употреба на фонемата – Л – Р. Коларов свързва с: “усещането за *мекота, плавност, красота*, диференциални признаци на природните картини със засилена фреквентност на звука Л”¹⁴. Точно с такава засилена употреба на фонемата Л се характеризира и една значителна част от природната картина: “Авлигите надуваха златните си флейти, кълвачите барабаняха, влудени от любов сръндаци грухтяха... дъбовете изливаха излишъка от силата си във възкиселичък сок” и др. Чрез съчетанието на фонемите художникът създава слухова асоциация за характеристичните тонове на пролетното състояние (усойниците се гърчеха в спазмите на сладострастието).

Двете последни изречения (9-то и 10-то) са с обобщаващо значение. Обобщителното местоимение всичко, съчетано с глаголите *жужеше, пееше, стържеше*, изграждат заключителната характеристика на пейзажа. Предпоследното изречение се отличава с обобщеност, която се постига чрез употребата на показателното местоимение *тия* (вахханалии). В последното изречение авторът обобщава бурното протичане на процесите в природата.

След разработките-образци на учениците се поставя задача — самостоятелно да извършат аналогичен анализ на други природни картини от романа. За целта обучаваните се разделят на групи. За да се осигури по-голяма задълбоченост на анализа, на всяка група се поставят задачи за конкретна работа.

Първата група работи по проблема за ролята на художественото описание в свързания текст. Въпросите биха могли да бъдат формулирани така:

1. Как е оформен текстът на природната картина — в самостоятелен или в несамостоятелен абзац? Защо?
2. Каква е композиционната роля на пейзажа в отделната глава или в рамките на цялото произведение?
3. Открийте думи и изрази, които доказват връзката: временна, пространствена, причинно-следствена, характерна за разглежданото природно описание?
4. Анализирайте особеностите на природните описания, като отговорите на следните въпроси:
— С какви групи думи започват абзаците? Какво цели авторът с употребата им?

— Как природното описание, оформено в несамостоятелен абзац, се свързва със смисъла на целия абзац? Обяснете значението на този вид свързване за засилване въздействащата сила на творбата.

— Как е изразена (с какви думи и изрази) връзката на анализиращия от вас абзац с предходните и следходните абзаци?

На втора група ученици се дават задачи за проучване на синтактичната структура на природните описания, а именно:

1. Извършете наблюденията си най-малко върху пет природни картини, като направите статистически изводи за различните типове изречения. Посочете кои преобладават и кои липсват и защо?

2. Анализирайте структурата на различните видове прости и сложни изречения. Вникнете в изразените чрез тях действия и отношения, обосновеете употребата им в този текст, като свържете изводите си със съдържателната страна на творбата.

3. Изяснете какво е значението на употребените однородни или разнородни подлози и на обособените и второстепенните части.

На трета група ученици се поставят следните задачи:

1. Открийте и обосновеете стилистичните функции на използваните тропи.

2. Изяснете ролята на звукописа в анализиращия текст на природните картини.

На единадесетокласниците се предоставя необходимото време за самостоятелна работа, след което се пристъпва към коментар на техните наблюдения и изводи, което създава условия за дискусия.

Освен тези похвати, за стимулиране на трайния интерес на учениците към езика се използват и илюстрации на портрета на Сибин, и на природните картини в романа, направени от учениците. В случая може да се постави задача за съпоставка между средствата, с които си е послужил художникът на словото, и тези, които е използвал живописецът, за да предаде различните душевни състояния на Сибин при съприкосновението му с природата. За да изградят свои конкретни постановки, учениците трябва да вникнат по-задълбочено и детайлно във всяко слово, за да доловят нюансите, силата и красотата на всяка дума в дадения контекст. Съпоставката е друг вид изкуство, от една страна, ще ги накара да разграничат различните средства за постигане на художественост. Така те ще усетят многообразието на словото, с което може да се внуши всичко: ме-

лодия, багра, мисъл, движение, душевно състояние. В това отношение пластикът Ем. Станев, използвайки магията на словото, успява да предизвика в съзнанието на читателя възторг и преклонение пред хармонията и красотата.

БЕЛЕЖКИ

¹ Станева, Н. Дневник с продължение, С., 1979, с. 211—212.

² Лихачов, Д. Принципът на историзма при изследване на единството на съдържанието и формата на литературното произведение. — В: Големият свят на руската литература, С., 1976 — цитирано по статията на С. Филипова, Проникване в диалектиката на съдържанието и формата на литературното произведение, Български език и литература, 1981, кн. 3, с. 42.

³ Шанский, Н. И. Лингвостилистический анализ художественного текста, Л., 1984, с. 78.

⁴ Цитатите са от "Събрани съчинения" на Ем. Станев, т. 6, С., 1982.

⁵ Станков, В. Стилистични особености на българския глагол, С., 1981, с. 58.

⁶ Попов, К. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1963, с. 292.

⁷ Димчев, К. За стилистико-стилистичния анализ на художествения текст. В: Помагало по стилистика на българския книжовен език — съставители Д. Чизмаров и Р. Йосифова, С., 1985, с. 79.

⁸ Димчев, К. Цитираната статия, с. 73.

⁹ Коларов, Р. Звук и смисъл, С., 1983, с. 86.

¹⁰ Лосева, М. Междуфразовая связь в текстах монологической речи, О., 1969, с. 135.

¹¹ Попов, К. Цит. съчинение, с. 209.

¹² Станков, В. Цит. съчинение, с. 59.

¹³ Пак там, с. 60.

¹⁴ Коларов, Р. Цит. съчинение, с. 112.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

КАТЕГОРИЯТА "З А Л О Г" В СТИЛИСТИКАТА

Мария Илиева

Схващанията за стилистичните функции на различните граматически категории са широко разработени. Що се отнася до българския език, най-подробно те са представени в монографията на Валентин Станков "Стилистични особености на българския глагол" (С., 1981). За съжаление и в това задълбочено и заслужаващо уважение изследване не намира подобаващо място залоget. Разбира се, авторът се спира върху неговите стилистични и преди всичко модални функции, но без да ги изчерпва. Отчасти върху стилистичните функции на залога се спира и Пенка Баракова в изследването си "Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в българския език"¹. Самата авторка обаче поставя в основата на изследването си граматичния и семантичния подход, като подчертава, че "В работата стилевата диференциация на ПК (пасивните конструкции — бел. моя — М. И.) е бегло засегната..."². Анализите, които се предлагат, са във връзка с вида и времето на глагола, във връзка с думата, която заема определена синтактична позиция в конструкцията, във връзка с разграничаването на двете пасивни спрежения и др.

От литературата във връзка със залога човек остава с впечатление, че залоget е слабо маркирана в стилистичен план категория. Според нас, залоget дълго време е бил пренебрегван в стилистичната ни литература, защото интерес е будела преди всичко неговата семантика, морфологичната или синтактичната му мотивираност. Почти не е обръщано внимание върху функционирането на тази глаголна категория в отделните стилове. Затова ще се опитаме да добавим още нещо в тази посока към очертавания в литературата ни стилистичен силует на категорията "зalog", като по този начин отдадем дължимото уважение и на проф. Андрейчин, който в статията си за залога³ пише: "Недостатъчната разработка на въпроса за залога в нашата граматична наука досега се е отразила неблагоприятно и върху разработката на неговата стилистична страна. Трябва да се обърне вече нужното внимание и на тази страна"⁴.

Известно е, че от двете залогови спрежения неутрално в стилистично отношение е деятелното, а страдателното е маркирано.

Тази маркираност в стилистиката се привнася от морфологията. Заедно с това обаче се прибавят нови характеристики, които са производни от морфологичните значения.

В морфологията принадлежността на една форма към деятелен или към страдателен залог се определя според отношението на глаголното лице към глаголното действие: ако глаголното лице е вършител на действието, става въпрос за деятелен залог, ако е получател на действието — за страдателен залог. Деятелното и страдателното спрежение съществуват паралелно (поне що се отнася до преходните глаголи), като изразяват едно и също семантично съдържание⁵. От гледище на стилистиката двете парадигми са в отношение на синонимна конкуренция. Какъв е ефектът от трансформирането на деятелния залог в страдателен? Да вземем произволна конструкция.

Иван посети Музея на Възраждането.

Музеят на Възраждането бе посетен от Иван.

При размяната на логическия субект и обект се създава ефект на изтъкване на преден план на действието или на резултата от действието, а не на неговия вършител. Това дава възможност действието да се представи като относително независимо от своя вършител и по такъв начин като обективно. Нещо повече — в речта често се отива по-далеч, като вършителят се изолира и действието се представя само чрез своя получател. Така става в случаите на неутрализация на страдателния залог, напр.: *Музеят на Възраждането бе посетен*. Така ефектът от обективизирането на действието и заедно с това от неговото имперсонализиране се засилва. Имперсонализацията е най-силна в случаите на т. нар. страдателно-безлични форми, напр.: *Тук не се пуши.*; *По тревата е ходено*. В подкрепа на схващането за основния характер на имперсонализацията при стилистичната употреба на страдателния залог е изказването на В. Станков, че най-важният от подтиците за употребата на страдателния залог "... е необходимостта в определени случаи субектът да се анонимизира и граматически, напр. когато е невъзможно, ненужно или нецелесъобразно да се съобщи кой е конкретният вършител на действието..."⁶. На тази способност на страдателните форми обръщат внимание Л. Андрейчин, П. Баракова и др.

Изхождайки от по-горните разсъждения, стигнахме до извода, че страдателните конструкции би трябвало да се срещат най-вече в

стиловете, които имат като екстралингвистични признаци обективност и имперсоналност, които се появяват вследствие на пеличностен характер на общуването. Най-категоричен в това отношение е официално-деловият стил. Неговата основна характеристика е липсата на индивидуализация или слабата индивидуализация, която е продиктувана от масовия и несубективен характер на адресанта, както и на адресата в повечето жанрове на деловата реч. Тази характеристика се проявява чрез известна деперсонализация, безличност, чийто езиков израз може да бъде страдателният залог. Доказателство в подкрепа на това твърдение са някои статистически наблюдения върху произволно избрани текстове от различни жанрове на официално-деловия стил, научния стил и книжовно-разговорната реч⁹. Очакванията ни се потвърдиха, тъй като съотношението в проценти между деятелни и страдателни форми е показателно за отделните стилове: в официално-деловия стил 62% деятелни и 38% страдателни форми, в научния стил 77% деятелни и 23% страдателни форми и в разговорната реч 97% деятелни и 3% страдателни форми. Разбира се, тези данни са приблизителни, тъй като бе обработено ограничено количество материал. Но все пак отношението е категорично свидетелство за връзката, която съществува между посочените екстралингвистични фактори и употребата на страдателните форми. Стилът, в който деперсонализацията е най-силна, а именно официално-деловият, използва най-често страдателни форми, а книжовно-разговорната реч, в която общуването е личностно и съответно за имперсоналност не може да става дума, най-рядко.

Друго качество на деловата реч, с което се свързва изобилието от страдателни конструкции, е нейната императивност и категоричност. Заповед, изказана в страдателен залог, е много по-категорична от заповед в деятелен залог, тъй като акцентът пада върху действието, факта, а не върху личността, която стои зад него. Така субектът се изолира тотално, но се налага волята за изпълнение на задачата, напр.:

Да се довърши сградата!

и

Довършете сградата!

Да се дадат пари за детския дом!

и

Дайте пари за детския дом!

В хода на наблюденията си направихме още една съпоставка във връзка с употребата на двете страдателни спрежения (причастно-страдателното и възвратно-страдателното) в различните стилове. Оказа се, че между тях съществуват стилистични различия, които се появяват в степента на книжност, която те изграждат. Ще наблюдаваме само официално-деловия и научния стил, тъй като разговорната реч по самата си природа на устна реч отрича признака книжност. От употребени в научния стил 23 % страдателни форми 9% са причастно-страдателни и 14% са възвратно-страдателни. В деловата реч това съотношение е почти два пъти по-голямо (от употребени 38% страдателни форми 11% са причастно-страдателните и 27% са възвратно-страдателните). Можем да направим извода, че възвратно-страдателните форми съдържат по-силно изразен елемент на официалност, книжност, импресоналност отколкото причастно-страдателните. Предполагаме, че това е свързано с факта, че при причастно-страдателните конструкции има съгласуване не само по лице, но и по род, което в по-голяма степен уточнява, характеризира и по този начин нарушава съзнателно търсената имперсоналност. Засега обаче не можем да се ангажираме с подобни твърдения, защото не са направени достатъчно задълбочени наблюдения в тази насока.

Ще споделим още някои мисли във връзка с категорията залог в стилистиката. Вършителят и получателят на действието, с които се бори при определяне значението на морфологичната категория залог, не са морфологични елементи и едва ли могат да се използват без възражения, за да се мотивира морфологичната принадлежност на категорията. Синтаксисът също не работи с категориите вършител и получател, макар че те биха могли косвено да се свържат с подлога и допълнението. Но размяната на местата на подлога и допълнението не съпътства задължително страдателната конструкция, както се вижда от приведените безлични примери или от случаите на неутрализиран страдателен залог: *Статията бе написана.; Детето бе наказано.; Работата е свършена.* В този смисъл синтактичната мотивировка на залога също не е достатъчно категорична.

Във всички тези случаи обаче се постига стилистичен ефект на подчертаване на действието, факта, а не на вършителя (който и затова може да отпадне от конструкцията), като по този начин се постига имперсонализиране. Това обезличаване може да бъде търсено по различни причини — да се представи резултатът от действието неза-

висимо от неговия вършител, да се представят фактите като обективни, независими от волята на някакъв вършител, да се изолира идеята за субективна намеса и др. Всички тези мотиви са свързани с характеристиките на определени функционални стилове, които притежават като маркер деловитост, импресоналност и обективност. В този смисъл бихме могли да говорим за залога като за предимно стилистична категория. Ако приемем, че залогът е стилистична категория, значението ѝ ще бъде 'изразеност/ неизразеност на имперсоналност, официалност, книжност, деловитост'. Двете съставляващи я значения ще изграждат опозиция от привативен тип, като маркиран член е страдателният залог, а немаркиран деятелният — неутрален в стилистично отношение.

Накрая — още едно доказателство във връзка със синонимната конкуренция, в която съществуват двата залога. Тъй като двете залогови форми дават възможност да се изрази едно и също действие, което е свързано с едни и същи лица или предмети, смятаме, че изборът на едната форма е преди всичко стилистичен и затова залогът може да се приеме за стилистична категория. Това обяснява и наличието на две форми за изразяване на едно и също семантично съдържание.

БЕЛЕЖКИ

¹ Известия на Института по български език, XXIV. С., 1980, с. 137—202.

² Цит. лит., с. 140.

³ Залогът в българската глаголна система. — В: Помагало по българска морфология. Имена. Съст.: П. Пашов, Р. Ницолова. С., 1976, с. 60—76.

⁴ Цит. лит., с. 75.

⁵ По този въпрос има разногласия, но ние се присъединяваме към това мнение.

⁶ Станков, В. Стилистични особености на българския глагол. С., 1981, с. 108.

⁷ Съзнателно не са включени наблюдения върху публицистичния и художествения стил. Поради голямата си разнородност като жанрове и като цели те не могат да бъдат представителни при тази съпоставка.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ЗАСЛУГИТЕ НА МАРИН ДРИНОВ ЗА
ИЗГРАЖДАНЕТО НА НАУЧНИЯ СТИЛ
НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК**

Милена Гърдева

Основните фактори, които определят спецификата на новоизграждащия се български книжовен език: липса на установена единна езикова формация, осигуряваща плавен преход от диалект към книжовен език; ускорено развитие, резултат от стремежа да се достигне равнището на напредналите книжовни езици; влияние на старобългарската книжовна традиция¹; роля на стабилните езикови системи за лексикалното и терминологично обогатяване — активно въздействат и върху процеса на функционалната стилистична диференциация на езика ни през третата четвърт на XIX век.

Съществен факт в диахронията на стилоотделянето е обособяването на научно-популярната книжнина, в която не само се “утвърждават основните структурни особености на книжовния език”, но се създава и “основната терминология в различните области на знанието, застъпени в училищата”², предначертават се основните начини за номинация на описваните явления и обекти от действителността, започва процес на осъзнаване на необходимостта от специализираната употреба и семантичното преосмисляне на използваните лексикални единици, наблюдава се началното активизиране на определени словообразователни типове. Всички автори, занимаващи се с проблемите на научния стил, определят недвусмислено ролята на научно-популярните четива и учебникарската книжнина като важен етап и “предистория” на формирането му и отбелязват, че условията за същинското му изграждане като функционален вариант на съвременната книжовноезикова система се създават едва през последните десетилетия на XIX век, когато се осъществява цялостното реструктуриране на общественopolитическата и културна обстановка у нас³. Своето място в този процес имат българите, получили висше образование в руски и западноевропейски университети, които пренасят в следосвобожденска България общочовешкото познание на света.

Един от тях е и Марин Дринов. Учил в Киевската духовна семинария и в Историко-филологическия факултет на Московския университет, работил като редовен професор в Харковския уни-

верситет, избран за председател на Историко-филологическото дружество при Харковския университет, за член-кореспондент на Руската академия на науките в Санкт-Петербург, посетил Виена, Прага, Женева, Рим и Неапол, бил във Варшава, Белград и Букурещ, той съдейства за нормативното устройство, усъвършенстване и интелектуализиране на българския книжовен език. Основните интереси на проф. М. Дринов като учен са насочени към миналото на България и тожното славянство, поради което считаме, че изтъквайки приносите му за стилистичната диференциация на езиковата система, е уместно да се проследят езиковите особености на неговите исторически съчинения, писани на български език⁴. Изследването на само един вид текстове би разкрило по-ясно механизмите и начините на стилооформянето. За това намираме научно основание във факта, че "стиловете на речта не могат да функционират във всички случаи като нещо напълно еднородно поради простия факт, че обществените дейности, които обслужват, не са нещо напълно еднородно и вътре в тях има немалки различия, които се отразяват върху езиковата организация на стила, макар и да не променя той своята основна същност. Затова именно стиловете на речта действат като "кръг от композиционно-речевы схеми (жанрове), системата на които съставя определен функционален стил"⁵.

Историографският жанр има определени традиции в епохата на Възраждането. Но историческите съчинения, които са били известни на българския читател до Освобождението⁶, са предимно с компилативен или преводен характер или са писани за нуждите на образованието. Тук няма да се спираме на уменията на М. Дринов научно да интерпретира исторически събития, умело да борави с лингвистичен, исторически и фолклорен материал, да представя и оборва чужди становища и за разлика от своите предшественици да гради собствени тези на основата на подходящо подбрани данни и доказателства⁷. Обект на нашето внимание ще бъде представянето на начините и средствата, чрез които авторът допринася за обособяването на историческото повествование като специфичен подстил в книжовноезиковото ни развитие. Когато говорим за заслугите на Дринов за усъвършенстването и специфицирането на посочената функционална разновидност на езика, трябва да отчетем, че за това, в значителна степен, е допринесло уменията му да съчетава интуицията на езиковеда и книжовника с ерудицията на учения, който

е запознат с класическото и със съвременното нему европейско състояние на историческата наука. Той се позовава на Херодот, Помпоний Мела, Плиний, използва в оригинал съчиненията на Теофан, Кедрин, Глик, Зонар, Йорданес, на французите Марсел и Гибон, на англичанина Ейнгард, интерпретира идеите на Шафарик, Миклошич, Калайдович, Липранди, Рачки, учи се на исторически тип повествования от К. М. Карамзин, С. М. Соловьев, ученик и съвременник е на руските учени Ф. И. Буслаев, И. И. Срезневски, П. А. Лавров.

1. За установяването на научния стил съществено значение има изграждането на основна терминологична система, на определен лексикален апарат за отделните области на научното познание.

1.1. До Освобождението българските историографи и книжовници, чрез използването на лексика с книжовен характер или чрез готови заемки от руски на термини с гръцко-латинска основа, стихийно или съзнателно, са способствали за установяването на понятийна научна историческа терминология: *монах, постановление, събрание* (Пайсий); *аристокрация, демокрация, държава, законодател, просвещение, революция, самостоятелност, общество* (Ан. Кипиловски); *владение, диктатор, монархическо, парламент, чиновници* (Н. Бозвели); *доказателство, правителство, свидетелство* (К. Миладинов); *диктатор, дипломация, конституция, нация; парламент, партия, политика, пропаганда* (Каравелов и Ботев) и др.

М. Дринов продължава традицията за използване на заети от руски език установени и терминологизирани наименования на историческите реалии — както материални, така и политически, социални, религиозни: *аббатъ, агенти, архаизъмъ, архіепископъ, аскетизъмъ, демонстрация, деспотъ, династия, догматъ, духовенство, ересъ, жезлъ, іерархия, империя, интрига, кардиналъ, клерикаленъ, конгресъ, корресонденция, мемуари, мисіонеръ, полемика, посланникъ, постановление, пропаганда, размирица, скиптръ, столица, теорія, титулъ, узурпаторъ, фанариоти, хаосъ, щампа.*

1.2. Това езиково поведение не е резултат от немотивирано и самопроизволно чуждопоклонничество, а е продиктувано от осъзнатата необходимост за интелектуализиране израза на научното знание, за да се изравни той с вече достигнатото от другите народи.

Дринов пряко е изразил своето схващане: "Не ме прѣкаряйте, читатели, че употрѣбявамъ тука толкова чужди думи, тѣ сѣж чужди наистина, но сѣж приети, като научни термини отъ всичкитѣ просвѣтени народи, та и ние да ги приемемъ не е злѣ."*

В ексцерпирания материал регистрирахме следните начини за въвеждане на термини, от които личи предпазливостта му при тяхната употреба и загрижеността му да запази самобитността на българския език:

1.2.1. Чрез предварително обяснение на значението му: "Отъ време-то на Константина Великаго, заедно с друго-то устройство на Христова-та църква, захвана да се нарежда правило за църковно-то чиновначаліе или свещенноначаліе (Іерархія-та)".

1.2.2. Чрез директната му употреба и доуточняване в скоби на значението му: "... за да прочетѣтъ отъ грѣцитѣ разрѣшена молитва отъ схизмата (отъ православната вѣра)".

1.2.3. Чрез поясняване на техния произход: "Епархіални-тѣ митрополити или архіепископи трѣбваше такожде да бѣдѣтъ подчинени на други по-главни отъ тѣхъ свещенноначалници, които не бѣхѣ подчинени никому, а се считахѣ глави на Вселенската Христова църква и на прѣво врѣме се нарекохѣ по грѣци екзархи, или по латински примаси".

1.2.4. Чрез синонимна употреба на познато и нововъведено понятие: "...Юстиніанско-то архіепископство е било съвсѣмъ самовластно, автокефално".

1.3. За постигането на ясност, логичност, стегнатост на научното изложение спомага не само употребата на терминологично функциониращите словоформи, но и наборът от устойчиви словосъчетания, които също са част от основния езиков апарат на всеки тип научно мислене. В историческите съчинения на М. Дринов, под влияние на чуждата историческа литература, са попаднали значителен брой фразеологични словосъчетания, които бихме могли да разделим в две основни групи:

1.3.1. Устойчиви словосъчетания, които са се запазили и до днес и се употребяват в езикови изяви с обществено-политически характер: *взаимни отношения, външна самостоятелностъ, военни мѣрки, върховна властъ, вътрешни събития, енергически мѣрки, духовни интереси, завоевателенъ елементъ, исторически законъ, миролюбиви отношения, обществено положение,*

общественъ идеалъ, политическа независимостъ, политически интересъ, политически характеръ, политическо единство, реформаторскій духъ и др.

1.3.2. Устойчиви словосъчетания, в които единият от компонентите запазва езиковите особености на източника, от който е заимстван (предимно руски език): *варварски вторженія, варварски полчища, властолюбиви притязанія, дипломатически сношенія, зижидателно слово, любознателни стрѣмленія, нечаянно препятствіе, угнетаеми народи* и др.

Множеството русизми (фонетични, морфологични, лексикални), които откриваме в езика както на Дринов, така и на неговите съвременници, намира обяснение в една от характерните особености на езиковата ситуация през Възраждането — липсата на условия за постепенен преход от диалект към книжовен език, на единна разговорна езикова формация, в която структурните елементи на живата реч ще достигнат нужната им за книжовната употреба обработеност. Десетилетия наред в писмените изяви на възрожденските книжовници е естествено съжителството между народно и книжовно и е в ход процесът на постепенното изтласкване на маркираните диалектни особености към периферията на езиковата употреба.

1.4. Народните елементи в научните исторически съчинения на проф. М. Дринов от гледна точка на съвременната наука звучат като стилистичен дисонанс, нарушават функционалното единство на историческото изложение, но за автора тяхната употреба е естествена в случаите, когато не е успявал да намери израз, подходящ за българското езиково съзнание. Можем да ги групираме така:

1.4.1. Лексикални народни елементи — употреба на думи или съчетания от думи, които осигуряват разбираемост и достъпност, близост до възприемателя:

а) имена — *буна, върлите, зимовище, крамола, повлекло (и порекло), потрѣба*, например: *... нито пакъ имаше вече потрѣба да завръзва тѣсни сношенія със Римъ; ... когато Българе-тѣ бѣхъ залисани съ внѣтрешни распри и крамоли; Слѣдъ малко време, обаче, вдигна се нова буна; ... остояли сѣ тамъ на зимовище...; Един от най-върлите врагове на узурпатора Борила...;*

б) глаголи — *затуляхъ, заузема, къснѣхъ, надаше, наченъ, ни ижди, притури, подѣнахъ, прѣдума, разумѣва*, например:

...защо-то чрез тѣзи сношенія той се надаше да достигне и тѣзи политически ползи, за които споменѣхме по-горѣ; Към тѣзи страхове притури се още единъ...; тѣ бѣше заузела всички-те му сили...; той се надаше да прѣдума Светослава...;

в) неизменяеми думи — испрѣво, испослѣ, спроти, такожде, токо, толчово, например: Толчово бѣше царството, което Петъръ наслѣдова отъ славній си отецъ; Токо такива наистина сж останѣли...; Съ мысль да спомогнѣ спроти сили-тѣ си...; Тѣзи сношенія испрѣво бѣха любовни, но испослѣ взеха лошъ край за имперія-та; ...Хунска-та бура, потрѣси всички-тѣ Европейски народи, расклатила е такожде мирно-то велико Славенско племе...;

г) фразеологизми, например: Но за зла честъ, той на скоро быде тамъ убитъ; Въ тази статія се извѣстѣваше, че Лезуитската брадва ударила на камъкъ въ Българія; Михаилъ побърза да хвърли калугерството и дойди при възстанѣлитѣ, та имъ се тури на чело; Търновската смута се продължава цѣла година и се уталожи тогава, кога-то правленіе-то взе въ рѣце по-малкіи братъ Асѣневъ.

1.4.2. Стилизирани народни елементи — употребяват се, за да се наруши статичността на научното повествование, за постигане на експресивност или често за проява на лично емоционално пристрастие към разглеждания проблем:

а) спитети: бурно войнствено време, егоистичний боляринъ, късогледий политикъ, опака политика, печално врѣме и други;

б) сравнения: ...отъ къмъ Дунава захванаха да нападѣтъ на тѣзи страни нови народи, диви хищници, които по-вѣче отъ 100 години постоянно нападахѣ на Императорски-тѣ подданици; Тѣхното дохожданье (на хуните — бел. моя — М. Г.) прилича на една силна буря и други;

в) метафори: Това се случи, защото по онова време отъ къмъ Дунава дотече новъ народенъ порой, кой-то потоци прѣжни-тѣ жители на епархіи-тѣ; Тѣй, щомъ тя се появи, вдигнѣ се противъ неѣ страшна буря от страна-та на Български-тѣ боляре; ...захвана да се вдига гжста-та мъгла на глѣбоко-то невѣжество от прѣдъ очи-тѣ му; Българска-та писменностъ пакъ се раззелени, цѣвна и даде голѣми плодове и други;

г) инверсия: *Тамъ тѣ се спѣрхж и основахж царство Остъ Готско; Тѣ сж раздѣлили на петъ части между петъ - тѣ сынове кубратови; ... голѣми-тѣ способности Фалмерайерови...; ... станжли сж въ представеніе-то народно зли Духове и други;*

д) притчова иносказателност: *По-просто да речемъ, той совѣтова влъци-тѣ да се облекжтъ въ овчи кожи и въ такъвъ видъ да нагрѣжтъ овце-тѣ.*

2. Както посочва Ю. Балтова, при изграждането на номенклатурната терминология в научния стил е значимо не толкова семантичното словообразуване, колкото действието на деривационните словообразователни модели и средства⁹. И в творчеството на М. Дринов обществено-политическата лексика се образува предимно чрез суфиксация с помощта на продуктивни словообразователни морфеми, заимствани главно от стабилните езикови системи на черковнославянски и руски. Тяхното използване също е продиктувано от стремежа към научност, вариативност, адекватност спрямо сложно организираната понятийна система в историческото изложение.

Този процес на езикострителство се усложнява от конкурентната съвместимост между книжовни и народни езикови средства.

2.1. Образуването на агентивните и деятелните съществителни (*nomina agentis* и *nomina actoris*) се осъществява посредством деривационни форманти *-тел*, *-ист*, *-ант*, проникнали по книжовен път, и *-ник*, *-ач*, *-ар*, *-ец*, широко употребими в народната реч

Подобно на други свои съвременници, Дринов съдейства за възобновяването и актуализирането на словообразователен формант *-тел*, който, както и в съвременния български език, се свързва предимно с инфинитивни основи на несвършени глаголи¹⁰, които могат да са както непрефигирани (*губителъ, основателъ, сѣятелъ, владѣтелъ, правителъ, читателъ, писателъ*), така и префигирани (*завоевателъ, изслѣдователъ, насадителъ, преобразователъ, распространителъ, освободителъ, избавителъ, управителъ, съправителъ, представителъ* и др.) Единични случаи на суфиксация с книжовни форманти: *-ист* (напр. *колонистъ*), *-ант* (*спекулѣнтъ*), *-ент* (*претендентъ*) и липсата на авторови образувания с тях е свидетелство, че регистрираните употреби са готови лексикални заемки от руски език и в последното десетилетие на миналото столетие все още не са се осъзнавали техните възможности да се използват като словооформящи елементи.

Показателно за процесите на интелектуализация е превръщането на народните наставки за образуване на агентивни и деятелни съществителни: *-ник, -ец, -ач*, в равностойни стилистични варианти на заетите по книжовен път, в резултат на което те се прибавят към основи с подчертано книжовен произход, напр.: преемникъ, съюзникъ, посредникъ, съврѣмникъ, посланникъ, полководецъ, очевидецъ, инородецъ, привръзанецъ, поселенецъ, присмивачъ, прѣправачъ, допълнячъ.

2.2. Стилистичният нюанс на обобщеност, научност, стегнатост на историческото повествование се постига чрез употребата на значителен брой абстрактни съществителни, съставляващи основния пласт на историческата терминология. Продуктивност и широки съчетателни възможности проявяват следните наставки:

-ство: владичество, господарство, духовенство, калугерство, княжество, кралство, началство, недоволство, покровителство, посолство, правителство, предводителство, царство и др.;

-ост: безоснователность, достоверность, недобросъвѣстность, независимость, неумѣстность и др.;

-ие (-іе): отличіе, пристрастіе, присяжствіе, происшествіе, противорѣчіе, прѣдприѣтие, следствіе и др.;

-ия (ія): династія, имперія, нація, провинція, теорія.

При образуването на съществителни за названия на абстрахирани качества и признаци (*nomina essendi*) се наблюдава обратният процес — книжовният словообразователен формант *-ост* се съчетава с народни деадективни основи: напр.: готовность, лютость, опасность, слабость, упоритость, ѣкость, ярость.

2.3. Проникването на голямо количество съществителни с наставки *-ние, -ие* в трудовете на М. Дринов е резултат от необходимостта да се изгради в научното изложение отвличена лексика за изразяване на предметно действие, която да придобие терминологичен характер. Заслуга на автора е, че съумява да преодолее съществуващата през Възраждането тенденция народният суфикс *-ие* и книжовният *-ние* да се употребяват като словообразователни синоними и с верен езиков усет съумява да ги диференцира семантично и граматически. Обикновено суфиксът *-ие* (проникнал от народните говори) се свързва с несвършени глаголни основи и получените отглаголни съществителни означават ясно изразена процесуалност и конкретност на изразяваното глаголно действие:

дохожданье, избиванье, нападанье, погръчване, покоряване, поримчване, поробяване, прѣземање, разграбване, растурване, смѣсване, и др., а суфиксът *-ние* (черковнославянско-руска заемка) — със свършени глаголни основи за означаване на абстрактно действие с обобщен, отвлечен характер или на резултат от определено действие: *възбновленіе, заблужденіе, обединеніе, опровърженіе, отношеніе, познаніе, покореніе, раззореніе, управленіе* и др.

Случаите на свързване на *-ние* с несвършена глаголна основа (*завладѣваніе, преселваніе, тълкуваніе*), можем да определим като спорадични — резултат от стремеж за постигане на по-голяма книжовност, тъй като в рамките дори на един текст надделяват по честотност на употреба техните функционални еквиваленти (*завладѣване, преселване, тълкуване*).

2.4. Стилистично значими в научния тип повествование са сложните думи (комполитуми), които от съвременна гледна точка са "активно средство за смислова кондензация, притежаващо едновременно с това и много по-голяма речева оперативност в сравнение със синтактичното словосъчетание"¹¹. Комполитумите у М. Дринов, съответно на традицията през Възраждането, са предимно черковнославянски и руски побългарени заемки, поради което в граматическата им структура преобладават книжовни словообразователни форманти, разпределени така по части на речта:

а) съществителни имена — *благоволеніе, благословеніе, самоуничженіе, самопознаніе; благочестіе, властолюбие, корыстолюбие, равнодушие, родолюбие; вѣротърпимостъ, малочисленостъ, недоброезвѣстностъ, пустынножителъ.*

б) прилагателни имена — *многознаменателенъ, народнообразователенъ, здравомисленъ, огненоносенъ, побѣдоносенъ, простосърдеченъ, самовластенъ; благочестивъ, властолюбивъ, миролюбивъ, свободолюбивъ, христолюбивъ.*

в) наречия — *благосклонно, властолюбиво, краснорѣчиво, равнодушно, самовластно* и др.

3. Повествованието на М. Дринов се характеризира с неустановеност при употребата на разказвателните наклонения, предопределена както от спецификата на жанра¹², който предполага дистантност във времето спрямо интерпретирания фактологичен материал, така и от закономерните колебания на авторите в края на миналото столетие при търсенето на адекватен начин за историческо-

делови изказ. Изложението се гради чрез непоследователно редуване на глаголни форми в изявително и преизказно наклонение, но с подчертана тенденция към универсализиране на формите на изявително наклонение. Обикновено за представяне на събития от историческото минало се използва минало неопределено време, по-рядко минало свършено, а употребата на сегашно време се налага само в случаите, когато трябва да се покаже оценъчната авторова позиция или да се демонстрира отношение към коментираната чужда теория.

4. Синтактичните особености на научния стил произтичат от основните му цели, една от които е “в логическа последователност да изрази сложната система от понятия с ясно установените взаимоотношения между тях”¹³. Още през последната четвърт на миналия век започна да се осъзнава необходимостта от предаване на по-голяма абстрактност, разсъдъчност, логичност на научния разказ, което се отразява и на неговото синтактично оформяне.

4.1. У Дринов се срещат почти всички видове сложни съчинени и сложни съставни изречения. Преобладават изреченията, прости и сложни, с усложнена синтактична структура. Стилиооформящо средство са и многокомпонентните сложни смесени изречения с разнообразни съчинителни, съподчинителни, последователно подчинителни връзки. При тях често структурните звена се разкъсват от един или няколко изреченски елемента с доуточняващо или пояснително значение:

Многочисленни-тѣ народи, кои-то само силна-та рѣка Аттилова можеше да дръжи въ повиновение, като се почувствовахъ освободени отъ тази тежка рѣка, отрѣсихъ се отъ Хуннско-то иго и се врънахъ пакъ къмъ прежна-та си независимостъ, а пакъ сами-тѣ Хунни, като бѣхъ распеляни на таково едно пространство не можихъ вѣче да се съберѣтъ пакъ въ единъ народъ.

Ные обаче не твърдѣ жалим за това и тѣзи, за които навѣрно знаемъ и които преброихме сѣ достаточни да кажѣтъ, че по онѣзи времена на Балканскій полуостровъ сѣ вѣче живѣли древни-тѣ му жители и че той е вѣче былъ напълненъ съ нови племена, които сѣ говорили единъ езикъ и заедно с племенни-тѣ си имена сѣ носили и едно общо название Славене.

4.2. За разлика от Л. Каравелов, който очевидно схваща обособяването като русизъм и съзнателно го избягва в съчиненията

си, писани на български език¹⁴, М. Дринов допринася за утвърждаването на обособените части в книжовната реч, долавяйки семантико-стилистичната им натовареност, способността им да направят актуална и значима информацията, която носят¹⁵. Използването им в историческия текст внася структурно разнообразие, симетричност и равномерност в изреченската структура: *Елладски-тѣ и Пелопонески Славене, отрѣзани отъ свои-тѣ съединени въ едно силно царство братіе, изнемоуѣхъ отъ дълговременната война и се покорихъ Византіи.; Ные имаме едно свидѣтелство, писано около 50 години слѣдъ тѣхно-то подчинение, което говори...*

4.3. За да се изрази “по-отчетливо логическата връзка между отделните мисли в процеса на изложението”¹⁶, както в съвременния книжовен език, така и в края на миналото столетие се е установила употребата на вметнати думи и изрази. В хода на историческото повествование Дринов често си служи с изрази като: *както видѣхме, както ще видимъ по надолѣ, тъй да рѣчемъ, по-добрѣ да кажемъ, на примеръ, сирѣчь, както разказва, като ѡ нарекохме, въ противенъ случай, т. е., слѣдователно и др.*

4.4. Смисльът на повторенията на отделни части на изречението е да се постигне информативна натовареност и да се постави акцент върху: *подлога (Считаме за нужно да повторимъ, че Хуниски-тѣ полчища, съ които Атила потръси, както Источната, тъй и Западна-та имперія, тѣзи безчислени полчища не състояхъ само отъ Хуни...);* *сказуемото (Но този езикъ скоро се загубилъ: завоеватели-тѣ взели езикъ-тъ на многобройни-тѣ съединени подъ тѣхна властъ Славене, взели го сж безъ да оставятъ въ него никаква слѣда отъ свое-то Чудско нарѣчие.)* или *допълнението (Отъ това велико дѣло на свети-тѣ Солунски братіе и учителіе Словенскому роду, отъ тѣхно-то велико дѣло, повтаряме, се восполовахъ само тѣзи Славени, които влѣзохъ рано или късно въ съставъ-та на Българско-то царство и съединихъ се въ единъ народъ, народъ силенъ...).*

4.5. Като стилистично маркирани единици се възприемат употребените от Дринов синтактични конструкции, които и днес са нетипични за научния стил. Става дума за регистрираната употреба на реторични построения, които са резултат от стремежа да се постигне демократичност, достъпност и увлекателност на четивото.

Например: *Кои именно сж били тѣзи тріезычици, кои-то наши-тѣ древни паметници наричѣтъ еретици?; Но въ какво положеніе найде Јустиніанъ тѣзи области?; И що видѣхме?; А какъ помагаше въ онова време папата, за да се изврѣиватъ такива работи?*

Разкриването на стилистичните езикови особености на трудовете по българска и славянска история на М. Дринов ни дава известна представа за заслугите му за устройването на научния стил в книжовноезиковото ни развитие, но категоричното определяне на приносните моменти би било възможно след проучването и на многобройните съчинения на учения по езикознание, литературна история и етнография — като специфични жанрове в областта на научното познание, което би могло да бъде предмет на следващи езикови изследвания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Балтова, Ю. Начало и развитие на научния стил в новобългарския книжовен език и отражение на този процес в словообразуването, — Български език, 1980, кн. 1, с. 40.

² Андрейчин, Л. Специфични въпроси при формирането на съвременния български език, — В: Из историята на нашето езиково строителство, С., 1977, с. 23.

³ История на новобългарския книжовен език, С., 1989, с. 271; Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език, С., 1984, с. 206; Първев, Хр. Възраждане на българския книжовен език, С., 1984; Станева, Хр. За отношението книжовно-разговорна реч и научен стил, — В: Проблеми на българската разговорна реч, ВТ, 1994, с. 158.

⁴ В изследването е използван материал, ексцерпиран от следните съчинения на М. Дринов: Погледъ връхъ произхождаше-то на българскій народъ и начало-то на българската история, 1869; Исторически прегледъ на Българската-та църква от самото ѝ начало до днес, 1869; Въпросъ за Българската и Сръбската църкви прѣдъ сѣдилището на Лионскій съборъ въ 1274 год., 1873; Началото на Самуиловата държава, 1874; Имали ли сж сърбитѣ нѣкои колонии и нѣкоя трайна властъ въ Македония прѣди ХІІІ

вѣкъ? Какъ сѣ наричали Славянитѣ, които населявали Македония прѣдъ тая епоха?, 1887.

⁵ Ч и з м а р о в, Д. Стилистика на българския книжовен език, С., 1982, с. 18.

⁶ От Паисиевата “История славянобългарская”, през историите на А. Нескович, Й. Раич, А. Кишиловски, В. Ненович и редица други, до К. Миладинов и К. Шапкаров.

⁷ Вж: Г о р н и а, Л. Марин Дринов — историк и общественный деятель, М., 1986.

⁸ Азбукето на Българското Книжовно Дружество и г. Мушякъ, — ПСп. на БКД, 1874, кн. 9—10, с. 87.

⁹ Б а л т о в а, Ю. Начало и развитие на научния стил..., с. 42.

¹⁰ Р а д е в а, В. Словообразуването в българския книжовен език, С., 1991, с. 84.

¹¹ Б а л т о в а, Ю. Начало и развитие на научния стил..., с. 43.

¹² Многозността на този термин прави в повечето случаи неговата употреба твърде условна. Тук го използваме като синонимен на “подстил”.

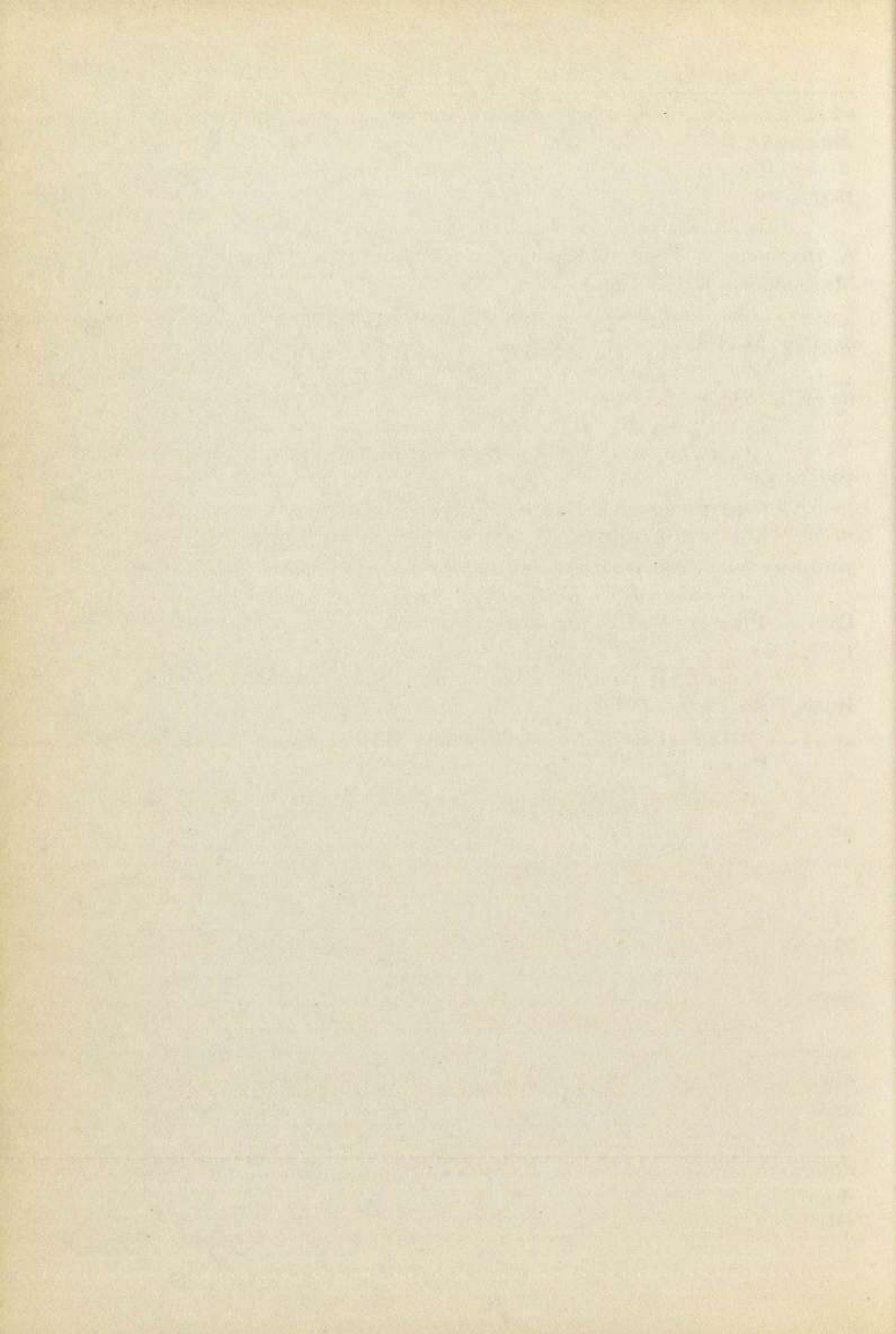
¹³ Г в о з д е в, А. Н. Очерки по стилистике русского языка, М., 1965.

Цит. по: Р у с и н о в, Р. Практическа стилистика. Просто изречение, С., 1972, с. 33.

¹⁴ А н д р е й ч и н, Л. Език и стил на Л. Каравелов, — Год. на СУ, ИФФ, Т. 46, 1949 — 1950, кн. 4.

¹⁵ Б р е з и н с к и, Ст. Синтаксис и стилистика, С., 1994, с. 93—95.

¹⁶ Р у с и н о в, Р. Практическа стилистика..., с. 36.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

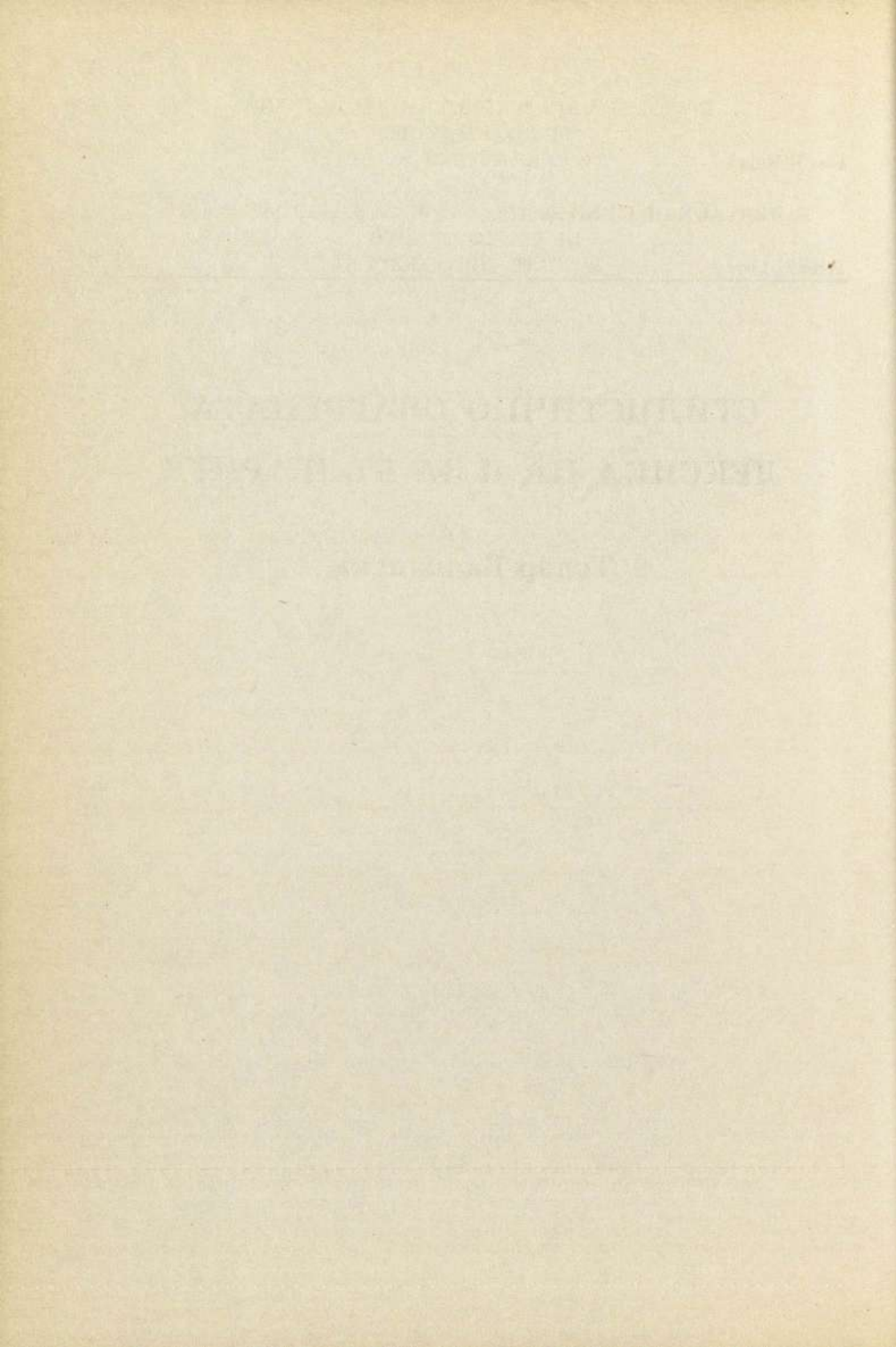
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

СТИЛИСТИЧНО ОБАГРЕНАТА ЛЕКСИКА НА И ЗА БЪЛГАРИТЕ

Тодор Балкански

Етнонимите като междинен клас между ономастиката и апелативната лексика не са били предмет на оценка в българската лексикология и лексикография. В тази сравнително точна наука има съществено обръкване по отношение на основната форма на етнонима. В Ръководството за съставяне на Речник на съвременния български език е посочено, че в мн. ч. се представят само имената на изчезнали народи като *хуни*, *авари* и под. Имената на съвременни народи обаче се представят с единственото число, тип *българиш*. Така в съвременната българска лексикография **етнонимите са подменени на места със субетнонимите**. Етнонимната семантика винаги е събирателна и се изразява в дефиницията чрез: 'Племя, народ, нация, род, който...'. Субетнонимът е за един или няколко, много представители на този народ, но съставени от индивиди, тип: етноним *българи* и субетноним *българиш*, мн. *българи*. Това обръкване често води и до неотчитане на стилистично обогрните етноними, които преди всичко са в строгата си етнонимна форма.

Стилистично обогрните етноними са познати под имената *етнонимни прозвища*. Като всички етноними и те са автоетноними (т. е. етноними самоназвания) и алоетноними (т. е. етноними от съседи). Всички те в една или друга степен са натоварени с пейоративност. Най-ниският клас от стилистичния ранг на етнонимните прозвища са известни в лингвистичната наука като *етнофолизми* (анг. *ethnofoulism* 'мръсен етноним'). Американският лексикограф А. А. Roback създава дори речник на етнофолизмите, който търпи няколко издания (*Dictionary of international Slurs (Ethnophalisms)*, New York, II ed. 1979, I ed. 1944). В него за българите са представени етнофолизмите: *Bulgar*. От военния жаргон с второ значение 'разбойник, крадец, обирник'. Като етнонимно производно в английските фоулизми съществува и *Bulgarian atrocities* (Български atrocитетес): 'Българска нетактичност'. Друго етнонимно производно *bulgare* в английския език е натоварено освен със значение 'българин' и с полисемията на 'грамаден, огромен, гигантски'. Българската общественост беше сериозно развълнувана от късното откритие на

значенията в италианския етнофолизъм *bulgari* 'мръсни, коварни'. Неразбирането на пейоративната природа на тези етноними като универсалия, дори можеше да създаде напрежение сред българите, подклаждано от жадната за сензации преса. Името е елементарен конфесионим за еретиците богомили, които в онова далечно време са били наричани и *българи*. Такъв аналог има и в румънския език, където селото на *българите павликяни*, избягали през 1702 г. в Румъния, област Бъйлещ до село Негой, е било наречено *Уръци*, а самите павликяни *уръцилор* (рум. *urîţilor*) в значение 'грозните'. Обратно в някои други езици името на българите е означавало 'могъщи герои' (до днес в осетинския фолклор най-страшният противник на народа се нарича с име-епоним *Агура*, по старото народно име *огури* на първобългарите), дори 'търговци' в Трансилвания на унгарците и немците през Средновековието. В Румънския език е заето от унгарски деформативът на българското народно име *bozgor* със з.л.р в *болгар* : *боргор*, с който се назовават унгаризираните *българи есегел* и *барсил* в Трансилвания. Днешното значение на фоулизма е 'хора без родина'. Самите румънци наричат българите в своите диалекти *муци* 'неми'. Този тип имена е особено чест в етнонимната практика на народите. По това име дори се нарича едно селище *Муци дин Свицеци* в окръг Телеорман. В този език съществува и описателното за българския народ прозвище : *Oamen* (*poror*) *cu capul mare*, (хора народ с голяма глава), което точно отговаря на етнофолизма за българите у гърци : *хондрокефали* 'дебелоглавци' и у турци *кабакафалии* в същото значение. Имената са мотивирани от специфичната характеристика на българската антропология: голяма глава на къс врат.

В румънския град Крайова през 1994 г. бях свидетел на интересна случка: Най-голямото кожарско предприятие на Румъния в град Орация, пусна в продажба на ниски цени изключително качествено изработени кожени шапки: каскети, ушанки, гугли. Из града се пусна слух, че пратката е била върната от България, защото българите били с големи глави, факт, с който фирмата не се е съобразила. За един месец мъжкото население на Крайова се покри с шапки български модел, но само тази част от него, която не беше от българско потекло. Останалите, които наричат с обидното *Bulgari cu capul mare (tare)* нямаха това щастие.

Интересна е българската етнофолклическа лексика за съседите: българи от Черешница и изобщо в Леринско, Костурско, са наричали немците *хау хум: кам: кум*, име, създадено според местните жители за неприличния начин, по който се хранили, италианците, навлизали в З. Македония, са били познати под името *жабъари*, румънците са с име *мамалигари*, и двете мотивирани от спецификата в националната кухня. За сърбите особено в Македония е било много разпространено обидното *шумадийски свине* по *Шумадия*, център на сръбската земя; за турците имаме може би най-много пейоративи като *агите*, *зелките*, *чалмите*, *асановци*, *алитата*, *фесове* и под. В някои случаи с пейоративна семантика се натоваарват събирателни форми като *власята*, *турчолята*, *сърболята*, *гърчолята*.

Съществува и интересен, условно наречен антропонимен тип за изразяване на етнонимна определеност. След популярността на Алековия "Бай Ганьо" българинът започва иронично (т. е. в по-малка степен на пейоризация) да се самонарича *Бай Ганьо*, *Ганьо Балкански*, *Инженер Ганев*, *само Ганчо*, *Ганьо* и др. Този тип етноними е известен в общата етнонимия: русите биват наричани *Иван*, унгарците *Пища*, американците *Сам: Чичо Сам*, немците в българската алоетнонимия и *Дойчо (вци)*. Типът се основава на изключителната употреба на едно име при даден народ: така българите наричат албанците и *гиновци* по честото *Гин: Иван*, турците *алиевци: Али*. Самите турци по тази особеност ни наричат: *Устоялар*, *Йованлар*, *Петколар*, факт описан от З. Стоянов.

Интересен е и един факт на българската субетнонимия. Българите напр. в Румъния не притежават нашите субетноними *българиш*, *българка*, *българче*. Ако ги употребяват, то те са неологизми, които са научили наскоро от българското радио и телевизия. Случаят ще илюстрирам с диалектен запис, направен от мене в българското село Урзикуца (сега българска е само частта Песте Балта = През Блато до Бъйлец). На въпроса ми: "Разбирате ли се с румънците? Жените ли се помежду си? старецът *Мишу Думитреску* ми отговори: "Такà билò напред. Мой баща, он зимà само *български* (българки). От Марачине. от Търнава. Затова̀ имаме рòднини на Търнава и Марачине. Българе земàа сàмо *български*. Не зимаа *влашки*". При друг случай се обяснява: Мòйта жена е *българска* (или *влашка*)". Тази апелативация на отетнонимното прилагателно също

така не е описана в българската етнонимия, лексикография и стилистика.

Тези бележки нямат за цел да изчерпят въпроса за стилистичната оценка при етнонимите. По-скоро си поставят целта да ги представят като проблем на българската лингвистична наука, за българската стилистика, в чисто развитие като дял на българското езикознание немалък дял има и покойният проф. Д и м и т ъ р Ч и з м а р о в, който беше мой учител във Великотърновския университет, а след това и приятел.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

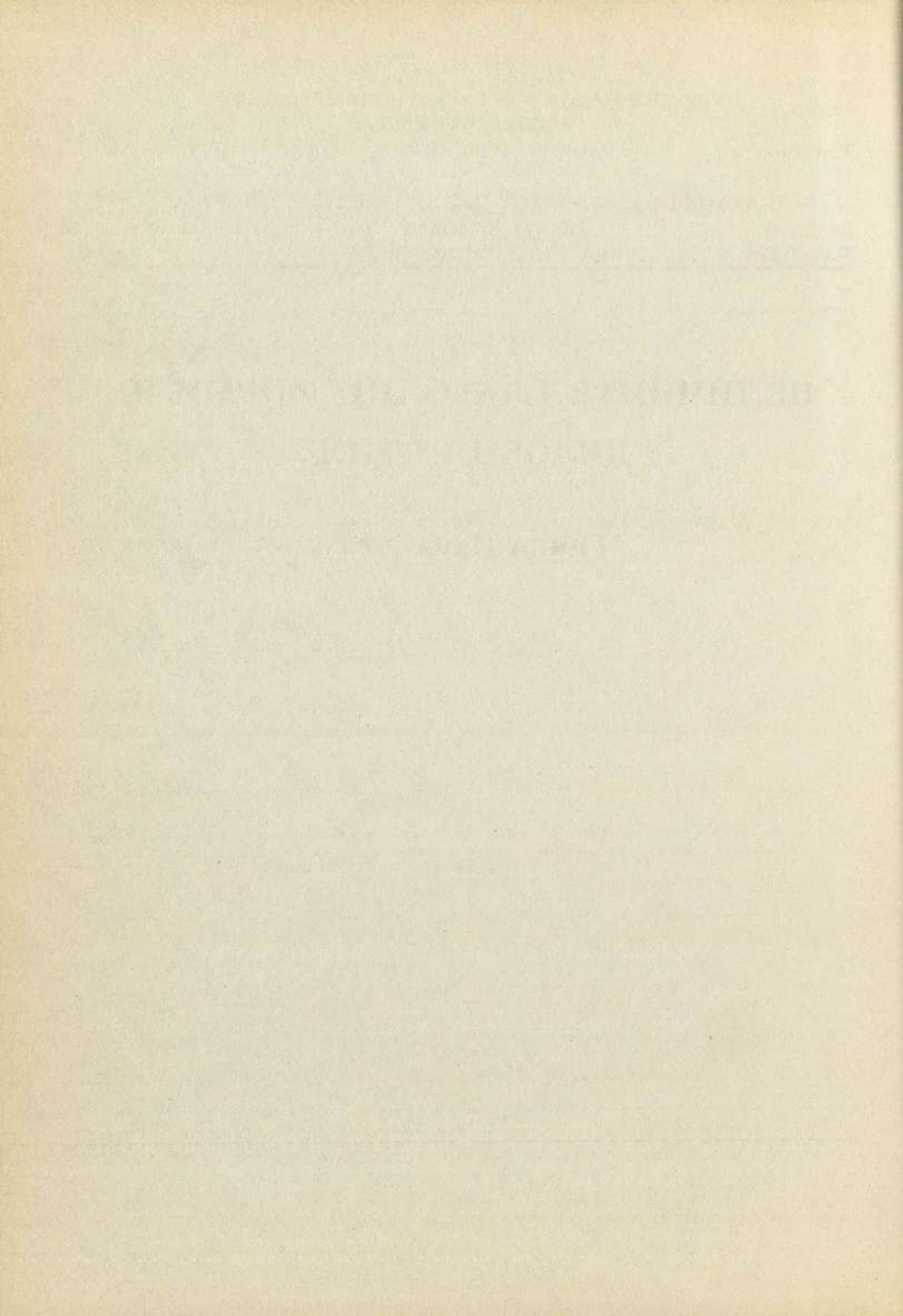
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

НЕЛИЧНИТЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ В ДЕЛОВИЯ СТИЛ

Гинка Пенакова

Темата на това изследване е продиктувана от практиката. Активните икономически отношения изискват висока професионална подготовка на кадри в три аспекта — икономически, юридически и езиков. В тази ситуация моят интерес е чисто езиковедски. Той е насочен към езика на търговската кореспонденция като средство за бизнес контакти. Предмет на моето изследване са неличните глаголни форми. Те са широко представени в целия стилев спектър на съвременния език. Но честотната и граматическата характеристика на всяка нелична глаголна форма варира в различните стилове. Затова целта, която си поставям тук, е да направя статистическа, граматическа и стилистично-функционална характеристика на неличните глаголни форми в деловия стил. Наблюденията ми се ограничават в сферата на търговската кореспонденция. Методиката на това изследване включва както характеризиране на неличните глаголни форми в деловия стил, така и паралел с характеристиката на тези форми в художествения стил.

Търговската кореспонденция има своя специфика. Според У. Мейвър търговското писмо изпълнява две функции — то трябва да бъде едновременно “вестносец” и “посланик”¹. Казано с други думи, то трябва точно да представя изпращаната информация, да убеждава заинтересованите страни във взаимната изгода от подготвяните сделки и да съдейства за постигането на добронамереност в съвместните действия. Търговската кореспонденция включва няколко типа делови писма — запитване, молба, съобщение, покана, определяне стойността на продукти или услуги, оферта, възлагане на поръчка, рекламата или уреждане на друг вид бизнес отношения. Деловите писма имат традиционно регламентирана форма, чиито компоненти са представени в наличните справочници. Във връзка със своите функции търговската кореспонденция се характеризира с някои граматически особености: първо, тя съдържа лични изречения, чрез които авторът ангажира фирмата със съдържанието на писмото и търси личното внимание на адресата; второ, основният текст се изгражда чрез синтактично сложни структури; трето, деловите предложения, желания и очаквания на фирмата се представят чрез

различни модални изразни средства². Тези граматически особености на търговската кореспонденция, както и специфичната тематична лексика в нея обуславят широката употреба на нелични глаголни форми в стила на търговската кореспонденция.

Моето изследване се основава на корпус от изречения, извадени от търговски писма, които са публикувани в справочника "Български, руски, английски за делови контакти"³. Изготвеният корпус е не-селективен. Извадени са всички изречения с нелични глаголни форми, които се съдържат в непрекъснат писмовен текст от хиляда изречения. Поради това аз получавам от корпуса данни за относителната честота на употребата на неличните глаголни форми една спрямо друга в проучвания стил. За нуждите на съпоставката между деловия и художествения стил използвам втори корпус, ексцерпиран от оригинална художествена проза. Статистическата характеристика на този втори корпус е представена в статията "Езиков корпус за типологическа съпоставка на неличната глаголна система в английски и български език"⁴.

Статистическа характеристика на неличните глаголни форми

Анализът на корпуса показва, че не всички нелични глаголни форми се употребяват в деловия стил. В ексцерпирания обем текстове няма деепричастие, минало свършено и минало несвършено деятелно причастие. Останалите нелични глаголни форми са представени в следното съотношение: минало страдателно причастие 44%, глаголно съществително 40,7%, сегашно деятелно причастие 9,3% и сегашно страдателно причастие 6%. В художествения стил неличните глаголни форми имат следната честота на употреба: минало страдателно причастие 50,6%, минало свършено деятелно причастие 28,68%, глаголно съществително 12,15%, сегашно деятелно причастие 6,97%, деепричастие 1,2% и сегашно страдателно причастие 0,4%. В сравнение с художествения стил, в деловия стил миналото страдателно причастие се използва по-рядко, а глаголното съществително, сегашното деятелно причастие и сегашното страдателно причастие се използват по-често.

Неличните глаголни форми се подреждат по ранг според тяхната честота на употреба както следва:

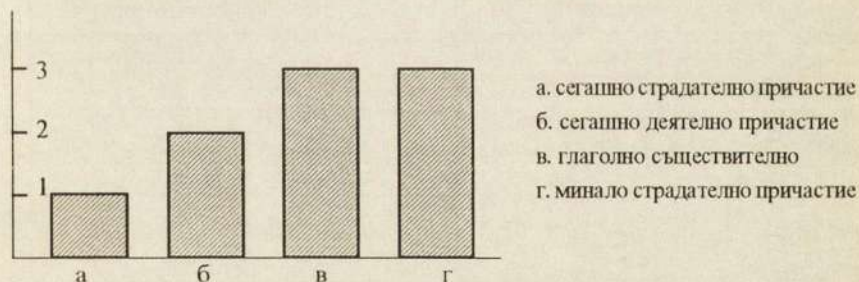
Нелична глаголна форма	Рангов номер
Минало страдат. причастие	1
Глаголно съществително	2
Сегашно деятелно причастие	3
Сегашно страдат. причастие	4

Таблица 1: Ранжиране на неличните глаголни форми в деловия стил

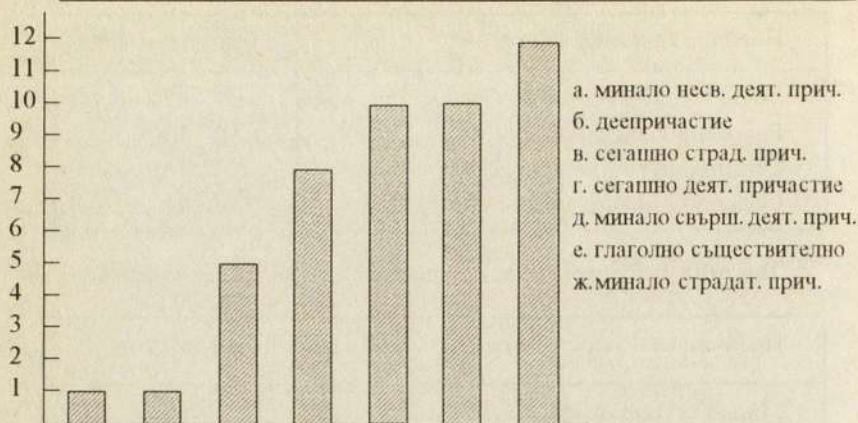
Нелични глаголни форми	Рангов номер
Минало страдат. причастие	1
Минало свърш. деят. причастие	2
Глаголно съществително	3
Сегашно деятелно пречастие	4
Деепричастие	5
Сегашно страдат. причастие	6
Минало несвърш. деятелно причастие	7

Таблица 2: Ранжиране на неличните глаголни форми в художествения стил

Очевидно, в двата стила има съществени различия в разпространението на неличните глаголни форми. Освен това, в деловия стил неличните глаголни форми са представени с по-малко синтактични функции, отколкото в художествения стил. Количествените данни за синтактичните функции на неличните глаголни форми в двата стила са обобщени в следните диаграми:

Диаграма 1: Брой на синтактичните функции на неличните глаголни форми в деловия стил

Диаграма 2: Брой на синтактичните функции на неличните глаголни форми в художествения стил

На базата на количествените данни, неличните глаголни форми се подреждат по ранг според броя на техните синтактични функции както следва:

Нелични глаголни форми	Рангов номер
Минало страдат. причастие	1
Глаголно съществително	2
Сегашно деятелно причастие	3
Сегашно страдат. причастие	4

Таблица 3: Ранжиране на неличните глаголни форми в деловия стил

Нелични глаголни форми	Рангов номер
Минало страдат. причастие	1
Минало свърш. деят. причастие	2
Глаголно съществително	3
Сегашно деятелно причастие	4
Сегашно страдат. причастие	5
Деепричастие	6
Минало несвърш. деятелно причастие	7

Таблица 4: Ранжиране на неличните глаголни форми в художествения стил

Съпоставянето на данните от таблиците 1 и 2 с данните от таблиците 3 и 4 показва, че съществува правопрпорционална зависимост между синтактичната активност на неличните глаголни форми и тяхната честота на употреба. В деловия стил предпочитаните нелични глаголни форми са сегашното страдателно причастие и глаголното съществително.

Грамматическа характеристика на неличните глаголни форми

В моя корпус неличните глаголни форми се срещат в следните синтактични функции: съгласувано определение, обособено определение, сказуемно определение, несъгласувано определение, допълнение и обстоятелствено пояснение.

Като съгласувано определение функционираат причастията. Съгласуваното определение е характерно за деловия стил, както е характерно и за художествения стил. В деловия стил в тази функция причастията са предпочитани пред прилагателните имена във връзка с тяхната глаголна граматическа семантика. Причастията изразяват категориите **темпоралност, аспектиалност и залоговост**:

показаните образци — предходност, еднократност, страдателност

предлаган срок за доставка — едновременността, повторяемост, страдателност.

произтичащи от договора права — едновременност, деятелност

делим акредитив — едновременност, страдателност

Причастията могат да бъдат пояснявани от допълнение и от обстоятелствено пояснение:

изпратените **Ви етикети** (допълнения)

успешно проведени преговори (обстоят. пояснение)

Синтактичната зависимост на причастията от съществителното име — определяемо намира морфологичен израз в съгласуването на причастията по род и число с определяемото.

Като обособено определение в деловия стил откривам миналото страдателно причастие и сегашното деятелно причастие. Между обособеното определение и думата-определяемо се изгражда

предикативно отношение, чрез което се изясняват признаци на определяемото, без тези признаци да се разгръщат в подчинено изречение. По този начин се постига прецизност на изказа, без да се усложнява излишно синтактичната му структура. Широката употреба на страдателното причастие в тази функция може да бъде обяснена с тематиката на деловата кореспонденция — този вид писма съдържат информация за дейности, които са извършени или са предлагани от фирмата:

отношенията, уредени с договора. Деятелното причастие в примера **сумата, съответстваща на цената** означава признак на референта на определяемото.

Във функцията на сказуемно определение се среща само миналото страдателно причастие. То изразява признак, който е резултат от действие, извършено върху референта на определяемото:

Рекламацията се смята за **приета**.

Стоката да се изпрати **опакована** в картон.

Тази употреба на миналото страдателно причастие е нетипична, тъй като заедно с глагола **съм** то образува аналитични форми на страдателен залог. Миналото страдателно причастие се среща в тази функция след други копулативни глаголи.

Функцията на несъгласувано определение изпълнява глаголното съществително. Чрез него се реализира синтактична структура, която внася детайли в информацията и придава пълнота и точност на изказа. Употребата на глаголното съществително в тази функция е обусловена от лексикалната семантика на определяемото, което се изразява чрез следните съществителни имена: **повод, условие, предположение:**

повод за изпращане на контраферти

условия за плащане

предложение за извършване на услуга

Семантично обусловена е също така и употребата на глаголното съществително като **допълнение**. По този начин то функционира след глаголите **потвърждавам, проявявам, моля:**

моля за уреждане на сметката

ще проявите разбиране

потвърждавам получаването на доставката

В деловия стил глаголното съществително се среща често във

функцията на обстоятелствено пояснение. Чрез него се представя глаголно действие, без да се усложнява изказа с подчинено обстоятелствено изречение:

при получаване на доставката

Глаголното съществително означава глаголното действие в обобщен, абстрактен вид, без да го свързва с глаголно лице.

Стилистично-функционална характеристика на неличните глаголни форми

Моите наблюдения върху стила на търговската кореспонденция позволяват да бъде направена следната стилистично-функционална характеристика на неличните глаголни форми:

Употребата на неличните глаголни форми в деловия стил зависи от два фактора — стилистичните функции на текста и специфичната граматическа семантика на неличните глаголни форми. Типичните функции на деловия стил се реализират в представянето на глаголни действия — като резултат, като предложение, като очакване. Затова в деловия стил глаголните форми представляват “пулса на изречението”³⁸. Неличните глаголни форми се характеризират с активната синтактична валентност на глагола и чрез нея организират изречението както в синтактичен, така и в комуникативен план. Четири от неличните глаголни форми се вписват успешно в деловия стил — това са двете страдателни причастия, сегашното деятелно причастие и глаголното съществително. В деловия стил причастията се предпочитат пред прилагателните имена, тъй като означаваният от тях признак е резултат от глаголно действие, а бизнесът е действие. Глаголното съществително се предпочита пред същинското съществително име, тъй като то представя глаголна ситуация. Чрез употребата на неличните глаголни форми се постига детайлизиране на информацията и прецизно съответствие между синтактичната структура и комуникативната стойност на изказа.

Употребата на глаголното съществително като несъгласувано определение и като допълнение зависи от лексикалната семантика на управляващата дума, а не от граматическата семантика на глаголното съществително.

Деспричастието се избягва в деловия стил. Аз обяснявам това с факта, че деспричастието създава второ предикативно ядро в

изречението. Това ядро представлява втори комуникативен център⁶. Деепричастието означава действие, паралелно със сказуемото, а освен това то носи още причинно-следствено значение. Това граматическо значение, както и високата комуникативна натовареност на деепричастието раздвояват вниманието на реципиента и затрудняват процеса на общуване.

Миналото свършено деятелно причастие по своята характеристика във функцията на обособено определение се доближава до характеристиката на деепричастието. То също изгражда комуникативно ядро с подчертано причинно-следствено значение⁷. Поради това то се избягва в деловия стил.

Миналото несвършено деятелно причастие се среща рядко дори и в художествения стил, а в деловия стил не се употребява поради слабата си синтактична активност — то има само една синтактична функция в състава на аналитични глаголни форми със силно маркирана граматическа семантика.

Стилистично-функционалната характеристика на неличните глаголни форми ми позволява да направя извода, че неличните глаголни форми имат богати изразни възможности и това ги прави пълноценно изразно средство в деловия стил на съвременния български книжовен език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мейвъър, У. W. Ferrier Mavor, English for Business, Pitman Publishing, 1993, с. 79.

² Малцев, В. V. A. Maltzev, Essays on English Stylistics, Minsk, "Vysheishaya Shkola" 1984, с. 106—107.

³ Вladoва, Ил., Кр. Вladoва. Български, руски, английски за делови контакти, ИК "Юрапел", 1994.

⁴ Пенакова, Г. "Езиков корпус за типологическа съпоставка на неличните глаголни системи в английския и български език", в сб. Трудове на Великогърновския университет, Езикознание, 1994 (под печат).

⁵ Мейвъър, У. Цит. съч., с. 69.

⁶ Георгиева, Е. Обособените части на изречението от синтактично и от стилистично гледище, София, 1983, с. 65.

⁷ Георгиева, Е. Цит. съч., с. 55.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**СМИСЛОВО-СИНТАКТИЧНИ
ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ОСНОВНИТЕ
ЧАСТИ НА ПЕРИОДНАТА СТРУКТУРА
(ОТНОШЕНИЕ НА СЕЛЕКЦИЯ)**

Антон Гецов

Търсенето на единен и непротиворечив критерий при типологизирането на периодните структури засега не е дало задоволителни резултати. В българската лингвистична литература по традиция, създадена от възрожденските риторикари на Д. Чинтулов (Чинтулов, 1862, с. 5—6), Ф. Велев (Велев, 1873, с. 38—39), Я. Кочов (Кочов, 1868, с. 25), Д. Мишев и Ст. Костов (Мишев, Костов, 1889, с. 11—24) и продължена от учебниците на Ат. Илиев (Илиев, 1888, с. 24—25), П. Калканджиев (Калканджиев, 1938, с. 401—403), А. Т. Балан (Балан, 1940, с. 471), Л. Андрейчин (Андрейчин, Николов, Костов, 1947, с. 296) периодът заема периферно място в кръга от въпроси, занимаващи нашите езиковеди. Най-общо периодите се делят на прости и сложни, а сложните, от своя страна, на противопоставителни, определителни, условни, съпоставителни и т. н. Р. Русинов обособява също прости и сложни периоди, макар че той влага малко по-различен смисъл в тези термини, а сложните периоди допълнително разчленява на сложни съчинителни и сложно съставни периоди (Русинов, 1970, с. 250).

Руските автори определено се придържат към постановките на М. Ломоносов за периода, сливайки учението за изречение с учението за период. Така например А. Акишина разделя периодите на прости, сложно съчинени и сложно подчинени (Акишина, 1958, с. 23); А. Карпов отделя периоди с един структурно-организиращ център, периоди с паратактическа връзка между повишението и понижението и периоди с хипотактическа връзка между повишението и понижението (Карпов, 1967, с.6); Колесникова обособява периоди с един структурно-организиращ център, паратактически периоди, хипотактически периоди и асиндетонически периоди (Колесникова, 1975, с. 10—11); Шапиро говори само за видове периоди според смисловите отношения между протазис и аподозис — обобщаващи, условни, заключителни и т. н. (Шапиро, 1951, с. 33—35); според Брандес структурната типология на периодите се изчерпва с четири вида — верижни, плавни, рамкови и разгърнати (Брандес, 1990, с. 252).

Общото в предлаганите класификации е, че не са подчинени на един делитбен признак; в тях се подреждат таксономически нееднородни понятия, които понякога се пресичат, вместо да се взаимноизключват; обемът на делимото понятие (на цялото множество от периодни структури) не винаги се изчерпва.

Основната причина за липсата на изчерпателност и прецизност при класифицирането на периодните структури е априорно приеманият лингвистичен статус на периода, установен чрез механично пренасяне на риторико-стилистическото учение за периода и неговото членение върху учението за изречението и пунктуацията*. В резултат на тази екстраполация чисто изреченските проблеми, като разграничаването на простото и сложното изречение, разграничаването на сложното съчинено и сложното съставно изречение и техните разновидности, се поставят (без да се решават обаче) при определянето и рубрикирането на различните периодни структури.

В настоящата разработка се прилага класификацията, която е в основата на универсалния глосематически модел на езика. Става дума за обособените от Л. Елмслев типове структурно-функционални отношения (зависимости, “финкции”): **интердепенденция** (взаимозависимост) — единият член предполага наличието на другия и обратно (функция между две постоянни величини); **детерминация** (двустранна зависимост) — единият член предполага съществуването на другия, но не и обратно (функция между постоянна и променлива величина); **констелация** — нито един член не предполага наличието на другия (функция между две променливи величини) (Елмслев, 1960, с. 285). Тези типове отношения се проявяват в синтагматичен и в парадигматичен план. При синтагматичните релации интердепенденцията е представена чрез **солидарност** (отношение между субект и предикат); детерминацията е представена чрез **селекция** (приблизително съответства на традиционната субординация); констелацията е представена чрез **комбинация** (съответства на традиционната координация).

Единият делитбен признак и възможността за обхващане на цялото множество от периодни структури правят класификацията

* В тази връзка е и твърдението на В. Попова: “Във връзка с разглеждането на периодите в нашите риторики, съобразно източниците, от които са съставени или преведени, се разглежда синтаксисът на сложното изречение.” (Попова, 1994, с. 74).

удобна и приложима спрямо тази синтактична единица. Наред с това обаче в една обективна и научно издържана класификация трябва да се отчитат освен неоспоримите, категорично доказани и противопоставени класове и твърде спорните (междинни, преходни) типове, съществуващи както в рамките на изречението, така и на ниво текст, които са свидетелство за вечното противоборство между модела, строгата схема и богатия и разнообразен езиков материал. Този неоспорим факт изисква по-гъвкав и динамичен подход при дефинирането и класифицирането на периодните структури, което практически може да се реализира чрез обособяване на **ядро**, в което се включват периодни структури, притежаващи минимума от диференциални признаци, и **периферия**, в която се включват периодни структури, в които отсъстват или пък не са изразени ясно и отчетливо някои от диференциалните признаци, характерни за ядрото.

При отграничаването на периферията от ядрото* съществено влияние оказват два фактора — първо, текстовата презентация на периодните структури, и второ, синкретизмът в синтактичната система.

Периодът може да се реализира в рамките на изречението (просто или сложно); но той може “да се разположи” и върху свръхфразово единство, абзац или дори върху цял текст. Неговият синтактичен статус се определя не от отнесеността му към тези или други синтактични единици, а от устойчивата структурна организация, която експлицира логико-семантичните отношения в периодната структура. Специфичната текстова презентация на периода дава възможност да се преодолеят строго установените изреченски схеми и модели и да се приведе изреченската структура в съответствие с комуникативната задача на изказването. Очевидно е, че този проблем не може да се реши в сферата на синтаксиса на изречението, тъй като прилагането единствено на формално-структурния подход води до игнориране на част от периодните структури, които реално съществуват в речта. Предпоставка за реализирането на тези периоди е наличието на изоморфизъм на семантико-синтактичните отношения в различните типове сложни синтактични единства. Те се конструират като текстова, а не като изреченска структура, т. е. функционират

* В известен смисъл това отграничаване е условно, тъй като практически е невъзможно установяването на точна и ясна граница между явленията от ядрото и явленията от периферията.

като субтекст. Това обаче не може да бъде причина за отсъствието им в досегашните проучвания. Напротив, те трябва да заемат своето място в таксономичната система. Нещо повече — разполагането им в периферията е твърде спорно и дискусивно поради зачестилата употреба през последните десетилетия именно на надфразови периоди.

Синкретизмът в синтактичната система обуславя, от една страна, асиметрията между форма и значение при формалните свързващи средства, т. е. налице са формален паратаксис и семантична детерминация или формален хипотаксис и семантична координация (Петрова, 1988, с. 110), а, от друга страна, асиметрията между плана на изразяване и плана на съдържание, т. е. несъответствие между броя на предикациите и броя на пропозициите в периодната структура. Докато първата асиметрия е характерна естествено само при съюзното свързване на двете части на периода, втората е релевантна и при безсъюзното свързване на протазиса и аподозиса.

С изключение на отношението на солидарност, което получава сравнително устойчив формален израз, останалите две отношения — на селекция и на комбинация — се осъществяват чрез повече и разнообразни начини. Общото за отношението на комбинация е съчинителната връзка, която оформя богат спектър от синтактични значения между протазис и аподозис. Тези значения много рядко се проявяват в чист вид. Връзката по-често е съюзна, а когато протазис и аподозис се свързват чрез асиндетон, ролята на граматическото значение на двете основни части на периода се увеличава. Това е най-голяма сила се отнася за периодните структури, в които безсъюзната връзка няма аналог сред съюзните връзки.

ОТНОШЕНИЕ НА СЕЛЕКЦИЯ МЕЖДУ ПРОТАЗИС И АПОДОЗИС. Между основните части на периодната структура са налице подчинителни отношения. Семантичната детерминация е типична повече за фразовите периоди — еднотипните съставлящи функционират като съподчинени предикативни единици, а аподозисът — като главна предикативна единица, напр.:

| **"Когато задръстването нареди колите в безкрайни редици,**
| **когато слънцето блесне в металните покриви,** | **когато всичко**
затрепти в маранята на изгорелите газове, || **тук започва живот"**
(ПП). Значително по-рядко се използват периодни структури, в което

това отношение променя ориентацията си, като почти винаги аподозисът е парцелирана част. Интегрирайки изреченските структури, периодът по същество представлява интонационно-разчленен речев вариант на единната синтактична структура, напр.:

“| **Никъде може би не се дига такъв шум с тази стара фраза, както у нас.** | **никъде на нея не се отделя такова внимание, както у нас.** | **никъде тя не се натрапва като закон за художника тъй, както у нас.** || **Защото в нея дири убежище една голяма мъртва традиция.**”

(ПП). Формалната близост и тясната семантична обвързаност между еднотипните съставящи превръща протазиса в семантично и комуникативно цяло. Аподозисът чрез своето съдържание обосновава действията в протазиса. Възможно е примери като този и особено примери, в които аподозисът не е парцелирана част, да се интерпретират като незавършени периоди поради по-здравата връзка между последното от еднотипните съставящи и аподозиса, което би разрушило периодната структура, тъй като при това положение се конструират две, три или повече еднотипни съставящи, без да е налице втората част от периодната структура — аподозис. Такава възможност следва да се отхвърли, защото съдържанието на последното от еднотипните съставящи, опосредствано (чрез него) се свързва и с останалите части на протазиса, които са обединени структурно и смислово.

Основни формални средства за връзка на зависимия с независимия компонент са подчинителните съюзи и съюзни думи, често съчетани с лексикални конкретизатори (наречия, модални думи, частици). Свързващите средства изпълняват не само синтактични, а преди всичко семантични функции, тъй като чрез тях се експлицират смисловите отношения между протазис и аподозис. Участвайки като семантически специализирани съюзи и задължителен структурен елемент в периодната структура, те определят нейното цялостно значение, т. е. превръщат се в основен организиращ център.

Известно е, че когато се разграничават съчинителни и подчинителни съюзи, значението на съюза се определя от общата му граматична функция — да свързва самостоятелни сегменти или самостоятен със зависим сегмент. В този смисъл е интересна съвместната употреба на съчинителните и подчинителни съюзи, както и тяхната

взаимна връзка. Този проблем изисква да бъде отделно и подробно разгледан.

Взаимната замяна на подчинителни съюзи за изразяване на синтактико-семантичните отношения между протазис и аподозис води до несъвпадение на значението и функцията на зависимата част, което е предпоставка за поява на допълнително, второстепенно значение наред с основното граматическо значение на цялата конструкция, напр.:

„Дълги още години и векове не ще престане Наполеон да бъде чудо — па и чудовище — за старите немци, | дълго още даскалите ще разправят на дечурлигата как някога “дъртата лисица” удуши и съкруши “корсиканския орел”, | дълго още ще се пеят патриотичните песни на Арида и Кьорнера — || че едно подобно юбилейно тържество трябваше да бъде нещо извънредно от своя род.” (Г. Милев);

„Ако на шампиона по тенис се счупи ракетата, | ако дузпата бъде пропусната, | ако някоя невъзмутима котка мине преди тържественото шествие — || тогава усещаме приятното чувство, че даже и царете не са застраховани от неприятности.” (ПП) Съюзът *че* в първия пример би могъл твърде лесно да се замени с типичен (с оглед на синтактичното отношение между протазис и аподозис) съюз, напр.: *затова, така че, следователно*, а във втория пример факултативното наречие *тогава* експлицира допълнителна, темпорална зависимост, която модифицира частично условното отношение в периодната структура.

В условните, сравнителните, временните и някои други периодни структури съюзните връзки, локализиращи в началото на всяко от еднотипните съставящи, получават корелат (местоимение или местоименно наречие) в аподозиса. Неговата функция не е да сигнализира за наличие на съюзна дума в протазиса, тъй като той е винаги в препозиция спрямо аподозиса. Корелативните думи се използват или като експликатори на отношение на сходство, което се наслаждава над основното синтактично отношение в периодната структура, напр.:

„Колкото един творец, един талант, един гений стои по-близо до революционната истина на своето време, | колкото неговият мироглед е по-научен, исторически по-оправдан, философски по-

дълбок, || толкова по-художествено, по-действено, по-значително ще изобрази своята епоха." (ПП), или като емфатични елементи, напр.:

"Но върнем ли се 75 години назад, в онези бузлуджански дни, | когато в България върлуват полицейски хайки, | когато лихварството разрушава дребното селско стопанство и пролетаризира трудещите се, | когато еснафското самодоволство се смята за образец на общественото достойнство, а примерът на Западна Европа убива националното самочувствие и гордост, || тогава ще разберем разума, съвестта и подвига на онези, които създават партията на борбата." (Ст. Продев).

Една от основните закономерности при реализирането на подчинителното отношение е свързана със задължителната или незадължителната употреба на съюза, свързващ протазиса и аподозиса, пред всяко от еднотипните съставящи, напр.:

| "Който е скитал из лъките край Сопот, | който е надниквал в дворчетата му, приютени под величествената сянка на Амбарица, | който е отпуснал душата си в люлката на Стремската река, || ще разбере за какво говоря." (Св. Игов);

| "След като съм насрочил изборите по конституция, | Исслед като съм назначил ЦИК, | след като са подписани и пуснати за публикуване изборните книжа, || мисля, че съм свършил своята работа." (ПП). В горните периодни структури анафоричната употреба на съюзната връзка е факултативна. Асиндетонът и повторението на подчинителния съюз ритмизират протазиса и естествено създават впечатление за "нарастващо очакване". Повторението на всеки следващ съюз ограничава структурната, но не и семантичната зона на предходния съюз. Значимостта на всяко от еднотипните съставящи се увеличава, но анафоричната употреба на подчинителния съюз не е в състояние да изведе всяко едно от тях до нивото на основната синтактична връзка в периодната структура. Еднотипните съставящи са свързани чрез различни логико-семантични отношения, образувайки неразчленимо от семантично гледище цяло. Факултативната употреба на подчинителните съюзи е оправдана стилистически.

В други периодни структури анафоричната употреба на подчинителния съюз в протазиса има облигаторен характер, напр.:

"Дори в тоя момент, | когато душата му беше разкъсвана от страхове, | когато потискаше кошмара от престъпленията си с

алкохол, | когато предусещаше гибелта си и имаше нужда от близко същество, || пред него изпъкваше пак най-напред златният призрак на “Никотиана”, която беше обезобрази живота му.” (Д. Димов);

| “Ако СДС беше подходил към българската армия професионално, | ако не я беше обидил с болезнено амбициозни или некадърни цивилни ръководители, | ако се беше противопоставил на корупцията в икономическия блок и грабежа на жилищния фонд, | ако не бе разпилял военното контраразузнаване, | ако беше започнал реални промени в системата на националната сигурност, || щеше да срещне много повече доброжелателност, симпатии и разбиране.” (ПП). Отсъствието на съюза пред второто, третото и т. н. еднотипни съставящи прави структурата неграматична. Задължителната употреба на подчинителния съюз се налага поради структурни причини.

Най-последно, налице са периодни структури, в които еднотипните съставящи се свързват с аподозиса чрез различни съюзи и съюзни думи, напр.:

| “Както и да протече един такъв разговор за най-представителните творби на българската литература, | до каквито и съставителски принципи да стигнем накрая, | колкото и разгорещени спорове да се разгърнат, || не се съмнявам в едно — това ще бъде необходим разговор.” (Св. Игов). В тези структури всеки следващ съюз ограничава и структурно, и семантически зоната на предходния съюз. Въпреки това обаче, и тук съюзът не е в състояние да изведе което и да е от еднотипните съставящи до нивото на основната синтактична връзка в периода.

Асиндетонът, който е сравнително по-рядко използван при експликацията на отношението на селекция, предизвиква затруднения при определянето на доминиращото синтактично отношение в периодната структура. Причина за затрудненията е липсата на аналог при част от безсъюзните връзки сред съюзните, напр.:

| “Овце бляят, | вълци вият, | ловни дружинки отстрелват, | тирове отвеждат вакли агънца мили байнови в далечна чужбина — || в тая звукова и шумова навалица кой ще ти чуе някакъв си там шепот или вик!” (Ат. Ценев). В тази периодна структура отношението между протазис и аподозис може да бъде определено в твърде широки граници — от съединително до причинно-следствено. По-лесно се

дефинира отношението при т. нар. семантична компресия, когато част от съдържанието на аподозиса не е вербализирано.

За разлика от периодните структури, в които се установява отношение на комбинация, в периодните структури, в които протазис и аподозис са в отношение на селекция, връзката между основните части на конструкцията се реализира непосредствено и опосредствано.

Когато връзката е непосредствена, съдържанието на протазиса се отнася към съдържанието на аподозиса като цяло, напр.:

| "И да тръгнеш от изток на запад и от север на юг, | и цялата земя стъпка по стъпка да изходиш, | и вода и суша да преминеш, | и място да не остане непреминато — || нийде няма да го намериш и никой няма да ти каже къде е бил." (Ат. Далчев). В аподозиса няма опорна дума, която ограничава или програмира избора на формално граматично средство, свързващо протазиса и аподозиса, а в примери като този (които съвсем не са малко) наличието на съюз или на съюзна дума дори е излишно. Непосредствената връзка между протазис и аподозис се осъществява в обстоятелствени периодни структури. В еднотипните съставящи се представят различни обстоятелства, при които се реализира действието.

Когато връзката е опосредствана, съдържанието на протазиса се отнася пряко само към една част (дума или непредикативно словосъчетание) от аподозиса, напр.:

"Суцата, | която години наред опустошаваше страниците на книги, списания и вестници, | която превръщаше разните театрални прегради в паради на нищетата и оставяше след себе си инатчийското си съществуване на магарешките тръни и пустинните бурени, || е особено жестока." (Г. Марков). Опорната дума, предимно съществително име или местоимение, заедно с различни свързващи средства функционира като модел, по който се конструират еднотипните съставящи. В по-голямата част от тези периодни структури опорната дума ограничава структурно протазиса — тя се употребява в препозиция и в постпозиция спрямо еднотипните съставящи, които имат характер на подчинени определителни предикативни единици, напр.:

"Един институт, | който по форма и съдържание няма нищо общо с творчеството и творческия процес, | който по всички основни

показатели е отрицание на изкуството, наречено литература, | който преследва и задушва всяка естествена проява на литературен талант, || този институт стана синоним на литературния живот на цял народ." (ПП),

"Ние сме убедени, че това свето чувство, | което е най-хубавото украшение на човека, | което е най-действителното му достойнство, | което го прави от истина образ и подобие божие — || това свето чувство може най-добре да ръзцъфне и да се развие само под влиянието на майчината любов." (В. Друмев). Първата употреба на опорната дума е логически и структурно задължителна, докато нейното наличие в аподозиса е факултативно. С повторението ѝ се цели да се припомни на реципиента определяемото, тъй като протазисът — атрибут, представен от повече или по-малко усложнени еднотипни съставящи, измества определения предмет от съзнанието на възприемащия текста. Но поставянето на признака в центъра на вниманието налага повторението на неговия носител, за да се създадат условия за успешна комуникация. Освен това при повторната си употреба думата се освобождава от "програмирация" си характер — тя по-скоро служи като известно обобщение, което привлича логическото ударение в цялата структура, превръщайки аподозиса в смислов и комукативен център в периода.

Наличието (респ. липсата) на опорна дума в протазиса е един от основните фактори, от които зависи текстовата презентация на периодните структури. Докато периодите, в които се реализира опосредствана връзка между протазис и аподозис, се конструират като изреченски структури, периодите, в които се реализира непосредствена връзка между протазис и аподозис, се конструират като над-изреченски структури.

В ексцерпирания материал има периодни структури, които, макар да приличат на периодните структури от гореспоменатия тип, трябва да се отграничават от тях, напр.:

"Който не е идвал в нашата страна, | който не е обикалял планините ни, | който не се е потапял в Черно море, || той не може да не бъде обективен в оценката си." (ПП). Подчинените изречения от протазиса не определят опорната дума в аподозиса *той*, а я заместват, тъй като денотатът, представен чрез личното местоимение, е неопределен, неуточнен и естествено се нуждае от кон-

кретизиране. Функцията на еднотипните съставящи, които не са подчинени определителни предикативни единици, е да премахне тази неопределеност. Тяхната синтактична функция е съотносителна с функцията на опорната дума от аподозиса, т. е. те функционират като подчинени подложни предикативни единици.

БЕЛЕЖКИ

Акишина, 1958: А. А. Акишина. Периодическая форма речи в современном русском языке. — В: "Вопросы русского языкознания", Львов, 1958.

Андрейчин, Николов, Костов, 1947: Л. Андрейчин, Е. Николов, Н. Костов. Българска граматика, С., 1947.

Балан, 1940: А. Т. Балан. Нова българска граматика, С., 1940.

Брандес, 1990: М. П. Брандес. Стилистика немецкого языка, М., 1990.

Велев, 1873: Ф. Велев. Кратка риторика, 1873.

Илиев, 1888: Ат. Илиев. Синтаксис на българския език, Пловдив, 1888.

Калканджиев, 1938: П. Калканджиев. Българска граматика, II доп. изд., 1938.

Карпов, 1967: А. Н. Карпов. Периоды с одним структурно-организующим центром и периоды с паратаксической связью. — В: "Современный русский язык", Минск, 1967.

Колесникова, 1975: Н. Н. Колесникова. Период и его лингвостилистические особенности в английской художественной литературе и публицистике, АКД, М., 1975.

Кочов, 1868: Я. Кочов. Соловосъчиние наредено и допълнено, 1868.

Мишев, Костов, 1889: Д. Мишев, Ст. Костов. Ръководство по словесността, Пловдив, 1889.

Петрова, 1988: Ст. Петрова. За някои случаи на противоречие между вид на съюза и тип синтактично отношение. — В: "Славистичен сборник", С., 1988.

Попова, 1994: В. Попова. Българска стилистика, С., 1994.

Русинов, 1970: Р. Русинов. Периодът в съвременния български книжовен език. — В: ИИБЕ, С., 1970, кн. XIX.

Ч и н т у л о в, 1862: Д. Чинтулов. Тетради по риторика, Сливен, 1862.

Ш а п и р о, 1950: А. В. Шапиро. О периодической форме речи. — В: "Русский язык в школе", 1950, № 1.

Е л м с л е в, 1960: Л. Ельмслев. Прологомены к теории языка. — В: "Новое в лингвистике", М., 1960, вып. 1.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ИЗ СТИЛИСТИЧНАТА
ТЕРМИНОЛОГИЯ НА
СВИНИЧАНСКИТЕ БЪЛГАРИ:
ШАРЕН МУЖ, ШАРЕНА ЖЕНА**

Даниела Андрей

Свиничанските българи са част от т. нар. "забравени българи", за които българското езикознание знае много малко или нищо. Населяват т. нар. Лакът на Дунав между Оршова и Долни Милановци. Селото се нарича *Свиница*, по чието име е създадено и терминологичното *свиничански българи*.

Тези българи се заселват в някога Унгарския Банат през 1443 — 1444 г. Според местната легенда произхождат от изоставените села около Вратна и Ябуковац, Неготинско. Нашето изследване установи за метрополия изоставеното село Скочка до едноименна река в района. Първото съобщение за тях като българи в Унгарския Банат е при унгарските учени Фригис Пецци и Геза Цирбус. Независимо от съществуването на тези авторитетни свидетелства, българската наука изобщо не се интересува от колонията на свиничанските българи. През 1920 г. западната част от Унгарския Банат е предадена към Румъния. По силата на договореностите Румъния предоставя културни права на т. нар. клисурски сърби в Банат. "Културните права" тихомълком се прехвърлят и върху свиничаните: в селото им се настанява сръбска църква и сръбско училище. Започва сърбизацията на тази може би след *трака-трука* и *карашовените* най-старинна консервирана в езиково отношение част на българския народ. Мълчанието на българската наука е потресаващо! Единствен М. Младенов, Говорът на Ново село, Видинско, прави опит да свърже в езиков план новоселяните със свиничаните. На този опит обаче сръбското езикознание не обръща никакво внимание. Румънският академичен учен Миле Томич, по произход клисурски сърбин, създава огромно творчество за езика и ономастиката на свиничаните, които превратно представя за "сърби" със "сръбски тимошки диалект". Това, което не може да обясни като "сръбско", представя с плотонома-мистификат "македонски език" (вж. труда му "Говор Свиничане. Српски диалектолошки зборник XXX, Београд 1984).

Предмет на тези бележки са фоулизмите (от англ. foulism 'мръсна дума') *шарен муж*, *шарена жена*. Фоулизмите са стили-

стична категория, подклас на вулгаризмите, които много внимателно се отразяват във всяка национална лексикография. Върху тях тегне някаква негласна морална забрана за изучаване, което едва ли е оправдано за общото и частното езикознание като теория и лексикографска практика. Фоуличното в случая е, че единствено при тези българи *шарен муж* (в говора стб. ж : у) значи курвар(ин), а *шарена жена* 'курва'. В случая не става въпрос за евфемизми, които да заменят курвар и курва като изконни фоулизми в старинната българска реч на това население. Това обстоятелство, макар и предпазливо, разрешава извода за това, че явно тези две лексеми нямат старинен произход, т. е. не са толкова стари общославянски, както се допуска напр. в Български етимологичен речник, т. III, 144. Една от първите регистрации е във Влахобългарска грамота. Интересно е, че българите са използвали за означаването на понятието и турцизмите *ам серсем* (*ш*) — блудник и *урусия* 'блудница', и едно, образувано от рум. *copil* : копилана (Ст. М л а д е н о в, Български тълковен речник 1109). Съществуването на свиничанското *шарен муж*, *шарена жена* удостоверява хипотезата на Ст. М л а д е н о в (Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, С., 1941, 263), за възможността думата да е стара заемка в българския език.

Интересен е въпросът за етимологизацията на терминологичното съчетание. Това безспорно ще свършат етимолозите в българското езикознание. Тук само се подсказва връзката с фразеологизма *Шарят ми очите* 'гледам по чужди жени (мъже)', за съжаление останал незабелязан от Фразеологичен речник на българския език т. II, С., 1975 и от К. Ничева, Нов фразеологичен речник на българския език, С., 1993.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**РАЗГОВОРНИ ЕЛЕМЕНТИ В
ПРОЗАТА НА
ЙОРДАН РАДИЧКОВ**

Йорданка Маринова

Разговорната реч е една от формите за съществуване на езика. През последните години тя се определя от изследвачите като “особена езикова система, която има специфичен набор от езикови единици и специфични закони за функциониране”¹. Като форма на непринуденото битово и обикновено делово общуване разговорната реч се противопоставя на писмените форми на съществуване на езика, които се отличават с обработеност, нормативност, функционално-стилистична маркираност в областта на речника, на формите, на синтактичните конструкции. Разговорната реч се различава значително от писмените форми на речева дейност и този факт много добре е изразен в защитаваната от руския академик Л. В. Щерба мисъл, че “разговорната реч е изтъкана от всякакви промени в нормата”². Това обаче не ни дава основание да твърдим, че разговорната реч е ненормативна. Всъщност тя реализира нормите на книжовния език, без обаче да постигне “идеала” в писмената книжовна реч. Отсъствието на пълна нормативност в разговорната реч се дължи главно на извънезикови фактори (неподготвеност на речевия акт, непосредствено участие на партньорите в акта на комуникацията, неофициалност на отношенията между тях, използване на невербални комуникативни средства и др.), но засяга нейната лингвистична страна — фонетична, лексикална, морфологична, словообразователна, синтактична. Ненормативното включва форми и структури, появили се в резултат на фактори, които формират спецификата на разговорната реч (ситуативност, спонтанност, стремеж към икономия на говорна енергия и др.). Тези фактори развиват различни типове номинации, характерни само за разговорната реч, разчлененост в плана на съдържанието, в плана на синтактичните структури и в плана на парадигматиката, различни видове “елипси” и т. н. В такъв смисъл “ненормативните” елементи, произтичащи от самата специфика на разговорната реч като езикова сфера на комуникация, като че ли не биха могли да се вместят без уговорка в понятието ненормативност, защото това е ненормативност от гледище на системата на книжовния език, но от гледище на комуникативната сфера, в която се развиват, са основни елементи на структурата ѝ.

Своеобразието на разговорната реч е предопределило нейното включване в системата от изобразителни средства в художествените произведения. Елементите на разговорната реч функционират в сферата на литературно-художественото творчество от една страна като средство за означаване на реалии от обикновения живот, а от друга страна като естетически значим компонент в езика на художественото произведение.

Целта на настоящия доклад е да разкрие разговорните елементи (думи, граматически форми, синтактични конструкции) в художествената тъкан на Йорданрадищковата проза. Наблюденията и изводите ни са направени върху последното издание на "Ние, врабчетата", С., 1994, 103 с.

"Ние, врабчетата" е сборник от циклично обединени разкази, в които "Аз" — разказвачът принадлежи към изобразявания художествен свят на героите. Белетристичната творба е с основна повествователна форма 1 л. ед. ч. — разказвачът предава изобразяваните събития от своя гледна точка, в която обаче силно се чувствуват авторските възгледи и обобщения. Тук наистина се наблюдава своеобразно "пресичане" на авторската гледна точка с гледната точка на разказвача, което е и езиково маркирано от контекстуалните синоними на 1 л. ед. ч. (форма за 2 л. ед. ч. с обобщено значение, десемантизираното съществително име човек със значение "което и да е лице, включително и говорещото, респ. автора). Напр. Казах в началото, че всеки на тоя свят се е появил различно. Аз, преди да се пръкна, дълго време живях в яйцето. *Да не ти дава господ да живееш в яйце!* Вътре тъмно, ни прозорец, ни врата има, на това отгоре е и толкова тясно, че човек няма къде да се обърне, ами седи по цял ден и по цяла нощ и не знае навън ден ли е, нощ ли е, слънце ли грее, или пък навъсени облаци ходят навъсено по небето." (с.8) Изключение прави разказът "Драги ми господине отива с питане до Цариград", където повествованието в първо лице се възлага на друг разказвач с цел да се "обективира".

Повествованието в първо лице има по-единна структура. Преобладава монологичната форма, а диалозите се възпроизведжат от героя-повествовател. Затова те са тясно вплетени в художествената тъкан и до голяма степен структурно деформирани. Така че разговорните елементи в разглежданите разкази не са пряко свързани и не произтичат от диалогичната форма на речта, която се смята за

съществен признак на разговорната реч. Разговорната реч в “Ние, врабчетата” е представена със следните явления:

1. Преди всичко внимание заслужават имената на героите, които носят характерните особености на разговорната номинация — създаване на названия с прозрачна словообразователна структура. Основата на тези названия е носител на най-типичните за героите признаци. За това свидетелствуват и обясненията на разказвача: “Врабецът си върти шията и подвиква: *чир, чир...* Той беше малко слаботелесен врабец и ние всички единодушно му дадохме името *Чир*.” (с. 10); *Смрадованката* дойде шумна, бърлива като картесница и *миризлива до немай-къде* — ще си помисли човек, че откакто се е родила, не се е къпала.” (с. 27—28). По подобен начин е обяснена ситуативната обусловеност и на други имена на герои — *Дебелачко*, *Заптайчето*, *Пиук*, *Джифф*, *Пешеходеца*.

Влиянието на разговорната реч се проявява и в друга насока — създаване на многословни номинанти — *Юнашка фланелка*, *Драги ми господине*, *Краката му стърчат навън*, *Сече баба дръвца*, *Онова нещо*.

2. Разговорен характер имат употребените от Й. Радичков наречия за означаване на количество. Вместо наречието *много* авторът редовно използва широко разпространеното в много български диалекти наречие *сума*. Напр. *сума врабци*, *сума злато* *натрупаха*, *сума дреб*, *сума време*, *сума нещо*. Използувана е и формата *сумата* (dativus ethicus) в съчетанието *сумати водни прострства*. Употребени като лексикални дублети на *много*, посочените наречия семантично уточняват и нюансират мисълта, затова са много по-изразителни. Пак под влияние на диалектите със същото количествено значение е използвана и турската заемка *бая* / *бая шум*, *бая трудна* и др.) Разговорен характер имат и някои други наречия за количество и степен — *има-няма* ‘около’ *едни час*, *що народ* ‘що нещо’ ‘много’, *миризлива до немай-къде* ‘извънредно много’, *ептеп* (тур.) ‘съвсем’ *успешен* полет и др.

3. В цикъла разкази често се използват типични за разговорната реч съставни глаголни сказуеми. Най-срещаните от този тип са сказуемите с първи компонент глагола *се дна* / *ще седне да ме учи*, ако *седнем да вием* гнездата, *ще седна да се занимавам*, *седна да прелиства*, *седна да колекционира* и др.) Много изразителни са

и сказуемите с първи компонент л е г н а, т ъ р т я, и др. (*няма да легна да спя, търти да бяга* и др.)

Художествената тъкан на повествованието е оцветена и от много междуметни сказуеми. Напр. “Пешеходецът обаче, *куцук-куцук*, върви с убодена пета по пътя.” (с. 50); “И той, какво да прави завалията, да не стават скандали, сяда и почва да *преде — врън-врън, врън-врън.*” (с. 32) и др. “Затова чичо дебне, ако не той някой друг врабец дебне и щом види, че комарът се задава с гола сабя, нашият *хряс!* — прерязва го с клона на две.” (с. 42)

4. В смисловата структура на текста често се вписват пословично-поговоръчни изрази. Чрез тях обикновено се прави равностметка на това, което е казано по адрес на характеризирания образ. Напр. “...споглеждаме се всички ние изненадано и като се съветваме тихо помежду си, решаваме най-после, че всичкото богатство на Фр. Т. Мититак и цялата му птича ривиера *пет пари не чинят*, щом като той няма едно най-обикновено птиче гнездо...” (с. 43); “*Трудният урок иска много пот*, но пък като усвоите урока, за цял живот *ще ви държи влага.*” (с. 15); “...стигнал съм до убеждението, че *колкото повече хората говорят помежду си, толкова по-малко се разбират за какво става дума.* Изглежда, че то е от много приказки.” (с. 92); “*Всеки спор с женска вяра е чиста загуба.*” (с. 93); “*Само с гола работа не се живее.*” (с. 30); “*Никак не ми мига окото — казва Драги ми господине.*” (с. 36); “*Къде си се втурнал така през просото.*” (с. 36) и др.

5. Ярки признаци на изобразяваните герои се разкриват и чрез сравнения. Напр. Смарадованката е “*бъбрива като картечицица*”; “.. другата (сврака — бел. моя — Й. М.) се юрваше *досуц влашка циганка*” (с. 101); “...славяет *мълчи като риба*” (с. 23) и т. н. Тези сравнения са заимствани от речевата стихия на ежедневното общуване. По убедителен начин в сборника е обяснен и произходът на сравнението “*крадлив като сврака*” (с. 103).

6. Друг елемент на повествованието, който може да се квалифицира повече като народно-разговорен, е римуваната реч. Римуваната реч придава песенен колорит. “Пиук си тананика: *Пиук-пиук, стар турчин седи кръстат и пуши с чибук*”. (с. 50); Тананик и Пиук си тананикаха песничката: *Пиук-пиук, стар турчин пуши с чибук!*” (с. 90)

7. В прозата на Й. Радичков откриваме и типични синтактични конструкции от разговорната реч. Те са изградени по няколко модела:

а) “Че това самолетът много шум вдига.” (с. 81)

“Това слонът е голямо животно.” (с. 8)

б) “Който не знае, не знае.”

Което е истина, истина е.” (с. 71)

в) “Та кой какво мине да пие вода, да се спре.” (с. 84)

“И кой какво мине, ще види.” (с. 84)

8. Специално внимание заслужават съюзните връзки в сложните синтактични структури. Между тях е особена честота се отличава съюзът **та**. Той влиза в ролята на свързващо средство в много предикативни единици:

— Този съюз свързва предикативни части на сложното цяло — функцията му в тези случаи е присъединителна и в книжовния език обикновено се поема от съюза **и**. Напр. “Щом стъпиш горе с един крак и ставаш покорител на пирамидата. Тя вече е твоя, никой друг няма вече никакви права над нея. *Та* чичо ми вика, избери си една пирамида, ще я завземеш и ще си имаш и пирамида.” (с. 43); “Или дете вика Пешеходеца, който си подсвирква с уста: Само сме за шпиони! *Та* от много наблюдения окото ни е набито, сетивата ни са изострени и ако е работата до гяволък, всички птици ще турим в джоба си.” (с. 61)

— Докато съюзът **та** се описва като разговорен синоним на съюза **и**, в разказите на Й. Радичков той по-рядко се използва в тази функция: “Да не вземе да експлоадира, *та* да изпотрепе всички ни.” (с. 60) “Пиук се развъртя, *та* сред двора нарисува врабче.” (с. 84) Тази употреба се наблюдава в сложни изречения, в които като съюзна връзка е употребен вече съюзът **и**, за да се избегне повтарянето му: “Два пъти ходи да пие вода със сламката и кога ни трети път и се върна, *та* седна отново на рѣба на гнездото, се показва малък балон.” (с. 58) Много по-честа е употребата на **та** като подчинителен съюз (вместо **за да**). Напр. “И почва да вика, *та да* я чуят всички.” (с. 86); “Харманът не е насекомо, *та да* избяга под човката ти.” (с. 92).

— Среца се и употребата на **та** като подчинителен обстоятелствен съюз: “Смее се, *та* опашката ѝ се тресе.” (с. 63); “Ние обаче шпионираме, *та* пушпика се вдига...” (с. 63); “Аз, казвам, мигар нямам други грижи, *та* ще седна да се занимавам с лекомислени работи, драги ми господине)” (с. 25).

Заслужават внимание още много други езикови явления, типични за разговорната реч. Те просто ще допълнят общия ни извод, че Й. Радичков е голям майстор в стилистически ориентирания подбор и комбиниране на речеви средства, тясно свързани със жанра на произведението и с изобразяваните герои. Той още веднъж показва, че разговорната реч е едно животворно начало, към което можем винаги да се връщаме и все още има какво да черпим от него.

БЕЛЕЖКИ

¹ Русская разговорная речь, Изд. Наука, М., 1973, с. 25.

² Щ е р б а, Л. В. Избранные работы по русскому языку, М., 1957, с. 116.

³ В е л е в а, М. Стилистичен анализ на художествения текст, С., 1990, с. 27.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ОСОБЕНОСТИ НА ДИАЛОГА И
МОНОЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕНАТА
ПРОЗА НА ДИМИТЪР ТАЛЕВ
(Наблюдения върху романа
"Железният светилник")**

Димитрина Василева

Като елемент на художествената проза диалогът и монологът си взаимодействат много тясно и се преплитат.

Най-разпространеното определение на диалога в езиковедската литература принадлежи на Н. Ю. Шведова, която го определя като "обмен на такива изказвания, които естествено се пораждат едно от друго в процеса на разговора"¹. Основна комуникативна единица в диалогичната реч се счита диалогичното единство, което същата авторка определя като "единно синтактично цяло, частите на което са свързани една с друга по определени правила на синтактичната зависимост"². Различните разновидности диалогични единства обаче разкриват цялото многообразие и богатство на изразните възможности чрез диалога в конкретния художествен контекст. Като литературно понятие диалогът е важно художествено средство, което предава "ярко, целенасочено, образно и философски вгълбено"³ човешките мисли и преживявания, разкрива типични индивидуални черти на човешкия характер, мотивира постъпките и намеренията на литературните герои. Богатият подтекст на диалога загатва за скрити мисли, чувства, стремежи.

Монологът за разлика от диалога "се отличава с повече или по-малко забележима композиционна сложност. Монологичната реплика за разлика от диалогичната е насочена не навън, а навътре, т. е. говорещият я адресира не толкова към събеседника си, колкото към себе си и във връзка с това тя не разчита непременно на словесната реакция на партньора. Монологът винаги се стреми да излезе от непосредствените тематични граници на разговора, да обхване по-обширно съдържание в сравнение с това тясно и достатъчно необходимо, с което се задоволява обменът на реплики в диалога"⁴.

Това са най-общите различия между двата вида реплики — диалогичните и монологичните. Обикновено в художествената проза проявяванията им са много по-богати и разнообразни. Понякога разграничаването на диалога и монолога е твърде условно. Много често те съществуват заедно, преплитат се, дори в известна степен диалогът се опира на монолога.

Целта на настоящата работа е чрез конкретни наблюдения върху романа "Железният светилник" на големия български писател Димитър Талев да се посочат особеностите и разнообразието от прояви на диалога и монолога като един от начините за характеристика на героите и важна съставка в композицията на епическото произведение.

I. СТРУКТУРНИ И СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ДИАЛОГА

Анализът на външния, композиционно изразен диалог в романа "Железният светилник"* показва, че той е нещо, което не търпи схема. Формата и съдържанието му са гъвкави и изменящи се в зависимост преди всичко от идейно-естетическата задача на писателя — в случая — да покаже човека в историческия поток на времето. Богатството от прояви на диалога в творбата не могат да бъдат разгледани подробно и затова наблюденията ще се опрат на няколко основни типа, които отразяват в относителна пълнота природата на външния, композиционно изразен диалог.

ДИАЛОГ В "ЧИСТ ВИД". Талев умее да строи диалози, които се доближават до диалозите в драматическите произведения — героите остават сами като на сцена, присъствието на автора е скрито (обикновено в началото чрез авторските думи се посочва кои са събеседниците, след което се предават само техните реплики), вниманието е заострено върху словата на говорещите. Героите като че ли заживяват самостоятелен живот, авторът напълно им се доверява и те изпъкват релефни, ярки, зрими. Този вид диалог има своето обяснение в спецификата на творческия процес у Д. Талев, свързан с "вътрешното изясняване" на образите: "Аз трябва да видя образите с всяка черта на лицето, с всяка гънка на дрехата, с движенията им, с тембъра на гласа, с начина на действие"⁵.

Диалогът в "чист вид" откроява поведението на литературните герои в драматични моменти от повествованието, отличава се с напрегнатост, репликите максимално са изчистени от излишни думи.

Типичен пример за такъв диалог е разговорът между Султана и Катерина, след като Султана е научила за греха на дъщеря си:

* Цитатите са по романа "Железният светилник", С., 1979 г.

Ето, както бе мислила премислила и тая ноц, както бе решила:

— Кой е той... Рафе Клиниче, нели?

— Той.

— Кога му се даде, никаквице... Откога си трудна?

— Вечерта на сватбата на Нона отидох. Не го канихте на сватбата и аз отидох при него.

— Той... насила ли...

— Не.

— Откога забеляза, че си не сама?

— Не знам... Може да има три месеца.

— Защо ни направи такова чудо... Ти ... Сички ни очерни. Не помисли ли за братята си, за баща си, за мене... Какъв срам...! (с. 303)

В авторското изречение липсват всякакви пояснения за душевното състояние на двете героини. Дори въвеждащите речта глаголи не подсказват това. Вълнението на Султана, напираният в гърдите ѝ гняв пулсира в задъханата ѝ реч. Многоочията, непълните изречения, паузите отприщват пълноводната река на чувствата. На тревожните и напористи въпроси на Султана лаконично и смирено прозвучават кратките отговори на Катерина. Посредством диалога една срещу друга застават две изключителни жени — майката, твърда и готова с цената на всичко да се бори за честта на семейството, и дъщерята, решена докрай да се бори за правото си на обич.

В този случай диалогът в "чист вид" дава възможност да се разкрие и почувства изключителният драматизъм на ситуацията, голямото душевно вълнение на безкомпромисната Султана, породено от моминското прегрешение на Катерина.

Диалозите "в чист вид" се водят не само от двама герои. Често в тях участват повече от две лица. Гласовете се вплитат в едно чудно гласово-интонационно единство, а речта на героите винаги носи колорита на епохата.

Особено динамичен и колоритен е диалогът между любопитните преспанки, чиито язвителни слова са насочени срещу моминската чест на Султана. Всяка реплика съществува сама за себе си и в същото време е композиционна част от едно по-голямо структурно цяло — диалога:

"Султана стоеше права срещу тях, чакаше да свършат и да си вървят. Те не искаха да спрат — злоради, доволни, че бе успял планът им, че бяха я заварили неподготвена.

- Човек за една чест живей.
- Честта на жената, това е...
- Благата ракия.
- И да си пази скута... Хи-хи. — И да покаже чисто чело, когато му дойде времето.
- Хайде, Султано, давай ракията. Много ли е блага, а?
- Ама и зетят трябваше да бъде тука. Де е избегал, де се е скрил, Боже...
- Гледам го оня ден, вратът му, ей такъв дебел и червен, червен. Ти, Султано, доста почака, но барем дочака.
- Здраво нещо, големо, селско... Хи-хи!" (с. 59)

Репликите на любопитните преспанки се преливат една в друга като при надпяване — затихва гласът на едната песнопойка, но песента се подема от втората, от третата... Гласовете се сплитат, както пъстрите шарки на народна шевица.

В този диалог майсторството на Талев като художник на словото достига до виртуозност. Динамиката, атмосферата на действието увличат, правят ни съпричастни към общия тон на повествованието. Репликите като че ли идват с една и съща скорост от различни страни. Това създава впечатление за множеството, от което излизат — сякаш говори един човек.

ДИАЛОГИЧНО ЕДИНСТВО, ПРЕКЪСНАТО ОТ АВТОРСКА РЕЧ. (Тук имаме предвид диалогично единство, изградено от повече от две реплики.) В този случай авторът преднамерено нахъсва диалога, отдалечава репликите една от друга и създава усещане за забавеност на действията и движенията на героите. Този похват се използва в съдбовни моменти, когато е нужно да се даде повече информация за героите — за физическия им портрет, за външния им вид, за поведението им.

Такава забавеност е характерна за сцената, когато за първи път се срещат Стоян и Султана. Между четирите реплики на диалога се вмести речта на автора-разказвач. На това място в повествованието Д. Талев за първи път запознава читателя с физическия портрет на Стоян и Султана. След репликата на Султана (Ей, Стояне... Ей!) писателят представя Стоян през погледа на младата девойка, смутила се от дръзката си постъпки: "Жената видя, че той беше млад човек, и

млъкна смутена, а той, съживил се изведнъж, и се усмихна с розово лице, с разгърнати отпред гърди и зъбите му, отразили синкавия блясък на снега, ярко се белееха под тънките му руси мустачки.” (с. 49)

Втората реплика от диалога е на Стоян (“Какво има?”), след което авторът представя героинята през погледа на младия мъж: “Той гледаше жената все тъй дружелюбно, може би малко тъжно усмихнат, и търпеливо очакваше отговора ѝ.” Но тук не следва отговорът на героинята, а портретната ѝ характеристика: “Тя беше около 25 годишна жена, дребна на ръст, със слабо, тясно лице, побледняло от студа, с тънки стиснати устни, очите ѝ бяха доста хубави-тъмни, с чист блясък и жив, съсредоточен поглед.” Следва третата реплика на героинята (“Имаме дърва за цепене”), след което Султана въвежда Стоян в Хаджи Серафимовите сараи. Той произнася и последната реплика от диалогичното единство (“Харно... ще ги нацепиме”), която като че ли завършва тази малка “скулптурна композиция” от двама герои.

В този случай ситуацията, жестовете дотолкова подпомагат взаимното разбиране, че комукативният знак престава да играе съществена роля в процеса на общуване. Така, дори и външно изразеният диалог при Талев има дълбок подтекст, който провокира въображението на читателя.

Епизодът със срещата между Стоян и Султана е и завръзката на действието в романа — следователно, освен че служи за речева характеристика на героите, диалогът има и важна композиционна роля в художествената творба.

ДИАЛОГ МЕЖДУ ГЕРОЙ И МНОЖЕСТВО. Интересна стилова особеност са диалозите, построени между човек (герой) и множество (народ). Това множество е разнолико — старите майстори от еснафа, старците — общинари, будните граждани от Преспа. Свообразните диалози са типични за втора глава на романа (“В тъмни времена”), когато Климент Бенков се налага като водеща фигура в духовния живот на Преспа. Ако Султана дръзва и нарушава традицията в семейно-битов план, то Климент Бенков е този, който пръв запалва факела на народната сваят в Преспа и често чрез словото, влизайки в пряк диалог с общинарите, воюва срещу консерватизма в обществените и лични отношения:

—Е, харно — каза той на старците, — венчило не се разваля лесно. Право е. Казали сте на тая глупава жена, че какъвто мъж си е взела, с такъв и ще живеј докрај. И това е право... Повикали сте Конс Дърдора и сте го посъветвали веќе да не пие.

— Така беше. Е, после?

— После, ето какво, благочестиви старци: като се омъжила тая глупава жена за пияница, надевала се, бедната, че пияницата ще се поправи. Сбъркала е. Направила грешка и вие не ѝ давате прошка.

— Не ѝ даваме. Да сърба, каквото е дробила.” (с. 98)

Пример за такъв тип диалог е и разговорът между наклеветения от чорбаджи Аврам Климент Бенков и граждани на Преспа, които вярват не на чорбаджијата, а на него-възрожденца. Те, будните граждани, учествуваат во дијалогот “вкупом”:

— Чухте ли? Аврам Немтур казва, че съм изял три хиляди гроша общински пари.

— Климе, що говориш? Кой ќе поверва? Нека си говори. Ние те познаваме. Ти си народен човек, ти си наш човек, народната пара ти нема да изјадеш.” (с. 134)

Същата структура има и дијалогот между рилскиот монах и преспанци:

“Тръгна той да проси из чаршијата, но не като просјак, с плачлив глас, а като да изричаше повелеја:

— Дайте, за да ви се даде!

— Даваме — отговаряха му, — а от много страни все ни искат: султан, владика, община. Даваме каквото можем” (с. 136)

Дијалогот герой-народ дава възможност категорично да се противопоставят, от една страна, новите възрожденски тенденции во животот на Преспа, чиито носители са Климент Бенков, рилскиот монах и будните граждани на Преспа, а от друга, конзервативното разбирање за општествен ред, морал и чест, наслојавано во годините на робство, мрак и невежество.

Репликите на општинарите или будните преспанци, представени како единичен образ, отразуваат богатството от општествени настроенија, даваат представа за промените, които ставаат во сознанието на масите. Имено во в заемоделието между масата и личноста авторот търси духа на времето.

ДИАЛОЗИ, ПОСТРОЕНИ ОТ ОТДЕЛНИ МОНОЛОЗИ. В структурно отношение тези диалози са изградени от монолозите на две или повече лица (герои), които в хода на разговора разкриват своята житейска или политическа позиция. Този тип диалози авторът използва, за да направи художествена характеристика на историческото време и заедно с това да покаже мястото на индивида в потока от обществено значими събития. Тук единият от героите говори продължително, след което другият герой му отговаря по подобен начин. Постройката на тези диалози е по подобие на диалога в античната драма, но тук той е по-кратък и сбит и се приближава до естествената форма на разговор.

По такъв начин е построен диалогът между кир Грета, Наместникът и Лазар, между Лазар и Султана.

В политическия разговор на Лазар с владишкия наместник се сблъскват две противоположни становища, две гледни точки: на Лазар — мъдър и смел момък, идеалист в нравствения смисъл на думата и на фанариота — високомерен, лицемерен и хитър. Двамата са се изправили един срещу друг и ние с вълнение следим техния словесен двубой, предаден на цели страници от романа.

Лазар: — “Късно е вече, отец, но не за нас, а за вас! Тая ваша проповед би заблудила мнозина, но преди повече от двацет и трийсет години. Нашият народ е вече буден и с нищо не ще успеете да го примамите...

...Опитахте се да хвърлите черно було върху нашето минало, унищожихте книгите ни, отричахте народното ни име. Прости сме, груби, бедни, защото изпаднахме в тежка беда, а вие дойдохте да я увеличите още повече. Ние не ви вярваме и ви мразим. Вие сами виждате, че всичко сте загубили и сега идвате към нас в името на Христа. Ще ви намразим още повече, заради вашето лицемерие. Науката не е само ваша и ние ще я придобием и за себе си. Няма да дойдем при вас, а ще се върнем към себе си. Ние сме създадени от Бога и имаме право да живеем. Ще вървим към Христа по своя път и нашият път е по-прав, по-хубав от вашия. Ще изградим своя народна църква, за да говорим с Бога на наш език и да възкръсне с нея и нашето народно име...

Наместникът: — Ах, как се заблуждавате, кир Лазаре! И аз живея сред тоя народ. Колцина са такива като вас сред това безсловесно стадо? Вие оставете него на овчарите му, а помислете за себе си,

още не е късно... Вие сте прост, груб народ-овчари, орачи, занаятчии, — а на наша страна са всички предимства. Вие трябва да дойдете при нас, а не ние при вас. Ние запазахме всичко наше от миналото. А вие всичко загубихте, пък и нямаше какво много да губите. Погледнете дѣ сме ние с нашето минало, с нашата слава, с нашия език и сега още с нашата патриаршия, която е вселенска, с богатствата ни, с науката ни, та имаме и наша държава отново и от нея ще израсне величието на някогашна Византия... ." (с. 216-217)

II. СТРУКТУРНИ И СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА МОНОЛОГА

В романа с еднаква сила Д. Талев използва и монологичното слово. Посредством монологите авторът допълва психологическата характеристика на героите, разкрива отношението на говорещия както към събитието, така и към самия себе си, изразява по-задълбочени философски разбирания за смисъла на човешкия живот.

Най-често монологът се използва от Лазар, Наместника, Рафе Клинче, отчасти и от Султана — все ярки индивидуалности, носители на определени идеи, понякога разкъсвани от противоречия, но все пак герои, към които авторът несъмнено изпитва симпатии.

Могат да се посочат няколко разновидности на монологата. **МОНОЛОГ "В ЧИСТ ВИД"**. Той има функция да разкрие по-подробно и с по-голяма яснота значими черти от характерите на героите чрез пряката речева характеристика (самохарактеристика).

Със своите монологични речи Лазар Глаушев се откроява като неподкупен, мъжествен и благороден човек, водач на народа в Преспа, защитник на неговите духовни и политически интереси. Той е винаги душевно уравновесен и разумен. Огнените му слова въздействат силно на масите, мобилизират поради това, че са произнесени от личност, която на дело доказва убежденията си. Той говори "сладко", увелича с думите си, словото му се помни.

Емоционално обогатената реч на Лазар внася свежа лирическа струя в повествованието. Талев-разказвачът отстъпва място на откровената изповед на своя герой, критерий както за личните качества на народния водач, така и за историческата същност на епохата:

“— Народе! И двете църкви са твои. Старата са ни я оставили нашите дедовци от старо време, а новата си я градихме с нашите си ръце. Сички помним. Ако некой влезе в двора ти, в къщата ти и ти рече: И аз съм тука стопанин — какво ще му отговориш ти? А като са твои църквите и ти, след Бога, си стопанинът им ще търпиш ли други, чужди люде да се наричат нихни стопани... Е, харно, ние не признаваме друг стопанин на новата църква освен Бога най-напред и народа в Преспа. Не се бунтуваме срещу хукюмата, ще чакаме да чуем царската воля и дума, и секи, който е християнин, да дойде да се моли, да венчава и да кръщава в църквата ни, в старата или новата, никой нема да го спре, ама ние не искаме повеке да се пее и да се служи в тия църкви на чужд език. Не искаме вече гръчки!” (с. 331).

Страстни са речите на Лазар срещу пасивността на общинарите и гръцкия наместник, който “реди всичко по своему”; твърдата му позиция за създаване на народно училище с български учители, в което да се учи роден език, а не елински.

Чрез тези и други монолози Лазар Глаушев се очертава като герой, който съчетава типичните черти на народния водач от епохата на националното Възраждане. В неговия образ е фиксиран един от най-ранните етапи на борбата за политическо и духовно самосъзнание на българите в Македония.

Монолозите на Султана са по-кратки и сбити. Те съответствуват на нейната сурова и властна натура:

“ — Господ и Света Богородица да я накажат, от сърце им се моля — започна тя с хриплив глас, но гласът и скоро се прочисти, укрепна. Тя говореше спокойно, с равен глас, като да беше сама в стаята, и думите и придобиха още по-голяма сила. — Какво ми направи тя, да бех родила камък, а не такава змия. А на она бесен пес душата му никога да не намери мир и покой ни на тоя, ни на она свет... Болна била, лъже ме, чудя се как да я лекувам, що е яла, мисля си, или може да е настинала, може да я е урочасал некой, мисля си аз глупавата, и как ще ми дойде да ума, че тя, моята щерка, носи копеле под сърцето си.” (с. 303)

Монологът на героинята е със силата на проклетие, а комуникативният знак е носител на голямата, могъща енергия на Султана като защитница на семейното огнище.

Свободната и ренесансова личност на Рафе Клинче се чувства не само в постъпките му, но и в развълнуваните му слова за “важното”

и “маловажното” в живота, за нуждата от всеотдайност в изкуството:

“... — С дървото си приказвам, то ме слуша. Нема ред, ще кажеш, сичко едно върху друго, мръсно, и легло дори не ти се знай, котката лежи там. Това е тъй, Лазаре, защото аз живея друг живот. Да се грижиш за секо и най-дребно нещо, да го изчистиш, да го туриш в ред, на местото му — много време трябва... Аз не мога. Моята мисъл е другаде. Аз това цвете, виждаш ли го, гледам го цел ден и два дни, и три дни ще го гледам, докато влезе в очите ми, та като взема парче дърво и ножа в ръката си, да мога също такава цвете да изделама со секо листенце.” (с. 295)

Дълбоко искрени и пророчески са думите на резбаря пред изкусно изработения иконостас:

“ — ...Птичките пеят, зреят гроздовете.. душата ми е в това дърво. Като мине време, като потъмней, ще стане още по-хубаво... — Виждаш ли, погледни! По това ще ни познават хората некога, ще ни знаят...” (с. 375)

Искрен, изпълнен с много чувство е монологът на Стоян, в който той си спомня за село, за майка си, за Благуна. Тъгата по родния дом, по близките, по земята и полето никога няма да напусне душата на този човек, останал до края на живота си здраво свързан със селото:

“— Остаре ти, остарехме ние с тебе, Шаро — продължи Стоян ту гласно, ту наум — много време мина откакто напуснахме нашето село. Как се наплашихме ние с тебе тогава и нито еднъж не каза да отидем да видим какво става там. Камък хвърлихме. Граждани станахме. Добре ни беше тука... то, селото-огън да го гори. Ама поне еднъж да бехме отишли... И ти като мене, проклетнико. Свикна градски хлеб да ядеш...” (с. 35)

Единствената връзка с останалия само в спомените живот е Шаро с “верните очи” и “умния поглед”. Към него са адресирани монологичните реплики на Стоян, той е единственият изповедник, пред когото може да разкрие душата си изцяло и докрай.

ХОРОВOTO НАЧАЛО В РОМАНА, ИЗРАЗЕНО ЧРЕЗ ЕДИНИЧНИ МОНОЛОГИЧНИ РЕПЛИКИ. Интересна особеност в романа е присъствието на хоровото начало чрез единичните монологични реплики на старците в общината и младите люде около Лазар. Този хоров глас звучи по различен начин в отделните части

на романа. Появява се във втора глава — това е гласът на старите съдници, които дават оценка на всяко по-важно събитие в живота на Преспа. В трета глава (“Народът се пробужда”) техният глас е все още силен, но в четвърта глава (“Корени и гранки”), със засилването на народната активност в борбата срещу наместника, започва да доминира гласът на младите люде около Лазар и този на будните преспанци, докато накрая последните два гласа се сливат във всеобщия възглас: “Не искаме гръчки!” Пример за такава хорова оценка е монологичната реплика на общинарите, когато жената на Коне Дърдор иска развод:

“ — Слушай, жено — казаха старците. — Венчило, благословено от църквата, не се разваля лесно. За децата никой не може да се грижи по-добре от родния им баща. И понеже ти, безумна жено, си знаела какъв е, когато си се венчала за него, ще го водиш докрай такъв, какъвто е. За пияница си се венчала, с пияница ще живееш.” (с.97)

В някои случаи мнението на старците не се изразява масово, а от един човек (старец-общинар), но неговата личност не се конкретизира — той е един от “престарелите съдници”.

“Един от старците проговори — Право е. Църквата ни е малка, тесна, ниска. Нели и друг път много сме приказвали, ама де да видим как ще излезе тая работа... Да размислим, да видим... (с. 101)

Чрез хоровите реплики Д. Талев показва старците като строги и дребнави хора, които “зорко следят всяка грешка и не са склонни да прощават лесно”. Те са олицетворение на традицията и консервативния морал.

“Хорът” на младите около Лазар се появява в четвърта глава и за първи път така единно и уверено по време на гергьовската служба в църквата. Чрез бодрия си възрожденски дух другарите на Лазар се противопоставят на общинарите. Те са носители на ново духовно съзнание и ново разбиране за ролята на човека във водовъртежа на обществено-историческите събития.

“— ...Ние сме млади люде, обичаме през свободното си време да четем книги, да се учим, да водим полезни беседи, но нема де да се събираме... Дайте ни благословията си и ключа от тая никому непотребна стая, за да използваме свободното си време в полезно занимание”. (с. 174)

Особеност на Талевия стил е вмъкването на словото на героите (единични монологични реплики) в авторското повествование. Причина за това е скъсената дистанция между писателя и героите, по негово признание, в резултат на всекидневния му живот с тях — като се почне още от ранните утринни часове, когато той мислено ги вижда и чува.

Ето някои от многобройните примери на единични монологични реплики, които героят изрича сам на себе си или като ответна словесна реакция на някакво действие.

“— А! — трепна Стоян — ето и хрътките му.” (с.8)

“Катерина понякога я измъчваше, а когато след това почувстваше угризение... я галеше с думи и винаги едни и същи: — Слънцето ми, звездицата ми! Ти си ми като зорницата сутрин...” (с. 168)

“При снощния им разговор той каза на жена си:

— Ти си като камшик зад гърба ми. Остен с дълга боцка и само ме ръгаш в хълбоците.” (с. 86)

Освен гласът на отделни конкретни герои, словото на автора често се прекъсва от по-кратки или от по-дълги монологични слова, възплащавачи народни умонастроения. Потискани в продължение на векове, Талевите преспанци започват да възвръщат своето човешко самочувствие в процеса на самоосъзнаването си.

“Народът напираше все по-силно отдира, макар всички да виждаха, че заптии бяха им препречили пътя. — Защо ни спират? Не сме тръгнали да вършим зло. Султански ферман имаме да строим църква” (с. 149)

“—У-у-у! Да те нема веке тука! Убиец! У-у-у! Нададох за последен път викове преспанци.” (с. 351)

Посочените примери илюстрират майсторството на Д. Талев при използването на диалогичната и монологичната реч. Тя е средство, чрез което авторът освежава атмосферата на художественото произведение, обогатява неговата композиция, внася убедителност при духовната изява на героите. Действията, жестовете, интонацията на персонажите се утвърждават чрез диалога. Това откроява характерите в произведението и представя богати възможности за тяхното идейно-естетическо осмисляне.

Монологът “в чист вид”, както и отделните монологични реплики са удобна позиция за оценяване на действителността, мяра

за динамиката на промените в мисленето на преспанци. В същото време монологът е и форма за опознаване на човешката душа.

Добре овладеният монолог и диалог в романа "Железният светилник" на големия психолог Д. Талев разкрива реалистично не само психологическата характеристика на героя, но и ни дават представа за обществото и промените, които стават с него.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ш в е д о в а, Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960, с. 281.

² Пак там, с. 281.

³ Р е ч н и к на литературните термини, С., 1980, с. 228.

⁴ В и н о к у р, Г. О. "Горе от ума" как памятник русской художественной речи. Ученые записки. Московский государственный университет. Вып. 128, М., 1948, № 1, с. 51.

⁵ С т о и л о в а, Г. Н. В творческата лаборатория на писателя Димитър Талев, Лит. мисъл, 1957, № 7, с. 89.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

ОТСТЪПИТЕЛНАТА СЕМАНТИКА В МЕХАНИЗМА НА МЕТАФОРАТА

Бистра Милчева

От античността до наши дни в хуманитаристиката се кръстосват шпаги около самоидентификацията на човешкото чрез езика. Прастарото съ-полагане на мислене и език достига предел в конфликтното (поради разминаване на анализационните ракурси) обглеждане в представата за езика като “осветленост на битисто” (Хайдегер). Онтологичният ракурс към езиковата проблематика центрира изследователските усилия през последните няколко десетилетия около природата на граничните енергии, съвместявящи в езика себеразкриването на човека с отказа му да постигне някакво крайно знание за присъствието си в света. Затова езикът винаги оставя нещо отвъд артикулирания смисъл, което в преследваната от говорещия конкретизация на битийното “се държи настрана и се изплъзва”¹.

Уводният философски ескиз вметва съвременното проблематизиране на езика като смисъл и референция в измерението на една богата философска традиция, начената в реторическите практики на древността (Гърция, Рим, далекоизточните империи)². Тя свързва предназначението на езика с човешкия стремеж към овладяване на света чрез “узнаване” и “разпознаване” и по-нататък — постигане на разбирателство в процеса на езиково съ-общаване.

Още Аристотел открива в човешкия говор послание, което съчетава интенция за смисъл и променящ се в “диалога” със света човешки опит. Езиковостта на нашето емпирично знание за действителността се илюстрира най-добре от самия развой на езиковата референция, т. е. от ситуативното уплътняване на смисъла, доведено до съвършенство в езика на художествената литература и за да бъдем по-точни — в поетическия език.

Тъкмо възможностите за продуциране на смисъл в полето на “фикционалната истина” (Рифатер) определят посоката, в която ще търсим мястото на отстъпителната семантика в механизма на метаформата. Противно на традиционното тълкуване на поетическото послание като автореференциално, затворено в себе си, автономно в произхода и съществуването си³, по-новите изследвания⁴

акцентират върху техниките за повторно описание на реалността, сред които на метафоричната референция се придава първостепенно значение. Нейната всеобемаща (по отношение както на лингвистичните, така и на екстралингвистичните фактори) сила в пресътворяването на реалността се проучва в детайли от Пол Рикьор в разработките му по теория на интерпретацията⁵.

Рикьор доразвива идеята на Якобсон за “раздвоената референция” в опита за йерархично извеждане на собствено лингвистичните податки, които “оразмеряват” — във време и пространство⁶ — евристичния заряд на метафората. Подобен аналитичен подход издига метафората в ранг на “дискурсивна стратегия” за създаване на поетическа реалност чрез референция от втора степен. Тази референция се задвижва от самоунищожаване на основния, буквалния, лексикално програмирания смисъл при отстраняването на първичната референция. Установява се “нова семантична релевантност”, неподвластна на някакво строго логическо представяне и съответно — интерпретация, поради чисто виртуалния си характер.

Всъщност виртуалният живот на поетическото е сред най-значимите последици от прехода език — реч, код — послание, норми — отклонение и най-вече — от трудно уловимата му обратимост в условията на метафорична референция. На изхода е новото виждане, което съвместява в метафоричния смисъл две отдалечени “идеи”, “значения”, “факти” (терминологичното разминаване е неизбежно!) — съвместява ги неочаквано, неопределимо и трудно обяснимо по законите на лингвистичната компетенция. Това сближаване на различното, препоръчано от Аристотел като задължителна предпоставка за сполучлива метафоризация, се реализира според Рикьор единствено в метафоричната предикация, т. е. в пределите на метафората-изказ⁷.

Критичното обглеждане на Аристотеловото наследство и на постиженията на тропологията, неореториката и семиотиката подтиква Рикьор към изграждане на своеобразна “мрежа” от работни концепции — авторски и усвоени от предходниците. Всички те се допълват взаимно, съчетавайки предимствата си в дискусияното (дискусията като методологически “трик”) съизмерване на теориите за метафората — дума и метафората — изказ. Солидната аргументация на едно последователно в научните си доводи извеждане на метафората из теснината на думата постига много повече. Рикьор го

формулира като добросъвестно, херменевтично по изпълнение и резултати, намерение “да узакони всяка гледна точка в границите на съответната дисциплина и да положи основата на систематичното подреждане на гледните точки върху прогресията от думата към фразата и от фразата към дискурса”⁸.

Фузията на гледни точки в представителния за съвременните изследователски нагласи труд на Рикьор е обозрима от позициите на една философска херменевтика, т. е. херменевтика с претенции за универсална наука, която постановява: “Битието, което може да бъде разбрано, е език”⁹. Съсредоточен върху разбирането на метафоричния смисъл в поетическия дискурс, херменевтичният инструментариум налага усложнена представа за метафората. Класическата ѝ дефиниция “епифора на името”¹⁰ е надрасната повече от всякога чрез изтъкване на метафоричното като делегиран в поетическата тъкан ефект от “реципрочната игра между думата и фразата”¹¹.

Въведеното от Рикьор понятие “метафоричен изказ” улеснява обобщеното представяне на резултатите от метафоричния процес, тъй като решава методологическата неразбория около примата на семиотичното или на семантичното (разбирани в духа на Емил Бенвенист). Новата лингвистична същност се постулира в точката на пресичане между семиотичния, семантичният и херменевтичният ред като притегателен център за контекстуалните вмещателства в извличането на метафоричния смисъл.

Ролята на отстъпителната семантика в протичането на метафоричния процес може да бъде адекватно отразена само в транслингвистичен аспект¹². Той позволява идентификация на метафоричния изказ в рамките на по-голяма вербална цялост — поетическия дискурс — чрез прекодирано според естеството на литературната комуникация взаимопроникване на смисъл и ситуативност. С други думи, ще бъде търсен приносът на отстъпването към ситуативното насищане на произведения от метафората смисъл, обусловен (в спецификата си на пораждање и разгръщане) от свръхфразовото осъществяване на метафоричната референция.

Остъпителната семантика придобива конституираща функция в поетическия дискурс благодарение на участието си в организацията на “ситуационните данни” (Рифатер), т. е. в качеството си на категория от т. нар. “граматика на контекста”. Функционално-семантичните предпоставки за структуриращо “дискурсивната инстанция”

(Бенвенист) присъствие на отстъпването се свързват с характера му на недостатъчно основание за осъществяване на предикативния акт в проекцията на едно буквално (да подчертаем това!) приложение на предиката. Защото, ако съществуваше някакво еднозначно заявено (от ситуацията) основание за буквална предикация по линията на причина, т. е. достатъчно основание – следствие, то би отпаднала възможността за стартиране на метафоричния процес и оттам – за прерастването му в дискурсивна стратегия.

Преди да се детайлизира тази констатация, е необходимо да се направи следното методологическо уточнение: отстъпителната семантика в механизма на метафората не е открито изявена, не притежава недвусмислена езикова експликация, която съпровожда смислово-синтактичната ѝ реализация и същевременно мотивира традиционния ѝ статут на синтактична категория. Вече споменахме по-горе, че тук отстъпването се проучва с оглед на влиянието му върху спецификацията на контекстуалната среда за изпълнение на метафоричния замисъл. Ето защо на преден план излиза логико-семантичната стойност на отстъпителното отношение като “отношение между признаци на предмети (техните свойства и действия), но не и отношение между самите предмети”¹³.

С по-глобалното, философски ориентирано полагане на отстъпването се постига “семантична плътност” (Гудмен) на поетическия дискурс, което представлява естествено продължение на метафоричната референция в операционалните измерения на самия дискурс. Предявеното от дискурса като начален тласък за референция се “посреща” от актуационните данни и в условията на един необичайно протичащ предикативен акт “описанието” прераства в “репрезентация” на “нова семантична релевантност”. Такава е в общи линии схемата на Рикьор.

Изместването на описанието чрез езика към комуникационно усложнената и префункционализирана същност на езиковата репрезентация е предизвикано на първо място от когнитивната преориентация, която съпътства употребата на езика в литературата и в частност – в поезията. Когнитивната преориентация е твърде важен елемент от литературната комуникация, тъй като засяга самото структуриране на поетическия дискурс, особено когато той е във висша степен метафоричен, т. е. структуриран чрез разгръщане на метафоричния процес в цялостната тъкан на литературното произведение.

И точно тук се вмества организационният импулс на отстъпването, защото тъкмо отстъпителната семантика регулира диспозицията на ситуационните данни, което от своя страна осигурява такъв ход на репрезентацията, че описателната референция отстъпва пред съзидателната сила на метафоричната референция. Следователно, екстралингвистичното реално е принудено да приеме прекрояващата намеса на метафората поради недостатъчното основание за утвърждаването му, т. е. за превръщането му във факт (в онтологичното тълкуване на Витгенщайн). И понеже установяването на новото състояние на нещата е свързано с новото им виждане, метафоричната реалност се конструира "по пътя на повторното описание"¹⁴.

Отстъпителната семантика конкретизира своето предназначение при "скъсяване" на семантичното разстояние между ситуационните данни за реализация на своего рода "превъзхождаща" буквалната метафорична репрезентация. "Превъзходството" на метафоричната репрезентация се потвърждава с осъщественост, което ще рече извършена е резултатна свръхдетерминация на ситуационните данни, довели до утвърждаване на метафоричния факт. Принципът на взаимодействие между ситуационните данни е аналогичен на семантичното съотнасяне между компонентите на отстъпителната ситуация, както то се описва във функционалния синтаксис¹⁵. Различията произтичат най-вече от несводимите едно към друго равнища на осъществяване на отстъпителността като синтактично явление и като семантичен регулатор на метафоричния процес.

Синтактичната категория отстъпване получава недвусмислена и най-пълна формална изразеност в сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпване и специфична синонимна реализация в останалите синтактични варианти. В механизма на метафората отстъпването провокира раздвояването на референцията и в динамизма на конкурентната съпричастност примирява екстралингвистичната реалност и метафоричното ѝ преоткриване.

"Фикционалната истина" за действителността е, разбира се, завършващата брънка в оцелостената като метафорична продукция семантична инвенция, а отстъпването гарантира само успешно начало на метафоричния процес. Отстъпването подготвя стратегически метафоричната предикация, като препяства описателната референция и в невъзможността на буквалния смисъл открива хоризонти пред уникалното, неочаквано и контрапунктно по природа приложение на предиката.

Ако приемем идеята¹⁶ за метафоричната универсалност на глагола “съм”, отстъпването се вмества в имплицитната предикация “не е”, която диалектически предполага “е”-то на метафоричната предикация. Нещо повече, семантичната кореспонденция между опозитивно свързаните форми на глагола-копула илюстрира цялостното протичане на метафоричния процес, като открива в отстъпването ключ към метафоричното уплътняване на екзистенциалния смисъл. Според Рикьор смисловите натрупвания в метафората се изясняват най-добре в Общата реторика на Лиежката група, където за пръв път се обръща внимание на “релационната функция на копулата между идентичността и различаването в играта на приликата”¹⁷.

Комплицираното участие на отстъпителността в изработването на метафоричния смисъл превръща в трудно преодолима апория нейното научно осветляване и установяването на точен критерий за приносното ѝ взаимодействие с останалите елементи на метафоричния процес. Върху методологическите постижения на Пол Рикьор по теория на метафората се опитахме да разкрием някои особености в изявата на отстъпването в рамките на структуриран като разгърнатата метафора поетически дискурс.

Анализационният подход, основан върху “контекстуалната теорема за значението” (Ричардс), има плодovitа научна традиция в българските езиковедски и литературоведски изследвания, обединени около проблема за метафората¹⁸. Поради малкия обем на изложението наблюденията върху ролята на отстъпителната семантика за метафоричното “изобретяване” (Гудмен) на поетическа реалност не са конкретизирани върху езиков материал от поетически текстове. Това е предстояща задача, чието решаване би ситуирало семантичната интервенция на отстъпването в механизма на метафората, чрез който се узаконява едно ново състояние на нещата в света на поетическото. И ако си позволим афористично да дефинираме метафоричната реалност в духа на Рикьор, ще кажем, че тя трябва да се “разбере”, защото е “изказана” (метафорично!), а не да се “разпознае”, защото е “показана”.

БЕЛЕЖКИ

¹ Гадамер, Ханс-Георг. Текст и интерпретация, — Литературата, кн. 1, 1994, с. 28.

² Спецификата на реторическите практики, прокарала дълбоко граничната бразда между Изтока и Запада още в Античността, е осветлена с впечатляващ ерудитски ентузиазъм от **Ролан Барт** в няколко есета, издадени на български заедно с други негови работи в книгата **“Въображението на знака”**, С., 1991.

³ Една традиция, вдъхновена от постановките на Роман Якобсон за поетическия език, усъвършенствани в теорията за автопоетичните системи на У. Р. Матурана. Теорията на Матурана в по-ново време се превръща в познавателно-теоретична база на концепцията НИКОЛ за емпирично литературознание. Вж. Литературен вестник, 17-23. 10, 1994, с. 7-10.

⁴ Прецизната методологическа съпоставка на тези изследвания е основополагаща за научните прозрения на **Пол Рикьор** в **“Живата метафора”**, С., 1994.

⁵ Р и к ъ о р, Пол. Живата метафора, С., 1994; Теория на интерпретацията: нарастващият смисъл, — Бюлетин на Съюза на българските писатели, бр. 5, 6, 1988.

⁶ Транслингвистичното тълкуване на пространството и времето е осветлено от **Ролан Барт** в **“Лингвистика на дискурса”**; част от този труд е включена във втория том на сб. **“Семиотика” — “Материята на мисълта”**, С., 1991.

⁷ Рикьор разбира изказа в духа на Бенвенист: **“Изказът като процес е задействането на езика чрез индивидуалния акт на използването му”** (Емил Бенвенист, **Езикът и човекът**, С., 1993, с. 182).

⁸ Р и к ъ о р, Пол. Живата метафора, с. 11.

⁹ Гадамер, Ханс-Георг. Текст и интерпретация, с. 28.

¹⁰ Термин на Аристотел, който поставя началото на теорията за метафората-дума.

¹¹ Р и к ъ о р, Пол. Живата метафора, с. 184.

¹² Виж: Ролан Барт, **Лингвистика на дискурса**, в сб. **“Семиотика”**, т. II, **“Материята на мисълта”**, с. 50-56.

¹³ Общее языкознание, М., 1972, с. 119.

¹⁴ Р и к ъ о р, Пол. Живата метафора, с. 343.

¹⁵ Р. М. Теремова, **К вопросу о субкатегоризации уступительных ситуаций в современном русском языке**, — Ученные записки Тартуского гос. ун-та, кн. 760, 1987.

¹⁶ Р и к ъ о р, Пол. Живата метафора, с. 353-367.

¹⁷ Пак там, с. 354.

¹⁸ П а с и, И. Метафората, С., 1983; Х р. С т а н е в а, Структура и стилистична функция на сравненията, С., 1981, Към стилистичната характеристика на метафората, — В: Стилистика на съвременния български книжовен език (Учебно помагало), С., 1994; М. М л а д е - н о в, Метафората в лириката на Хр. Ботев, — В: Христо Ботев. Нови изследвания и материали, С., 1990; Н. Г е о р г и е в, Анализ на лирическата творба, С., 1994.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ОКАЗИОНАЛНИ
ОБРАЗУВАНИЯ В БЪЛГАРСКАТА
КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНА РЕЧ**

Пенка Радева

Българската книжовно-разговорна реч е богат източник на оказионализми, анонимни и авторски, с интересни словообразователни, морфологични и семантични особености. Докато авторските нееднократно са привличали вниманието на изследвачите¹, останалите по обясними причини са все още встрани от активния научен интерес. Оказионализми от сферата на книжовно-разговорната реч (КРР) — съществителни и глаголи — анализира покойният проф. Д. Чизмаров в публикация в сборника от I-та конференция по проблемите на КРР² и в студия³, останала в ръкопис. Отделни наблюдения са правени и от други членове на Великотърновската научно-изследователска група⁴, както и от Л. Йорданова, Ю. Стоянова, В. Радева, Н. Недялкова...⁵. Имам предвид и изложеното в университетските учебници по лексикология — на Ст. Георгиев и Р. Русинов⁶, на Т. Бояджиев⁷ и др.

Като се държи сметка не само за сходствата, но и за различията в становищата на авторите, може да се формулира обобщена дефиниция за оказионализмите, според която те са невъзпроизводими ситуативни образувания за първична или вторична номинация, представени в уникална форма или съвпадащи с налична дума в езика, с чието създаване се постига определен стилистичен ефект.

Изследвачите са единодушни също, че оказионализмите са факти на речта, а не на езика и че контекстът и ситуацията като цяло “ги изпълват” със съдържание. Неслучайно ги наричат и “контекстови неологизми”.

До голяма степен са уеднаквени и критериите, въз основа на които оказионализмите категорично се разграничават от неологизмите. Има обаче и въпроси, по които мненията се разминават и дори се прогивопоставят. Те подлежат на допълнително уточняване с помощта на аргументи, предоставени от анализ на конкретен материал. Това са: сферите на поява на оказионализми, начините на образуването им (в частност на афиксалните неологизми), функцията на неологизмите (номинативни и пеноминативни), видове неологизми и др.

Върху материал от 55 набрани чрез ръчни записи оказионализми, сътворени от носители на КРР, се опитвам да потвърдя, уточня или отрека определени становища, свързани с така очертаната проблематика. По класове те се разпределят по следния начин: съществителни — прости (21), сложни (4); прилагателни — прости (2), сложни (2); местоимение (1); глаголи (15); причастия — конверсирани или не (6); наречие (1), с уговорката, че някои случаи трудно се подлагат на квалификация и отнасянето им към определен клас е условно. Разполагам и с 50 примера на авторски оказионализми, т. е. те са от друга сфера. Съпоставката с материала, публикуван от други изследвачи, показва пълно сходство и в количествено, и в качествено отношение.

В книгата си за новите думи в съвременния български език, като прокарва принципното разграничение между неологизми и оказионализми, Л. Йорданова посочва, че оказионализми възникват в детската реч, в разговорната реч и в художествената литература (преимуществено в хумористичните жанрове). Останалите автори се присъединяват към това становище. Приемайки го най-общо, дължа да обърна внимание, че и в научната литература се създават условия и се появяват оказионални образувания, част от които впоследствие се реализират като неологизми, а други остават на стапа на потенциалните думи. В научния текст понякога такива оказионализми и оказионални употреби се сигнализират с кавички. Разбира се, в повечето случаи става въпрос за потенциални термини, които самият говорещ или пишещ сътворява спонтанно, търсейки най-подходящото наименование за обозначаване на факт или явление, като интуитивно разчита и на повишената им изразителност. Съпътстващият ги стилистичен ефект произтича от “несъответствието между старо и ново, между традиционно и непривично”⁸, а може да се породи и по други причини. В моите примери такива са преимуществено абстрактните съществителни на **-ост - чуждост, другост...** и дори **самост** и **доброст**, употребявани от литературоведи и езиковеди.

Начините за образуване на оказионализмите и в частност на афиксалните също са описани сравнително адекватно. Като се приема, че са създадени “от наличния езиков инвентар”⁹, се търси разликата между оказионализми и неологизми и в словообра-

зувателен аспект. Специално за оказионализмите едни изследвачи изтъкват, че образуването им следва непродуктивни модели¹⁰, докато други са на мнение, че това е възможно и от продуктивните¹¹. Безспорно е също, че в повечето случаи при оказионализмите се наблюдава “нарушаване на изискванията на словообразователния тип”¹², което у Д. Чизмаров е представено като “контраст между частите на думата: между основа и афикс; между основа и основа; между модела и неговото конкретно реализиране”¹³. Събраният от мен материал сочи еднаква активност и на продуктивните, и на непродуктивните словообразователни типове. Известно разграничение по този показател може да се направи с оглед на перспективата на оказионализмите, защото тези, които следват активни словообразователни типове, имат повече шансове да се издигнат в ранг на неологизми. Вярно се оказва и написаното от Д. Чизмаров, че “при моментално протичащата РР в съзнанието възникват най-продуктивните и най-активни словообразователни модели”¹⁴. Това се потвърждава от оказионализми като **заглавист** (Ще те предложа в редакцията на новото списание да им оправяш заглавията. Ще бъдеш главен **заглавист**.), **коледарка** (Коледари ще имаме ли тази година? Не, ще имаме **коледарки**.), **задолка**, (става въпрос за бира — Гледай да е загорка, защото има две **задолки**, да не ти пробутат от тях.), **наборинка** ‘съученичка от началното училище’ (На една от моите **наборинки** и дотрябвала услуга...) и др. От глаголите съвсем естествено са образувани **понегрят**, ‘препека, прегорят’ (Такова хубаво бутче беше, а ти да го **понегриш!**), **раземоционалствам се** ‘разчувствам се’ (...ако си пийна и се **раземоционалствам**, да не ми се сърдите...), **окултя** ‘издигам в култ’ (Не трябва да се опитват да го **окултят**.), **компютърничат** ‘работят на компютър’ (А. А бившият рожденик какво прави? Б. Сигурно **компютърничат**.) и т. н. Същевременно се наблюдава и използване на вече непродуктивни наставки, както е в **биологовицата** ‘съпруга на учител по биология’ (И тая **биологовица**, като отвори една уста, не млъкна до Търново.) Оказионализмът в случая е образуван по модела на Ивановицата — съпруга на Иван, с наставка **-овица** и нарушава изискването тя да се прибавя към мъжко лично име.

Разглеждайки словообразуването обаче изследвачите са подценили ролята на аналогията както в словообразователен, така и в семантичен аспект, която, поне събраният от мен материал сочи

това, с двигателят на окازیоналното словообразуване. Аналогията се задейства безотказно при всички класове думи и се проявява в наличието в микро- или макроконтекста на елемент (дума, част от дума или форма), провокиращ по някакъв начин и в някаква степен създаването на окازیонализъм. В едни случаи става въпрос за “самоаналогия”, т. е. за словопроизводство въз основа на елемент в реплика на едно и също лице, например: **съученици, състуденти — съвсякакви** (Много ви е смешно, дето със баща ми са били и съученици, и състуденти, и... **съвсякакви**.); **изпреварване — изназадване** (Не говорете за изпреварване и за **изназадване**...), БНТ, предаване “Отзвук”, I. XII. 1993 г.; **подям — подпия** (Не бой се, няма да я подям и **подпия**); **изперимо — изрежимо** (То е важно да е изперимо, а ако не е изперимо, да е **изрежимо**...), става въпрос за петно на дреха; **микробус — макробус** (Като не може с микробуса нали имаме и **макробус**.)

В други случаи аналогията се основава върху дума или конструкция¹⁵ на събеседник, например: **злойда — доброяда** (А. Знаеш, че нито съм злояда, нито съм капризна... Б. Да, знам, че си **доброяда**.); **прилично — неприлично** (А. Ако е хубаво времето, ако е прилично, ще ходим на вилата. Б. Да, ако е прилично. Ако е **неприлично**, пак ще отидем); **тревопасна — мухопасна** (А. Нашта тревопасна ли е? Б. Нашта е **мухопасна**.) — става въпрос за вид риба, американска пъстърва, която е хищна.

Аналогията може да бъде и словообразователна, и семантична, и комбинирана, а мотивиращият елемент се съдържа в микро- или макроконтекста.

Нерядко окازیонализмите формално съвпадат с отделни речникови единици и само от ситуацията става ясно, че това са омонимични образувания. Тази им особеност е отбелязана и от Д. Чизмаров¹⁶. Разполагам с няколко такива примера, сред които са **документалист, членка и илюзионистка**. Те имат формални еквиваленти — съществителни имена, от които максимално са се отдалечили в семантично отношение, срв. **членка** ‘лице от женски пол, членуващо в дружество, организация, партия...’ и **членка** ‘студентка, приета по определен член от наредбата за кандидат-студенти’ (Това е от **членките** — български и немски, — които трябва да се явят на 11 май, обаче на същата дата имаха и друг изпит.); **документалист** ‘творец, създаващ творбите си на документална

основа' и **документалист**, ' студент, приет във ВУЗ по документи' (Тези са от **документалистите**, не се ядосвай, че не знаят!); **илюзионистка** 'лице от женски пол, поддаващо се на илюзии, хранещо определни илюзии' (Горката Ненка! Какво **таковка**¹⁷ си е сложила! **Илюзионистка!** Мисли, че няма да и го таковаме...) — става въпрос за свитък учебни планове, на които служителката е сложила кламер и се налага да бъдат разкомплектувани.

Интересен омонимичен оказионализъм е и **държанка** 'жена, която държи дете-пеленаче на снимка' (А. Тук го държи майка му. Б. То е ясно, че майка му го държи. А тук ти си **държанката**, доколкото виждам.) Такива оказионализми са контекстово обусловени в най-висока степен, за разлика от образувания като **доброяда**, **мокроежбина**, **макробус**, **мухопасна**, чиято семантика е очевидна и без контекст¹⁸.

Във връзка и със словообразуването, и със семантиката, от една страна, а също и с функцията на оказионализмите интерес представляват група, да ги наречем псевдоглаголи, с голям семантичен потенциал в КРР. Те се срещат най-вече в диалог и то в еднотипни конструкции със строго регламентиран модел¹⁹, например:

I. Разговор между две лица, първото от които е вършител на действието, неодобрявано от второто и предизвикващо неговата словесна реакция. В този случай първото лице произнася думата, повод за появата на глаголния оказионализъм, а самият оказионализъм се сътворява в репликата на второто лице. Като израз на определено, обикновено отрицателно отношение, той е експресивно натоварен:

А. Какво правиш пак?

Б. Чета.

А. Аз **ще** те **начета** тебе, че ще видиш тогава! (разговорът е между майка и дъщеря, която е с лошо зрение и чете вечер тайно от родителите си.)

II. Разговор между две лица. Повод за появата на глаголния оказионализъм става действие (изказване) на трето лице, което може да присъства или да не присъства на разговора. "Мотивиращата" дума в този случай се съдържа в репликата на първото лице, а интересуваният ни оказионализъм се намира задължително в ответната реплика и изразява отношението на събеседника към деянието:

А. Петя, като я гледам, напоследък е станала много **нервна**.

Б. Аз **ще я нервирам** нея! (Разговорът е между майка и нейна съседка за поведението на детето ѝ.)

III. Разговор между две лица. Думата — словообразователен повод за глаголния okazjiонализъм, се съдържа в репликата на първото лице. Второто конструира отговора си около структурно-предикативен център — току-що създадена лексема, чиято мотивираща основа е “предложена” от неговия събеседник. Различното тук е, че новообозначеното действие не се приписва на изказващия го, както в досегашните случаи, а се свързва с неопределен вършител. По тази причина конструкцията се оформя като неопределено-лично изречение:

А. Ще ми дойдеш ли в неделя на гости?

Б. Аз пак съм на **сватба**.

А. Ти пък все по **сватби** ходиш.

Б. А бе, да ме **осватбят** мене!²⁰

Такива okazjiонални образувания са типични на НРР, откъдето преминават в КРР и в езика на художествената литература²¹.

Интересуващите ни глаголи по правило са силно емоционално-експресивно натоварени и изразяват неодобрението на един от говорещите, представено като закана спрямо действие или изказване на друго лице. Тази закана добива по-конкретен характер, когато okazjiонализмът е предикативен център на главно изречение, чисто подчинено съдържа указание за неприятното положение, в което ще се окаже вършителят, ако тя бъде реализирана: **че ще видиш тогава, че тогаз ще те видя, че ще види той...**

Отличителна черта на глаголните okazjiонализми от този тип е, че се проявяват обикновено във форма за бъдеще време: **ще (те) начета, ще (я) нервирам...**, в съответствие с предписваното действие. В случаите, когато конструкцията следва друг модел — **да ме осватбят мене, орозили са се те, обулчили сме се ние...** темпоралното разнообразие е по-голямо.

В такива конструкции проектираното действие най-често се предписва на I л. ед. ч. (аз ще го...), но okazjiоналните глаголи могат да се появят и във всички останали форми. Когато ответното действие-закана е насочено към друго лице, задължително в конструкцията се включва кратка личноименна форма за 2 или 3 л. ед. или мн. число в ролята на допълнение, например: **Аз ще го насвирия**, като дойда!

(Ситуация: Две деца учат в обща стая. Едното свири с уста. Другото се оплаква на баща си: “— Кажете му най-после! Постоянно свири!”, на което бащата отговаря: “— Аз ще го насвирия, като дойда!”)

Допълнението може и да се дублира, например: **Аз ще те одребня тебе!** (Ситуация: В хлебарницата продавачката иска дребни пари. Отговорът на купувачката е: “— Нямам. И на мен ми трябва дребни.”, с което провокира появата на ответната реплика.)

Понякога вместо пълната местоименна форма се използва име или именно съчетание — като изреченска част пак допълнение — **Аз ще го направя тоя Косьо, хубаво ще го направя!** (Ситуация: Разговор между колежки. Едната казва, че като е минала по коридора, е чула Косьо, техен общ познат, да казва: “— И събранието направихме, и останалите работи...”, във връзка с което другата реагира: “— Аз ще го направя тоя Косьо...”)

Както се вижда от примерите, такива оказионализми често са омонимични със съществуващи в езика глаголи, но се срещат и уникални образувания като споменатия **осватбя, отвойтя** (А. Остави го, то е мое! Б. Аз хубаво **ще те отвойтя!**) и др. По семантика обаче те значително се различават от мотивиращата ги дума или от тази, чиято външна форма непреднамерено възпроизвеждат.

Оказионализмите от посочения тип могат да се образуват пряко или опосредовано от различни части на речта — от съществителни имена (**сватба — осватбя**), прилагателни (**нервна — нервирам, дребни — одребня**), местоимения (**мое — отвойтя**)²², глаголи (**чета — начета, свирия — насвирия**), при които разнообразието е най-голямо.

Специално внимание заслужават получените чрез промяна на вида на “изходния” глагол, обикновено свършени от несвършени. Противоположността по вид на мотивиращите ги е тяхна типична особеност, например: **скърцам — скръцна (наскърцам** в следната ситуация: Дете се оплаква на майка си, че братчето му цяла нощ е скърцало със зъби на сън, на което тя реагира: “— Аз ще го **скръцна** него! Хубаво **ще го наскърцам!**”

Разгледаните оказионални глаголни образувания имат интересни семантични особености, за което допринасят множество екстралингвистични фактори. На първо място трябва да се посочи, че независимо от броя на участниците в диалога те трябва да са в близки и дори във фамилиарни отношения — роднински, приятелски, съседски, колегиални, което позволява и изказването на характерна-

та за тях закана. В някои случаи заканата е съвсем реална, примерно, когато се отнася до дете, а в други е само израз на отношение, без самият говорещ да я свързва с някакво конкретно действие. Понякога заканата е привид на, т. е. е израз не на отрицателно отношение, а добива характерна весела закачка, например: **Аз ще те загледам тебе!** в следната ситуация: Съпругата се връща от работа и пита съпруга си защо не е отишъл да я посрещне. На отговора му, че се е загледал в някакво телевизионно предаване, тя със смях "се заканва": "— **Аз ще те загледам...**" В художествената литература такива примери не са рядкост, въпреки че не във всички случаи става въпрос за оказионализми-глаголи.

Прави впечатление, че в новосътворената дума семантиката на мотивиращата я или изобщо не е застъпена, или е представена най-общо и е до такава степен избледняла, че допуска, дори когато оказионализмът по форма я възпроизвежда буквално, акумулиране по екстралингвистичен път на твърде отдалечено значение. Освен това такива глаголи унифицират семантиката си в определена насока особено когато изразяват отрицателно отношение. Например повечето от приведените тук глаголи означават 'ще накажа по някакъв начин'. Приближават се и значенията на изказващите неодобрение и др.

Анализираните глаголни оказионализми във всички случаи обаче са толкова силно обусловени от контекста, че извън него се превръщат в безсъдържателни звукови комплекси. Съпоставени с други по този показател, те позволяват да бъде внесена и яснота по въпроса за функцията на оказионализмите. Според Л. Йорданова целта на създаването им е "главно стилистична и по-рядко назоваваща"²³, за Ю. Стоянова е "номинативна или номинативно-експресивна"²⁴, с което е свързана и съответната им функция. В това отношение обаче разнообразието е твърде голямо и към оказионалните образувания не трябва да се подхожда глобално. Едни от тях имат предимно, а в отделни случаи и чисто номинативна²⁵ функция. Това се отнася най-вече за сътворените в научните текстове като **троповост, заедност, чуждост, спрялост**²⁶..., въпреки че и КРП предлага примери с нулева експресия.

При други се наблюдава равновесие между номинативната и стилистичната функция. Такива са в голямата си част оказионализмите, възникващи в разговорната сфера и в езика на худо-

жествената литература, например **онашенча, преподобосвам, надсъзнание и задсъзнание, главорезник, работоспособница...**

С преимуществено стилистична функция са оказионализмите, които нямат конкретен денотат. Към тях се отнасят псевдоглаголите от типа **отвойтя, омамя** и др.

Разбира се, при уточняване на функцията на отделните оказионализми трябва да се подхожда индивидуално, защото е от голямо значение дали словотворецът умишлено пренебрегва съществуваща в езика дума — тогава е ясно, че целенасочено се търси експресия, — или нейното по различни причини отсъствие от дълбоката му памет го е подтикнало към създаването ѝ. В първия случай функцията е безспорно експресивна, а във втория — номинационна, което не изключва възможността за комбинирането им в различно съотношение. Във връзка с това оказионализмите се обособяват в три основни групи — номинативни (номинационни), експресивни (стилистични) и номинативно-експресивни.

БЕЛЕЖКИ

¹ Н е д я л к о в а, Н. Оказионализми в съвременната българска проза, Език и литература, 1991.

² Ч и з м а р о в, Д. Оказионални съществителни имена в книжовно-разговорната реч, Проблеми на българската разговорна реч, В. Търново, 1991, 10-21.

³ Ч и з м а р о в, Д. Образование на оказионални глаголи в българската книжовно-разговорна реч

⁴ М а р и н о в а, Й., Хр. С т а н е в а, П. Р а д е в а

⁵ Й о р д а н о в а, Л. Новите думи в съвременния български език, С., 1980; Ю. С т о я н о в а, Непреднамерени оказионализми, Български език, 1984, 5, 451-456; В. Р а д е в а, Оказионалност в словообразуването, Език и литература, 1991, 1, 76-91; Н. Н е д я л к о в а, Оказионализмите в съвременната българска проза, Език и литература, 1991, 5, 48-52.

⁶ Г е о р г и е в, С., Р. Р у с и н о в. Учебник по лексикология на българския език, С., 1979.

⁷ Б о я д ж и е в, Т. Българска лексикология, С., 1986.

⁸ Йорданова, Л. Новите думи в съвременния български език, С., 1980, с. 18.

⁹ Йорданова, Л. Цит. съч., с. 14; Ю. Стоянова, цит. съч., с. 9.

¹⁰ Радева, В. Цит. съч., с. 79; Бояджиев, Т. Цит. съч., с. 121.

¹¹ Йорданов, Л. Цит. съч., с. 14. Д. Чизмаров, Оказионални съществителни имена в книжовно-разговорната реч, с. 12.

¹² Мнението се поддържа от Л. Йорданова, В. Радева, Ю. Стоянова, Н. Недялкова в цит. им съч.

¹³ Чизмаров, Д. Оказионални съществителни имена в книжовно-разговорната реч, с. 11.

¹⁴ Чизмаров, Д. Цит. съч., с. 16.

¹⁵ С конструкции обаче засега няма да се занимаваме.

¹⁶ Чизмаров, Д. Цит. съч., с. 12.

¹⁷ Такова заслужава специален коментар, чието място не е тук.

¹⁸ Това е възможно преимуществено за окказионализмите-композиата, които, така да се каже, носят контекста със себе си.

¹⁹ Самите конструкции имат фразеологизиран характер, затова в случая се интересуваме от конкретното окказионално образуване.

²⁰ Примерът е аналогичен на посочените от Й. Маринова **обулчили** (сме) **се** и **орозили** (са) **се**, вж. Някои семантични и словообразователни особености на глаголите в българската книжовно-разговорна реч.

²¹ У някои автори се срещат доста активно — Чудомир, Й. Радичков, Бл. Димитрова и др.

²² Глаголът е по-особен, тъй като е “опосредовано” мотивиран не от **мой** (**мое**), а от **твой**, което намира отражение и в семантиката му.

²³ Йорданова, Л. Цит. съч., с. 14.

²⁴ Стоянова, Ю. Цит. съч., с. 452.

²⁵ Пред **номинативна** предпочитам термина **номинационна** като по-еднозначен.

²⁶ Оказионализмите са от книгата на Албена Хранова “Литературният човек и неговите български езици”, Пловдив, 1995, 221с.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

ДИАЛЕКТИЗМИТЕ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Анелия Петкова

В художествената литература твърде отдавна и в различна степен се използват диалектизми за езикова стилизация. Понятието диалектна стилизация е свързано със закономерното взаимодействие между езика на художествената литература и диалекта¹. Известно е, че книжовният език се изгражда върху основата на живата народна реч, но ролята на различните диалектни разновидности на народната реч в този процес е била различна. В езика на художествената литература диалектното заема относително място, има спомагателна функция. Броят и видът на диалектизмите зависят не само от тематиката, но и от художествения метод на автора, от неговото схващане за начина, по който трябва да бъде отразена действителността².

Диалектизмите се срещат в пряката реч като допълнително средство на образната характеристика или в речта на автора като колоритна лексика за очертаване на атмосферата и обстановката в произведението. Диалектното стилизиране е свързано с въпроса за задължителното съотнасяне (количествено и функционално) между диалектизмите в речта на автора и на персонажа. По-необходимите са диалектните разновидности в персонажната реч, където присъствието им е действено. Диалектната стилизация е пряко свързана предимно с речта на повествователя, като диалектното се вплита в езиковата тъкан на творбата широко и неутрално.

Практиката да се използват диалектизми за целите на художествената литература започва от Л. Каравелов и продължава (макар и в различна степен) и до днес³. По-широкото опирание на диалектната лексика и фразеология в творчеството на писатели като Блъсков, Друмев и особено на Влайков и Михалаки Георгиев е свързано с времето непосредствено след Освобождението, когато все още не са уточнени напълно нормите на книжовния език и той не винаги се е разграничавал добре от диалектите. Но и тогава тези наши писатели използват диалектизмите като стилистично средство.

По-нататък творците на художественото слово в българската литература по различен начин и с нееднакъв успех използват диалектния материал⁴. Най-големите български писатели като

П. Р. Славейков, Ив. Вазов, Е. Пелин, Й. Йовков, Г. Караславов, Д. Талев и др., в чисто творчество широко е застъпена селската тематика, употребяват сравнително малко диалектни думи за целите на художествената стилизация. Все пак диалектизмите се използват от тях по относително различен начин и в зависимост от схващанията им за художествения метод.

Един от авторите на следосвобожденския период, който умело използва диалектизми в своите произведения, е Елин Пелин. Отличен познавач на българския език, той се стреми да използва пълно богатите му запаси. Елин Пелин старателно издирва и внася в литературната реч народни думи, чието значение е напълно ясно за всички българи, напр. прискимтя, пребрадка и др., а, от друга страна, остава чужд на диалектната лексика, която е териториално ограничена⁵. В белетристичните му творби не се срещат тясно регионални думи, а ако има такива, то присъствието им е художествено обусловено. Този факт може да се обясни с това, че в следосвобожденския период все повече се ограничава достъпът на диалектизмите в книжовната реч. Те се схващат не като естествена лексика на народната реч, а като "развалени" литературни думи, което ги свързва в съзнанието ни със "снижена" експресия. Именно такава роля им възлага Елин Пелин във веселите стихчета за Пижо и Пендо, както и в някои хумористични разказчета, където речта на разказвача е напълно стилизирана в духа на диалекта.

Тези двама шопи — Пижо и Пендо — са едни от най-популярните български образи, излезли от литературата в живота, редом с Бай Ганьо и Боримечката, като своеобразно комично огледало на националното самопознание⁶. Успехът на тези художествени типове се дължи на характерологичната самобитност на шопите като интересна регионална етническа група, чиито най-важни черти са инатът, твърдоглавието, специфичният консерватизъм, прагматичното и антипостично възприемане на живота. Но изключително важен е фактът, че цялото това своеобразие има и съответният стилев еквивалент — творбите са написани на леко стилизиран шопски диалект⁷.

Целта на настоящото изследване е да се открият и анализират именно тези диалектни особености, които имат стилизираща функция в цикъла от Елин-Пелиновото творчество "Пижо и Пендо"⁸.

В речта на героите, както и в авторовата реч откриваме диалектни думи и диалектни особености, характерни за западнобългарските диалекти. Като средство за локално стилизиране се приемат определени фонетични, морфологични, лексикални диалектни особености.

ФОНЕТИЧНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

Първа и най-важна особеност е употребата на думи с ятова гласна. В речта на персонажите (а и на самия разказвач) преобладават форми с екав изговор, като формите с якав изговор са твърде ограничени. Така усещането за езика на западните териториални диалекти поражда асоциация за езиков колорит: *стреха, смех, грех, всека, мѐта, пресно, некоя, цел, нема, тебе* и др., напр.: Под самата *стреха* да не бие нещо; После от *смех* си умирам; *Грех* че сторим, сто че да измолим; *Всека* вечер, кога нощта *мѐта* черна черга над земята; Твоят въздух благ е като *млеко*; Лице-*пресно* сирене; В ралото *умрели* от труд и мъка; Пѐтал от магаре, кости мъченишки от *некоя* крава; *Цел* ден че да се дзверим на твоите красоти и др.

Специфична стилизираща функция изпълняват диалектизмите, при които се наблюдават твърди вместо меки глаголни окончания: *замеса* вм. *замеся*, свѐра вм. *сваря* и др., напр.: И пита *замеса*, и млекото *свара*.

Характеризираща е и употребата на диалектизми, в чиито форми откриваме рефлексии на старобългарските гласни голяма носовка (ѡ) и еров вокал (Ѣ), специфични за западните, и още по-точно — крайните западни и югозападни говори. Вместо (ѡ) срещаме вокалите (У), (А); вместо (Ѣ) — вокалите (О), (А): *мука, округ, суца, судбини, пато, лажем, воздишки, воздихнеш, каков, петок, таков* и др. напр.: Гелевата *мука*, една ми бе у целио *округ*; Историята, брате, сѐ една и *суца*; Такива са, брате, хорските *судбини*; От сърце воздишки ти изкарват съззи от очите; Мъж ли съм, *каков* съм; И у *петок* блажно руча; А бре Пижо, ђди по-право по *пато*, да не се халосаш у некое блато; Сѐ мислих какво че у *судо* да лажем.

Срещат се и някои други фонетични диалектизми като: преглас на етимологично (А) в (Е) — *чекай* мв. *чакай* (*Чекай*, сине, да те питам що тражиш у увесо); *tj > ч* — *черка* вм. *щерка* (Една бе ми

свата Джуровата *черка* у селото); разширени форми на *-увам* — *казувам* (Това, що *казувам*, цело село знае) и др.

МОРФОЛОГИЧНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

Определено стилизиращо значение имат членуваните форми на имена от мъжки род — О: *врѝд, светѝд, обичайѝд, бунаро, крѝсто, свато, джендемо, народо, законо, лебо, целиѝд* и др., напр.: От *врѝд* се види *долѝд*; Мисли — като пием, *светѝд* че загине; Мене *обичайѝд* знае мойта Пена; Па излезе на *бунаро* пред Ганкини; Стройна, тънка у *крѝсто* като даскалица; Иди у *джендемо*, ако ти е воля; *Народо*, да кажем, оно е немотен и др.

Частичката за бъдеще време има облик ЧЕ, и то съвсем последователно: *че турим, че седнем, че те срещне, че се сърди, че улезе, че ми падне* и др., напр.: *Че турим* у торбата, *че седнем* край селото; Инак *че те срещне* у ръце с остена; Да му мисли оня, дека *че ми падне* “на нож” да го гоня и др.

В речта на персонажите ясно се откроява характерологичната роля на глаголите от първо и второ спрежение с окончание — М в първо лице, единствено число: *пием* вм. *пия, кажем* вм. *кажа, лажем* вм. *лъжа* и др., Па я кога *пием* и жената ока; Я *че кажем*, що *че кажем*, ама сакам тук да си остане; се мислих какво *че* у судо да *лажем* и др.

Специфична е и употребата на местоименните форми *Я, ОН, ОНА, ОНО, ОНИ*, както и предлога *У* вм. *В*; напр.: Отечество мило, *я* те па не давам; *Оно* много пъти гърбѝд ми е била; Та не *че* се свъртим ни у село, ни у София и др.

ЛЕКСИКАЛНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

За безспорния езиков усет на Елин Пелин говорят и т. нар. лексикални диалектизми, с помощта на които авторът изгражда пълнокръвни образи, създаващи хумористично настроение. Лексикалните диалектизми са средство за стилизиране в основния смисъл на понятието, защото тяхната главна стилизираща функция е в номинативното значение на думата. Те са най-точният способ за

предаване на езикови, духовни и нравствени черти, свързани с времето и мястото. Лексикалните диалектизми в речта на персонажа имат изключителна стилизираща активност⁹. Такива диалектизми в хумористичното творчество на Елин Пелин са: *тражим* “търся” (И затова рекох с писмо да те *тражим*), *заока* “завика” (Па като *заока* — кълне, та се кине), *сакам* “искам” (Обичам те много, не *сакам* да шавам), *уврем се* “завирам се” (*Уврем ли се*, ете, много у мехните), *ручам* “ям” (С какъв ищах *ручам* чорбата войнишка), *улезнал* “влезнал” (Еднаж *улезнал* Вуте в градината), *чиним* “правя” (Ама инат *чиним* на цяла Европа), *стòра* “преобразявам” (Некой да ни види, че ни *стори* диви), *дудие* “мърмори” (Пена земе ли да *дудие*, че спи при свинята), *одоцнахме* “закъсняхме” (Маке, маке Пижо! Гледай, че *одоцнахме*), *капа* “шапка” (Току свали *капа*, па се кръсти), *опинките* “цървули” (Зарад либе се *опинките* не жалят, ноще се не спие), *лобут* “бой като наказание” (Ама ти *лобуто* мен не препоръчвай, ако ти понася, сам си го ручай), *синец* “синковец” (Он дърна звънецо — глоби ме *синецо*), *ова* “всяка” (*Ова* душа знае що съм си изпатил), *сваде* “навсякъде” (*Сваде* че намери свидетели много), *максус* “наречие” (*от горе* до доле у нова премена, като че е максус за мене кроена), *маке* “ами, я виж ти” (*Маке, маке*, Пижо! Гледай че *одоцнахме*), *ете* “частица за подсилване” (*Уврем ли се, ете*, много у мехните) и др.

За да се убедим в тънкия езиков усет и художественото майсторство на Елин Пелин, ще приведем кратък откъс от драмата “По пътя”, включена в цикъла “Пижо и Пендо”:

Пендо: Мани, мани, Пижо, зла е мойта Пена,
 ама я какво съм! — Бре да е родена
 светица у църква, па нече да трае —
 мъж ли съм, какъв съм, не сака да знае.
 уврем ли се, ете, много у мехните,
 виж я че си пули очи на вратите,
 па като *заока* — кълне, та се кине,
 мисли, като прием — свето че загине.

В нашето съвремие диалектизмите имат ограничена употреба, но талантливият автор — майстор на словото — съумява да намери мястото им в художествената творба. И днес писатели като Хайтов, Радичков умело пресъздават атмосферата с помощта на диалектизми.

БЕЛЕЖКИ

¹ Байчев, Б. За диалекната стилизация в художествената литература. ИИБЕ, кн. 19, 1970, с. 475.

² Стойков, Ст. Българска диалектология, 1993, с. 372.

³ Чизмаров, Д. Стилистика на българския книжовен език. В. Търново, 1976, с. 145.

⁴ Пак там, с. 145.

⁵ Русинов, Р. Работата на Елин Пелин над езика в повестта "Гераците". Литературна мисъл, 1977, № 7, с. 32.

⁶ Игов, Св. История на българската литература 1878 — 1944, С., 1991, с. 207.

⁷ Пак там, с. 207.

⁸ Материалът е ексцерпиран от: Елин Пелин. Съчинения, т. 3. С., 1977.

⁹ Байчев, Б. Цит. съч., с. 480.

РЕЧНИЦИ:

1. Български тълковен речник. А-я. С., 1976.
2. Речник на българския език. Н. Геров, т. 1-6. С., 1976.
3. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата от XIX в. БАН, 1974.
4. Речник на българската литература, т. 3. С., 1977.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ОТНОШЕНИЕТО МОДУС / ДИКТУМ
В ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА
НЯКОИ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ**

Мариана Георгиева

Сложните изречения в българския език неведнъж са проучвани и описвани от различна гледна точка. Семантичният подход към този вид синтактична единица съвместява няколко езикови функции — репрезентативна, комуникативна, прагматична. Това означава, че свързването на семантиката с логиката е естествено. Логико-семантичният подход в изучаването на сложното изречение предполага представянето на семантичната страна, в която влизат няколко компонента: лексикални, морфологични и собствено синтактични, с цялата сложност на отношенията им. Разбира се, че значимо място в семантизирането на сложното изречение се пада на синтактичното отношение между отделните съставлящи — предикативните единици.

В нашето проучване се подлагат на анализ случаи в парадигмата на сложното изречение, при които има известно неуплътняване между категориите връзка и отношение, предвид горепосочените езикови функции. Точно в анализирането на синтактичното отношение най-силно се усеща връзката с логиката, с екстралингвистичното съдържание, чийто репрезент е полипредикативната структура. Пак тук най-естествено присъства и модалността като семантико-структурен признак. Т. е. семантичната структура на сложното изречение може да се анализира и от гледна точка на категориите модус и диктум, които, както е ясно, въвежда и обяснява Ш. Баи в своята “Обща лингвистика и въпроси на френския език” (Баи 1955, с.44).

Диктумът се разбира и възприема като информация, съдържание на предикативната единица, която има за референт някаква ситуация, най-общо, от действителността, включваща, разбира се, отделни предмети с отношенията помежду им. Всяко изказване се строи на два етапа: първият — мисъл за нещо, вторият — мисъл за тази мисъл, т. е. нейна оценка (Колшански 1961, с. 95). Това е така, защото езиковата дейност има психофизиологичен характер. Оценка, според Баи, е модус. Ако конкретизираме, езиковата форма на психо-физиологичната дейност се нарича модус.

Синтактичните изследвания се занимават с типологията на модусите. В логически аспект например се говори за възможност, предположение, увереност, съмнение, необходимост. Модуси се наричат тези компоненти на сложното изречение, чисто съдържание представя модална оценка на диктума: *Аз разбирам, мисля, считам; Струва ми се, известно е* и прочие. Тези модели имат форми на изречение, като позицията на субекта е свободна. Съдържанието им има за референт специфична ситуация — мозъчна дейност на субекта, изразена в психическо състояние. Например: *Ще работим заедно и не се знай кой кому ще помага повече.; Лазар почна един ден, а се виждаше, че се бори със себе си.; Ако не го задържи, ще знам, че не го приема.; За три месеца ще му платя шестстотин гроша, а после ще видим: може да го задържа и за по-нататък.* (Талев, 1979).

Тенденцията към икономия на езикови средства е присъща в най-голяма степен на живата реч, за която е характерна имплицитността на логическите връзки между отделните изказвания, изпускане на немаркирани в комуникативно отношение структури. Общо е мнението, че на изпускане се подлагат най-често структури със субективно-модално значение. За модусите е характерна редукцията.

В цитираните по-горе примери модусът е изразен във формата на предикативна единица, главно изречение от структурната схема на полипредикативната верига. Затова не може да не се приеме, че и тези предикативни единици, както и несамостоятелните, изразяват някаква ситуация, най-общо, факт от репрезентираната действителност. Събитията обаче са различни като типове — несамостоятелните единици са информативни, комуникативни в по-голяма степен. Те са диктумни. А самостоятелните са по-малко комуникативни, по-субективни — модусни са по характер. Те са отражение на психическа, субективна реалност, а не на логична, обективна действителност. Така уточняваме два вида части в семантичната характеристика на сложното изречение: модусна и диктумна. При конкретния анализ е нужно да се има предвид, че модусната предикативна единица се отличава с известна непълнота на репрезентация. Даже предикативното ядро да е структурно завършено, в семантичен аспект, а защо не и във формален, ситуацията е непълна, защото никога не е реализирана дясната, права валентност на глагола сказуемо. Това е

показателно за полипредикативните вериги с модус и диктум по отношение на характера на логико-синтактичното взаимодействие между съставящите, в сравнение с логико-синтактичното взаимодействие при сложни изречения, които не съдържат изобщо модусна предикативна единица или я съдържат при отделни елементи на диктумните структури (Черемисина, Колосова 1987, с. 36-38).

При обединяването си отделните предикативни единици се уплътняват чрез синтактичното отношение помежду си. Като се има предвид, че най-често се редуцират модусни звена, нещо, което вече посочихме, ясно е, че понякога стремежът към формално уплътняване е за сметка на предикативните единици и така се получават имплицитни звена в семантичната структура на някои сложни изречения. Показател за редуцирано, имплицитно предикативно ядро е синтактичната връзка като формален израз на синтактичното отношение. Видът на връзката трябва да хармонизира със структурно-граматичната характеристика на отделните компоненти, разбира се, опосредствано от синтактичното отношение като семантичен еквивалент на тази връзка. Синтактично отношение се нарича логико-семантичният контакт между съставящите предикативни единици. Т. е. синтактичното отношение е, така да се каже, съдържателната страна на синтактичната връзка като езикова форма в плана на класическата лингвистичната дихотомия форма — значение. В сложното изречение отношението между съставящите не се мотивира, разбира се, от връзката, а от морфолого-синтактичния контакт между синтаксемите на отделните компоненти. Така е налице основание да се докаже определено несъответствие между форма и съдържание в характеристиката на сложното изречение чрез анализ на отношението между съставящите. Мотивация на този анализ се явява състоянието на задължителното съответствие връзка /отношение, от една страна, и модус / диктум, от друга. На редуциране са подложени модусни структури както в съчиненото изречение, така и в съставното. В това съобщение се анализира редукция на предикативни единици при изречения със съчинителните съюзни връзки **и**, **а**, **но**, **пък**: *Да можеш да я поискаш, както е ред, но майка ти не може да те търпи. / Чини ти се немислимо една човешка сила да придвижи подобно тегло, а могло.* (ВМ, с. 254); *Не смислям как коне и коли преодолявали стълбите, но то си е тяхна работа.* (ВМ, с. 270).

В първата полипредикативна верига редуцираните модусни единици са две. Мотивация е съюзната връзка *но*, която се намира между предикативни структури с диктумна информация, първо. Второ, препозитивният диктум е съставен предикат с първа част модален глагол, т. е. модусна структура не може да се явява едновременно, сама за себе си, препозиция на паратаксис, чиято втора страна е диктум. Така се реконструира друга модусна структура, негацията на която уплътнява противопоставителния съюз **но** в цитираното изречение. Това, естествено, променя състава и типа на цялата конструкция: *Би било добре да я поискам, както е ред, но не мога, защото майка ти не може да ме търпи.*

При втория пример лявата страна на връзката, изразена с противопоставителния съюз **а**, съдържа модус *чини ти се немислимо* и диктум с хипотетична модалност — *една човешка сила да придвижи подобно тегло*, изразена граматически чрез предиката *да придвижи*. Дясната страна обаче е предикатът с модална характеристика *могло*. Лексико-синтактичният контакт между детерминанта *немислимо* от модуса и хипотетичната модалност на диктума изискват модус и отъясно, за да се уплътни отношението, формализирано със съюза **а**, тъй като *могло* се явява диктумна информация, т. е. не е възможно противопоставяне на модус с диктум. Точно лексико-семанатичната характеристика на детерминанта от модуса — *немислимо*, мотивира позитивна характеристика на имплицитния модус, който се реконструира и има значение на действителност, увереност. Така той естествено се свързва чрез **а** с първия модус *чини ти се*, който има за логико-семантичен еквивалент предположение, вероятност.

При конструкцията с **но** схемата е еквивалентна. Отляво на съюзната връзка модус с негация плюс диктум, а отъясно — диктум. Реконструкцията е лесно изпълнима. Противопоставителното отношение предполага възстановяване на модус със семантика увереност: *но разбирам/ съм съгласен, съгласна.*

Аналогично е отношението и в изреченията *Не зная кое наричат така, отвърнах, но у нас от глад умрели няма; Хубаво е, когато се натъкнеш на благодарни народи, но се случва рядко; За твое щастие не знаеш докога ще трае, а то трае дълго.* При тези сложни изречения може да се говори за наличие на имплицитна предикативна единица, която винаги е модус и е мотивирана за

реконструкция от модусно-диктумния състав на лявата страна на противопоставителното отношение. След преобразуването се получава синтактичен паралелизъм, който уплътнява отношението като съдържание на формалния характер на синтактичната връзка — противопоставителните съюзи **но, а**: *Не зная кое наричате така, отвърнах, но зная, че у нас от глад умрели няма; Хубаво е, когато се натъкнеш на благодарни народи, но лошото е, че се случва рядко; За твоє щастие не знаеш докога ще трае, а разбираш, че то трае дълго.*

Модус може да се редуцира и при хипотактични отношения. Става въпрос за случаите *Обичам как празнуват из родна Европа; Радвам се да те чуя*. Предполагаемата имплицитна единица се мотивира от две неща. Първо, от лексико-семантичния характер на самостоятелните предикати *обичам, радвам се*. Субектният им състав обаче не е достатъчен за модус на диктумната страна. В семантичната им структура не е релевантна семата оценъчност, а тя е в основата на модуса. Подобно отсъствие провокира уплътняването с чисто оценъчен модус — в парадигмата възможност, увереност, действителност. Синтактичното отношение между двете единици ще придобие плътност по следния начин на реконструиране. Например: *Обичам да зная /да видя/ да разбира как празнуват из родна Европа; Радвам се, че мога /когато мога/ ако мога да те чуя*. Неуплътняването, или предположението за имплицитно предикативно ядро се подсилва и от морфолого-синтактичния състав на диктумните единици. В първия случай катализатор се явява въпросителният характер на предикативната схема, изграден с пълнозначна въпросителна дума — *как*. Макар и косвен, поради несамостоятелната позиция във веригата на сложното изречение, той е непълноценен в информативен, комуникативен план. Може условно да се каже, че има дифузност между модусен и диктумен характер по отношение на една-единствена предикативна структура. Подобна некатегоричност, непълноценност в информацията не е достатъчна да представя аналитично дясната валентност на самостоятелния предикат за волеизлияние, емоция — *обичам*. От друга страна, тази некатегоричност изисква имплицитната единица да е със значение на увереност, за да привнесе опосредствано, чрез синтактичното отношение, семантиката на достоверност, действителност: *да зная, да видя*.

Във втория пример *Радвам се да те чуя* подсказването на неуплътненост на синтактичното отношение е постигнато от хипотетичната модалност на несамостояния предикативен център. Тя изисква наличие на модус със значение увереност, действителност: *мога*.

От направените наблюдения става ясно, че модусът може да се редуцира. Или може да се имплицира както в паратаксиса, така и в хипотаксиса. Става дума за редуцирана предикативна единица, а не просто за тема или пресупозиция. По този начин — чрез възстановяване на подобни структури — се постига уплътняване на синтактичното отношение между отделните съставящи. Уплътняването пък представя адекватно съдържание на употребената, реална съюзна връзка. Полученото съответствие между съюзна връзка и синтактично отношение е израз на баланса форма — значение, а в този случай това означава попълнена, завършена семантична структура на сложните изречения, доказателство за тяхната информативно-комуникативна стойност.

БЕЛЕЖКИ

Б а и 1955: Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, с. 44.

К о л ш а н с к и й 1961: Г. В. Колшанский, К вопросу о содержании языковой категории модалности. ВЯ. 1961, № 1, с. 95.

М у т а ф ч и е в а 1994: В Мутавчиева. По белия свят. ЛФ, 1994.

Т а л е в 1979: Д. Талев. Железният светилник, С., 1979.

Ч е р е м и с и н а, К о л о с о в а 1987: М. И. Черемисина, Т. А. Колосова. Очерки по теории сложного изречения, Новосибирск., 1987, с. 36-38.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

ИНДИВИДУАЛНО-АВТОРСКА ОМОНИМИЯ И КАЛАМБУР

Валентина Бонджолова

Една от функциите на омонимите е създаването на стилистичен ефект при използването им в художествен текст и в хумористично-сатирични творби чрез включването им в каламбурни изрази. Според Е. П. Ходакова “каламбурът е преднамерено съединение в един контекст на две значения на една и съща дума или използване на сходството в звученето на различни думи с цел създаване на комичен ефект”¹. На тези изрази се спират накратко Л. Андрейчин², Д. Чизмаров³, Ст. Александров⁴ и др.

Предмет на това изследване са омофонни думи, създадени при оригинално разчленяване на думи на морфемни, каквито те по принцип не съдържат, т. е. това е създаване на словообразователна омонимия със стилистични цели. По този начин се изтъква двусмислие, което в действителност не съществува, за да се постигне хумористичен ефект, например: *Мъж, който ходи на бал сам, е балсам, а който ходи на бал с коня си, е балкон* (12/95)⁵. Новото разделение на думата проличава от тълкуването ѝ. В конкретния пример прости по строеж думи са представени като сложни.

Първият въпрос, на който трябва да се спрем, е как да бъде класифицирано по същността си това явление. Неговите особености произтичат от факта, че то има съзнателен характер, а не възниква случайно, тъй като преследва стилистични цели. Представява разкриване на псевдоморфематична структура, която откриваме при двойките **чистачка**₁ (жена чистач) и **чистачка**₂ (приспособление на автомобил за почистване на стъклата). Това явление наподобява народната и детската етимология, но при тях стилистичният ефект (ако има такъв) се поражда от спонтанността, от неочакваността, докато в този случай е съзнателно търсен. Вероятно тази близост е причина рубриката да е озаглавена “Забавна етимология”. Във всички случаи, които ще бъдат разгледани по-нататък, се прави словообразователен анализ въз основа на омонимно звучене, в резултат на което се синтезира ново значение. За да се подчертае епизодичният характер на тази омонимия, най-точно би било понятието индивидуално-авторска словообразователна омонимия.

Създаваната двусмислица се използва като експресивен похват в анекдоти като:

— Знаете ли, че Марadona е българин?

— Защо?

— Кръстен е на бабите си Мара и Дона.

В каламбуриите, които разглеждаме, чрез тълкуването на значението остроумно се разкрива нова вътрешна форма на думата, като авторът разчита на познатостта или високата честота на словообразователния модел, напр. *комарджия* — трепач на комари (3/95), *гейша* — съпруга на гей (10/95), *кавалер* — човек, който свири с кавал (4/95), *трапер* — който непрекъснато копае трап другиму (4/95). Това улеснява възприемането на думите като двупланови и ги доближава до каламбуриите, създавани чрез словотворчество със замяна на част от звуковия състав на някои думи, напр. *бюрокрак* вм. бюрократ, или имитиращи печатни грешки: Хубава дАма (вм. дума) далеч отива! (Р. Ралин).

Причина за поява на каламбур може да бъде и представянето на фразеологизъм като двусмислен — едновременно се изтъква и свободното значение на компонентите му, и фразеологизираното му значение: *Преглъщам голям залък, без да кажа нито дума* (8/95). По-ярки и занимателни са онези каламбури, в които се използва една и съща дума, напр. *Дървен философ търси дърва за зимата* (8/95). Избраният в разглежданата рубрика похват не позволява да присъстват каламбури, в които една и съща дума да се прояви в контекст като двузначна, напр. *Вярно, като беше млада те носих на ръце, но тогава беше по-поносима* (Р. Ралин⁶), където **поносим** проявява значения “който може да бъде носен” и “който може да се понася, да се търпи”. В този случай находчивостта на автора проличава и от употребата на фразеологизма **нося на ръце**, който се възприема със свободното и с преносното си значение.

С оглед на характеристиката на индивидуално-авторските ocasionални омоними трябва да отбележим, че те в най-голяма степен са свързани с представяне на прости думи като сложни. Така например: *песимист* (10/95) с тълкуването си “собственик на куче” се разлага на два корена — **пес** и **има** — и наставка **-ист**, *алопат* (8/95) “който си пати от телефонните сметки” — на **патя** и междуметието за телефонно повикване **ало**. С тълкуването им става прозрачна новата струкура на думите *коптор* (4/95) — инструмент за разкопаване на тор, *дъждобран* (35/94) — човек, обран под дъжда, *далтонист* (12/95) — човек, дал тон за хорово изпълнение на песен, *полимер* (12/95) — мъж, който мери полите на жените, *канибал* (6/95) —

мъж, който кани девойки на бал, и др. От примерите е видно, че обект на преразлагане са както домашни, така и чужди думи, единственото изискване е да съдържат някакво звуково сходство с други думи.

Според новото представяне на словообразователната структура на думите можем да разделим оказионализмите на две групи: с преразлагане на морфемната структура и с усложняване на простата основа. Когато се извършва преразлагане на проста по строеж дума, както вече споменахме, се отделят обикновено продуктивни морфемни, но в някои случаи се залага единствено на случайното звуково съвпадение, напр.: *титлите барон* и *баронеса получават само редовните посетители на бара* (6/95). Като корен в тези два случая е изведена думата **бар** “нощно увеселително заведение, малък ресторант”, а в ролята на формант — завършекът **-он**. Той не се явява продуктивен суфикс, но го откриваме и в други деятелни имена — **масон**, **пощалъон**, **шампион** и др. Аналогично е разделянето при *весталки* — радио- и телевизионните говорителки от информационния блок (6/95), като се разчита на омонимия с **вест** и фонетичния облик на **интелектуалка**, **русалка**. Асоциативната връзка, която се поражда при четенето на подобни текстове, помага на читателя да възприеме по-лесно допълнителното значение, защото то се появява като опозиция на традиционното. Именно асоциацията стои в основата на оказионализмите *трапер* “който непрекъснато копае трап другиму” (4/95), *кавалер* “овчари, дето свирят с кавал на овцете си” (4/95), въпреки че броят на думите, които завършват на **-ер**, е значителен. В оказионализмите срещаме и високочестотните наставки **-ав**, **-ец**, **-ар**, **-ник**, напр.: *алтава* — певица с нисък глас (7/95), *ариец* — изпълнител на оперни арии (7/95), *бирник* — пияч на бира (13/95), *клошар* — ако по време на модата на тесните панталони носиш панталони клош (4/95).

В някои случаи оказионализмът се базира на родовата опозиция и свързаното с нея словообразуване: *Женската на животното пор* се казва **пора**. (4/95); *Мъжкият на кобрата се нарича кобур*, а на *осата* — **ос**. (12/95); *Малкото на тибетския як се нарича яке*. (12/95).

По-голяма по обем, по-експресивна е втората група, при която думата се представя като сложна. Впечатлява наличието на думи с втора част **-ман** или **-мен**, вероятно поради нарастващата продуктивност на чуждия суфиксоид в новозаети думи: *телеман* — който обича телешко (11/95), *душман* — който по време на водната криза

не излиза изпод душа (5/95), *боцман* — който, като види малко дете, веднага му прави “боооц!” (6/95), *каймак* — който прави всичко на кайма (3/95) и др. Особена група сред този тип оказионализми образуват онези преосмислени словоформи, които разчитат на синтактичната омонимия, напр.: *аналитик* — съмняващият се учен, който все си задава въпроса “А нали...?” (7/95); *доцент* — който си е свършил парите (10/95); *сения* — пълен алкохолик (10/95). Единственият каламбур сред ексцерпирания материал, който използва абревиация, е *абдал* — книжовник, който е дал а и бе на хората (7/95).

Този кратък преглед на използваните похвати за създаване на каламбури от нетипичен вид няма за цел да оценява тяхната сполучливост, проявената от авторите находчивост или заложеното в тях отношение към някои реалии. Желанието ни беше само да обърнем внимание на тези оказионализми, които с псевдоморфематичната си структура се явяват стилистично средство в сатиричния печат. От примерите става ясно, че определяща за експресивността на каламбура не е използваната словообразователна конструкция, а степента на омонимията. Новото значение е по-ефектно, ако се извежда от целия морфематичен състав, а не само от евентуалния корен. Остроумното разкриване на вътрешната форма провокира езиковото чувство на читателя (или слушателя), придобива характера на гатанка, на ребус, който трябва да бъде решен, и в това е неговата занимателност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Х о д а к о в а, Е. П. Каламбур. — В: Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 107.

² А н д р е й ч и н, Л. Каламбури и омофонни изрази. — В: Български език, 1974, кн. 3, с. 263-264.

³ Ч и з м а р о в, Д. Стилистика на българския книжовен език. Увод, лексика и фразеология. Учебник за студенти филолози. С., 1982, с. 114-115.

⁴ А л е к с а н д р о в, Ст. Омофонни изрази (каламбури). — В: Български език, 1974, кн. 3, с. 263-264.

⁵ Всички примери в работата са взети от рубриците “Забавна етимология”, “Знаете ли, че” и “Малки обяви” на вестник “Тримата глупаци”. В скоби е посочен броят, от който е взет примерът, и годината му на издаване.

⁶ Р а л и н, Р. Саморасляци. С., 1989, с. 55

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ОСОБЕНОСТИ ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕТО
НА ПРИБЛИЗИТЕЛНО ОПРЕДЕЛЕНО
КОЛИЧЕСТВО В БЪЛГАРСКАТА
КНИЖОВНА РАЗГОВОРНА РЕЧ**

Стефан Гърдев

I. Дублираната апроксимация – синонимия, специализация или конкуренция на средствата?

Предмет на сравнителен анализ са съчетанията за изразяване на приблизително определено количество посредством предлог (*около петнайсет, към сто*) и приблизителните числителни имена (*десетина, стотина*).

Предлогът и наставката (*-ина*) изпълняват еднаква функция — служат за означаване на апроксимация на точното количество, при това — от един и същи тип (центробежна апроксимация). Освен това именно тяхната съвместна употреба (*около десетина, към стотина*) представлява специфичното функционално-семантично явление в съвременния български език, което може да се нарече дублирана апроксимация. Тоест двете средства за изразяване на приблизително количество се употребяват както поотделно, така и едновременно. Това ни кара да подложим на анализ техните взаимоотношения, тъй като тук още на пръв поглед може да се говори и за синонимия, и за конкуренция, и за специализация.

I.1. Както казахме, при самостоятелната им употреба тези две средства имат една и съща функция — изразяването на апроксимация на дадено точно количество, посредством указването на приблизителен, неопределен интервал на отклонение от дадена величина, т. е. реализирането на т. нар. центробежна апроксимация.

Едновременната употреба на двете средства обаче говори, че е възможна евентуална промяна, която да засяга не толкова тяхната основна семантика, колкото функционалната им натовареност. Подобно на семантичните отношения в структурата на сложните подчинителни именни словосъчетания (изградени на принципа на последователното подчинение на съставките), с променена функция (но не и значение) се оказва “външният” (вторият) определител в словосъчетанието — предложният апроксиматор. Тази промяна е предизвикана от факта, че в областта на неговото действие попада вече не точната числова стойност, а апроксимираният количествен израз

като цяло (напр. *десетина*). Тъй като първичната (в голяма степен условно) апроксимация представя количеството като мислено все пак в някакви (макар и приблизителни) граници, то допълнителното, повторното въздействие върху така указаната област може да се представи като апроксимиране именно на тези граници [$<=$: $<=10=>$; $=>$].

Подобно повторно въздействие върху вече приблизителния интервал от числовата ос е достатъчно основание за възникването на странични конотативни значения. Причина за това е фактът, че не се извършва принципно нова, качествена промяна, а само се увеличава количеството, степента на апроксимираност в същата посока както и с първоначалната. Ето защо, подобни употреби служат по-скоро на изразяването например на повишена несигурност, неангажираност, неопределеност и т. н. Те променят количествените параметри не в математически (абсолютен) план, а в прагматичен (субективен) аспект.

1.2. Другата особеност, съпътстваща използването на двете конкурентни средства за изразяване на приблизително определено количество, бихме нарекли “формално-функционална”. Имаме предвид съвременното състояние на функционирането, на употребата, или по-скоро — на употребимостта на двете форми.

В граматическата ни литература и двете форми за апроксимация не са анализирани подробно, а по-скоро са само регистрирани. По традиция в изследванията¹ за употребата на наставката (*-ина*) за изразяване на приблизителност при числителните имена се посочва, че тя се употребява при числителни, означаващи “числа от десет до сто”², понякога с уточнението, че става дума само за единиците от 10 до 19 и за десетиците от 20 до 100³. При това, подобно твърдение е справедливо само относно **възможността** за нейната употреба, но не отговаря на **практическото** ѝ използване в съвременната българска реч. По наши наблюдения наставката се употребява (или поне — предимно се употребява) при числителните 10, 15, 20, 30; 50, 60, 100.

Забележка. Вероятно тази особеност на употребимостта на приблизителните числителни имена имат предвид авторите, които определят по-предпазливо тяхната област или изобщо не посочват ограничения⁴. Във връзка с предложените наблюдения показателни

са примерите, които дават П. Пашов: *десетина, петнайсетина, двајсетина, стотина*; и В. Въртов: *десетина, двајсетина, стотина*.

Посочените числителни имена очевидно имат две предимства в случаите, когато количеството трябва да се представи като приблизително.

1.2.1. Първото от тях има семантични основания. Изброените числителни означават “основните” единици и десетици (10, 50, 100), ориентирани са около тях или са техни кратни (15, 20, 30, 60), а съвсем естествено е именно в тези зони да се концентрира изразяването на количество, когато то трябва да се представи като приблизително. Пропуснатите в посочения списък на десетиците числа (40, 70, 80), както и всички между 10 и 20 (с изключение на 15) очевидно попадат извън периметъра на централните, ориентиращите апроксимацията стойности. Това са количества, които или се означават точно (*седемнайсет стола, осемнайсет чаши, деветнайсет студенти*), или влизат в зоната на приблизителност (*двајсетина чаши, двајсетина студенти*, което означава “двајсет или близо до двајсет чаши” и т. н.). Като нецентрални за бройната система обаче те не създават сами такава зона (*?осемнайсетина чаши, ?деветнайсетина ученици*).

При тези форми може да се говори за изразяване на приблизителност само ако формите продължават да се смесват с точните, но мъжколични числителни⁵, или ако разграничението се прави и става дума за действително означаване на приблизителност — само в единични, изключително редки и нетипични случаи.

Така съвременната употреба на приблизителната форма на числителните имена се оказва, по наше мнение, семантически обусловена, тъй като е зависима от тяхното място по числовата ос.

1.2.2. От друга страна, изключени от морфемната апроксимация се оказват числителните, които очевидно са с най-усложнена форма, дори и да отчетем допустимото им книжовно съкращаване (срв. *четирийстина, седемдесетина и осемдесетина* — пет и шестерични думи, срещу трисричните *дес/е/тина, двајстина, трийстина, шейстина, стотина*). Това вероятно е основната причина при тези числови стойности (които все пак са достатъчно “кръгли” и подлежат на апроксимация) да надделее изборът на аналитичната апроксимация — с предлозите, тъй като езиковата система предлага и нея като функционално синонимна възможност.

При посочените числителни се наблюдава не ограничение въобще на възможността за апроксимиране, а ограничение при неговото осъществяване посредством наставката.

1.2.3. За числителните, означаващи стойностите между 11 и 19 включително (с изключение на 15), могат да се приемат за валидни и двете посочени основания (семантичното и формалното).

* * *

Дали ще го представим във взаимовръзка с цялостното анализиране на съвременния български език, или не, факт е, че аналитичната апроксимация все повече разширява своите средства, както и своя функционално-стилистичен периметър, а по отношение на сферата си на приложение не познава никакви ограничения — използва се от единиците до максималните употребими числови стойности. Същото съвсем не може да се каже за морфемната апроксимация, която, ако не стеснява своята сфера, то поне далеч не реализира всичките си (съвсем не богати) регистрирани възможности, посочвани в граматиките, а ако го прави, то е с много ниска честотност.

В заключение ще се опитаме да отговорим с едно изречение на поставения в началото на този анализ въпрос.

Дублиращата апроксимация е резултат от експанзията на аналитичната спрямо синтетичната апроксимация — две форми, които при самостоятелна употреба имат синонимни значения; употребени заедно, реализират като цяло специализирана семантика, поради наложената модификация във функцията на аналитичната форма; и в крайна сметка са добър пример за конкуренцията в синхронен и диахронен план на езикови средства, притежаващи синонимни значения.

II. Центростремителната апроксимация — проявления, лексикална класификация.

II.1. Макар че има твърде представителна история⁶, проучването на проблемите, свързани с изразяването на приблизително количество в съвременния български език, не се отличава с детайлни наблюдения, тъй като попада почти винаги в периферията на изсле-

дователския интерес и, следователно, под влиянието на граматическата традиция и инерция.

Тук ще се спрем на въпроса за изразяването на приблизително количество в определен интервал, което се осъществява от т. нар. “интервални” “приблизителни числителни” — *две-три, седем-осем, двацет и пет-шест* (“с интервал, съобразен с естествения ред на числата”); *пет-десет, двацет-трицет, двеста-триста* (“с интервал, прекъсващ естествения ред на числата”⁸), примерите са от Б. Николаев).

Вече имахме повод да кажем, че изразяването на приблизително количество в съвременния български език обхваща **всички стойности на числовата ос**, което ни кара да го приемем за системен противочлен в опозицията с точното количество и да говорим за **два варианта на актуализацията на определеното количество** (точно и приблизително). С тази функционално-семантична неограниченост се характеризира и посоченият вид околичествяване.

II.2. Активната употреба в книжовната разговорна реч на изрази за центростремителна апроксимация дава възможност те да се класифицират в зависимост от изразяваната семантика в три групи:

1) Съчетания, означаващи интервал, затворен между две “кръгли” стойности (тук очевидно могат да се включат и последователностите от единици): *А пък съм казала / две три с голяма вълна наесен да ми купят (за кожи)///; Профилиране / тука тия пет шес дена / няма да правим///; Няма страшно / има още десет петнайсе минути///; Защото ние влизаме / толкоз / петнайсе двацет минути / както сме дошли* (виж и всички примери по-горе от Б. Николаев).

2) Съчетания, означаващи интервал от междинни стойности: 1. *За колко време? 2. Ами да речем / три четири дена* (включва се в интервал [1 {или 2} — 5]//); *Към дванайсе тринайсе минути филм ще излезе* (включва се в интервал [10-15]//); *Тая / като я гледам / има сигурно седемнайсе осемнайсе години* (включва се в интервал [15-20]//); *И / аз имах шес седем оценки / другите нямаха никави оценки* (включва се в интервал [5-10]//); *Ма / кат вземе да дига някои хора по три четири пъти ме вбесява / по комунизъм / значи* (включва се в интервал [1{или 2} -5]//)

3) Съчетания, означаващи интервал, ориентиран към една кръгла стойност: *Ооо / те оттогаз минаха десет дванайсе дена///;*

Ами прехода / някъде към двайсе и пет шес дена//; След пет седем дена някъде ми е първия изпит//; Вземи купи пет шес вафли//; В портмонето са останали май двеста двеста и двайсет лева// — Примерите от тази група в някои от случаите (например последния) могат да се отнесат към първата.

П.3. Отбелязвано е⁹ също и наличието на центростремителна апроксимация чрез съчетания от три числителни имена (макар и по-рядко срещани), каквито бяха регистрирани и в примерите от книжовната разговорна реч: *И два три четири дена / без хляб/ без вода може//; Постилала съм я пет шес седем пъти//; Няма да е повече от три четири пет дена//; Три четири пет вида вино сигурно ни предложиха//; И прозореца на влака / ма съвсем / може би така с три четири пет пръста свален по-надолу//; 1. Петя / колко минути ще го варим? 2. Пет осем десет / ще видим как ще тръгне//; И сега имам още два анализа готови /по пет шес седем страници//; Зема си десет петнайсе двайсе хиляди лихва / и живее под наем//*

В нашите примери има и такива с четири числителни имена: *Написа пет шест седем осем реда в тетрадката си//; 1. И колко ще ти струва? 2. Колко// Пет шес седем осем хиляди//; 1. За колко дена ще можеш да го свършиш превода? 2. Де да знам // Пет десет петнайсе двайсе//*. Регистриран е и един пример с употреба на пет числителни: *А така// Изработихме се // Сега дай да пием по две три четири пет шес ракии пък да видим//*.

Тези примери са първият ни довод срещу приемането на съчетанията от числителни имена, чрез които се изразява приблизително количество, за сложни лексеми¹⁰. Вярно е, че съчетанията от четири числителни могат (само в някои случаи!) да се приемат за съчетания от две приблизителни (сложни) числителни. Но същото едва ли може да се каже за (по-често срещаните) съчетания от три числителни — ако тях разглеждаме като съчетание от просто и сложно приблизително числително, не бихме могли да поставим категорично границата помежду им (да решим в каква посока да отнесем, към кое от двете да присъединим средното числително). Тълкуването им като сложни числителни имена като цяло (с три компонента) отваря път към същото тълкуване и на четирикомпонентните съчетания, което не е невъзможно. Но трябва да се има предвид, че теоретически подобна “изброителна” апрок-

симация съвсем не е ограничена дори и в петчленната структура, напротив — можем да си представим и шест-, и седем-, и повече-компонентно съчетание.

Забележка. Не само във формално, но и в семантично отношение подобни съчетания не са абсолютно еквивалентни на тези с две числителни, тъй като при многочленните означаването на точното количество като приблизително определено се постига посредством актуализирането на потенциалната сема “динамична количественост”, като противоположна на статичното количество¹¹. Многокомпонентните съчетания са основно средство за изразяване на динамична количественост, но що се отнася до тяхното апроксимативно значение те по същество се различават само по интензивността на изразената количествена динамичност, тъй като и при еднокомпонентната апроксимация (*десетина, около двајсет*), и при двукомпонентната (*десет — двајсет*) се наблюдава движение на количеството — около една стойност или в границите между две стойности.

II.4. Другото ни основание е подкрепено с конструирани, а не с регистрирани примери. Като изхождаме от факта, че този тип апроксимация е универсален (не е ограничен в даден сектор от числовата ос), можем да съставим примери¹², които имат еквивалентна на традиционните **семантична структура**, но се отличават с много голяма **формална усложненост** поради факта, че големите стойности поначало се означават със сложни числителни, а ние говорим за апроксимация посредством тяхното съчетаване. Така например, напълно реални са, според нас, съчетания (от две съставни числителни), като: *милион и двеста и двајсет — милион и двеста и трийсет хиляди, триста двадесет и пет хиляди и половина — триста двајсет и шест хиляди* и др. под. Подобни съчетания не се различават от примери като: *две — три, седем — осем* по нищо друго освен по формалната си разчлененост и усложненост.

Тъй като категорично смятаме, че посочените от нас примери не могат да се приемат за една дума, трябва съответно да приемем и двукомпонентните структури не за сложни “приблизителни числителни”, а за съчетания от две числителни имена, посредством които като цяло се изразява значението за приблизително количество, което

не е нищо друго освен съчетаването на двете стойности (съответно — значения) на отделните числителни имена. Ако подходим системно (а следователно — глобално) към лексикалното класифициране на апроксимативните изрази, трябва да определим по един и същ начин и съчетанията *две-три*, *седем-осем*, *десет-двайсет*, и съчетанията: *три хиляди и петстотин* — *три хиляди и шестстотин*, или дори: *милион и двеста* — *милион и триста хиляди*, *милион и двеста* — *милион и двеста и педесет хиляди* и т. н.

II.5. Последният ни довод в подкрепа на приемането на съчетанието от кои да е две числителни имена именно за синтактично съчетание, а не за сложна дума е фактът, че между двете числителни може да бъде вмъкнат съюз — самостоятелен или съотносителен, както и (или) предлог: *Някаква разлика в трийсе лева ли педесе ли*//; *И самата постройка беше на два или три етажа*//; *Но ни казаха да я разгледаме (Будапеща — С. Г.) до девет часа ли / до десет ли / до единайсе ли* //; *Общо са десет до дванайсе човека*//

Двете числителни могат да бъдат разделени и от определяемото съществително име: *Пет химикала шес сигурно съм купила тоз месец*//; *Ей там имам една снимка две в Японския*//; *Я ми подай пет листчета шес от бюрото*//; *И тя едната се отказа и останахме три колежки четири*//; *Веднага почнаха да ми вървят киселени*// *Две парчета диня три хапнах и веднага*//. Нещо повече — срещат се примери, в които дистанцирането между двете числителни е максимално, т. е. те заемат съответно първа и последна позиция във фразата: *Три перални е приготвила за днеска четири* /; *По пет кафеварки викам пият на ден шес*//¹³.

Точно тези примери са особено показателни, тъй като предходните могат да се тълкуват като предложно-нумерални съчинителни конструкции — евентуален преходен етап към сливането на двете числителни имена в една (сложна) дума, но в последните примери имаме пред себе си очевидна инверсия на определяемото и на едно от определенията в съчетанието.

След като предложеният тук анализ беше окончателно завършен, имахме възможност да сравним своето становище и с виждането, предложено в излязлата наскоро от печат Българо-полска съпоставителна граматика, Т. 3. Семантичните категории количество

и степен, С., 1994. Също като нас, Л. Крумова-Цветкова квалифицира посочените средства за означаване на приблизително количество като синтактични словосъчетания, като не отбелязва изрично противоречието с българската граматическа литература. Тази (вярна според нас) позиция е в очевидно противоречие с отнасянето на означенията за приблизително количество към средствата за “не де ф и н и р а н о” еднородно разделно множество (разр. моя — С. Г.)¹⁴. Приписването на подобна семантика на тези средства за околичествяване може, напротив, да бъде един съществен довод за тяхното определяне като сложни думи. Ако в някои от случаите на тяхната употреба се установи, че съчетанията от две числителни имена са изгубили способността си да означават определено (приблизително) количество и означават недефинирано количество, то точно в този случай ще трябва да се приеме, че пред нас е нова (сложна) дума. И обратно, ако двете числителни имена се приемат за синтактично съчетание, ще трябва да се приеме, че неговото значение е резултат от съчетаването на техните значения, а това изключва възможността за интерпретация на тяхната семантика посредством семемата “недефинирано количество”.

Всяко абсолютно (точно или приблизително) определено количество може да бъде (относително, релативно) определено и като малко или голямо. Известно е, че средствата за абсолютно определяне на количеството могат да не изпълняват тази функция в случаите, когато носеното от тях значение за относителна определеност на количеството остане единствено (*Хиляда пъти ти казах* = ‘Много пъти ти казах’). Вероятно точно такава семантична транспозиция има предвид авторката, когато определя значението на съчетания от две числителни имена в интервал до десет като (недефинирано разделно) “множество под нормата”. Според нас, при употребата на синтактичните нумерално-субстантивни съчетания може да се прояви (съпътстващо) значение за относителна квантификация, но не се наблюдава транспозиция, тъй като във всички (наши) примери се запазва и значението за абсолютно определено количество. Това ни даде основание да не ги разглеждаме като употреби на числителни имена със значение за относителна квантификация. При съчетанията от числителни се наблюдава не заменяне на единия тип квантификация с другия (което би ни позволило да ги определим като думи), а тяхното съвместяване. Очевидна е също неприем-

ливостта (в още по-голяма степен) на определянето на тяхното значение като “множество под нормата”, или “малко количество” по принцип, без отнасяне към определяемото (само посредством което може да се говори и за някаква количествена норма). Правилността на това твърдение едва ли се нуждае от подкрепата на множество примери като: *Я си представи / вдигаш го камъка / и отдолу две три змии!*, където е очевидно значението “много”. Това (както и обратното — за “малко”) значение обаче е резултат от точното околичествяване, негово следствие, а не негова (изключваща) противоположност, негова трансформация.

Всички тези разсъждения за друго тълкуване на семантиката на числителните апроксиматори са още едно доказателство в подкрепа на формалното им квалифициране по същия начин — като синтактични съчетания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Има се предвид библиографията, посочена в бел. 2 и 3.

² А н д р е й ч и н, Л. Основна българска граматика, 1944, С., 1978, с. 286; Граматика на съвременния български книжовен език, Т. II. Морфология, С., 1983, с. 183.

³ Н и к о л а е в, Б. Приблизителните числителни в българския език, — Славистичен сборник, С., 1978, с. 86; С. Г е о р г и е в, Българска морфология, В. Търново, 1991, с. 194.

⁴ П а ш о в, П. Практическа българска граматика, С., 1989, с. 82; В. В ъ т о в, Основен курс по съвременен български език. Част I, В. Търново, 1992, с. 202.

⁵ За тяхното разграничаване настоява още Н. Рилски — виж: Хр. П ъ р в е в, Очерк по история на българската граматика, С., 1975, с. 118.

⁶ Кратък преглед прави Б. Н и к о л а е в, Приблизителните числителни в българския език..., с. 83-84.

⁷ Н и к о л а е в, Б. Цит. съч., с. 84.

⁸ Пак там, с. 84, с. 86.

⁹ Пак там, с. 85.

¹⁰ Виж напр. А н д р е й ч и н, Л. Основна българска граматика..., с. 286; Б. Н и к о л а е в, Приблизителните числителни в българския език..., Граматика на съвременния български книжовен език, Т. II. Морфология,

С., 1983, с. 183. Подобно определение не се среща буквално у нито един от цитираните автори. Това едва ли трябва да се обясни с недостатъчна прецизност, а по-скоро говори, че експлицитното означаване като "сложни думи" на т. н. приблизителни числителни е представлявало за тях известно несъответствие със същността на езиковия факт.

¹¹ Анализ на частното значение "динамична количественост" виж у: **P e t e I s t v a n**, Количественные отношения в русском и венгерском языках., Budapest, 1981, с. 264-272.

¹² Сигурни сме, че подобни примери ще бъдат и регистрирани с увеличаването на обема на анализирания материал.

¹³ Внимание на "засилената дистантна съчетаемост между компонентите в синтактичните групи при книжовната разговорна реч" обръща Р. Й о с и ф о в а, Словоред на синтактичната група определяемо — несъгласувано определение (Върху материал от българската книжовно-разговорна реч), — В: Славистични проучвания. Сборник в чест на VI международен славистичен конгрес, В. Търново, 1993, с. 84. Макар и сочено като недостатък, това явление е с повишена честота (очевидно не без причина) и в научния стил.

¹⁴ Б ъ л г а р с к о - п о л с к а съпоставителна граматика, Т. 3..., с. 54-78.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ЕЗИКЪТ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА
ЛИТЕРАТУРА И
"ГРАМАТИКАТА НА ПОЕЗИЯТА"**

Димитър Кръстев

Езикът на поезията е представлявал интерес за хуманистиката още преди да съществува понятието “литература”. Това понятие е сравнително съвременно — то се избистря едва в XIX в., но и до днес се спори върху неговата същност, а опитите да бъде постигната единна дефиниция, обхващаща в цялост художественото литературно творчество, са силно уязвими. Като се има предвид спецификата на литературното творчество като словесно изкуство, а и средищното място на лингвистиката в научната парадигма на XX в., то може да се очаква, че отговорът на въпросите за същността на поезията трябва да дойде именно от лингвистите. Противоречивостта на този отговор обаче, въпреки че е показателен за противоречивостта на поезията, налага някои уточнения и изводи от съществуващия внушителен брой мнения.

Когато става дума за поетическата функция на езика, безспорно на първо място трябва да се има предвид приносът на Роман Якобсон. Неговите възгледи за лингвистичните функции и до днес са отправна точка за повечето езиковеди, семиотици, литературоведи. Якобсон определя шест основни фактора на езиковата комуникация, ползвайки технологичния телекомуникационен модел на Шанън и Уивър — адресант, адресат, контакт, код, контекст и съобщение. Насочеността към всяка от инстанциите при езиковата дейност определя съответните лингвистически функции — емотивна, конативна, фатическа, метазезикова, референциална и поетическа. Ориентацията към формата на самото съобщение, съсредоточаването на вниманието върху съобщението заради самото него характеризира поетическата функция. Авторефлексивността на поетическото послание се постига чрез пренасяне на принципа на еквивалентност от оста на селекция върху оста на комбинация на езиковите знаци, като по този начин се подчертава условният характер на езиковия знак, където връзката между означаващо и означено е немотивирана, произволна. Предвиждайки някои от възраженията, които ще му се отправят, Р. Якобсон се застрахова с уговорката, че поетическата функция не се свежда само до поезията и поезията не се ограничава само до поетическата

функция: “Поетическата функция не е единствената функция на словесното изкуство, а само неговата доминантна, детерминираща функция; във всички други речеви дейности тя играе поддържаща, второстепенна роля.”¹ Твърдението на Р. Якобсон, че посланието с поетическа функция е двусмислено и авторефлексивно, е окачествено от Умберто Еко като “най-полезното оперативно определение, формулирано някога”. Доуточнението на италианския учен е относно двусмислието на естетическия текст, което той определя като нарушение на правилата на кода. По този начин У. Еко се доближава плътно до възгледа на генетическата или експресивна стилистика, която характеризира естетическото явление като отклонение от нормата, въпреки че авторът на “Трактат по обща семиотика” запазва известни резерви към безусловното приемане на това определение².

Отклонението от нормата като основен признак на поетичността е по принцип възглед, който е общ за повечето доктрини за поетическия език, независимо от различната терминология на теоретичните. Руската формална школа, като противопоставя практическия на поетическия език, разбира поетичността като остранение, деавтоматизация на обичайната езикова употреба. Възприемането на словесното изкуство изисква усилие, то е затруднено, забавено. Огдън и Ричардс разграничават символична и емотивна употреба на езика. Под символичен език те разбират научния език, където определящи са коректността на означаването и истинността на референцията. За разлика от символичния (научния) език, поетическият език е емотивен език според Огдън и Ричардс, т. е. език, чиято цел е не да представя “нещата”, а да предизвика определена емоционална “нагласа” у читателя / слушателя. Сходно е и противопоставянето между денотация и конотация при Йелмслев, на чиято основа се градят схващанията на Ролан Барт за вторичните семиологични системи и на Юрий Лотман за вторичните моделиращи системи. Конотативните или вторични системи, каквито са според тях художествените поетически текстове, се надграждат над денотативните или първични системи, т. е. двете страни на знака в естествения език — означаващо и означено — формират означаващото в поетическия език, стават негов план на изразяване. Според тази теоретична нагласа, в поезията механизмът на означаването блокира на денотативно равнище, за да превключи на конотативно. Отсъствието на денотация става абсолютно необходимо условие задействането на конотацията и отгук за съществуването на поезията.

Следователно белег на поетичността става липсата на денотативност (или референциалност). По този начин поетическият език придобива статут на особен, специален, "друг" език, който е обособен и отделен от естествения език. Поезията става отделна, самостоятелна и изолирана сфера на езикова употреба, със собствени закони, организация и начин на функциониране. Поетическият език като референциално тъмен език не отправя към нищо извън себе си, а към самия себе си. Той се явява автономен, самодостатъчен, автотеличен.

От казаното дотук като фактори на поетическата функция на езика могат да се изведат авторефлексивността, отклонението от нормата (или нарушаването на правилата на кода) и потиснатата референциалност (или вторичността, конотативността). Това определение придобива популярност и става общоприето. Под него освен споменатите теоретици могат да се подпишат още Лео Шпитцер, Шарл Бали, Пиер Гиро, Жан Кoen и др. Популярността и влиянието на една теза обаче едва ли е показател за нейните научни достойнства. Изложените възгледи за поетическата функция на езика предизвикват множество критики, несъгласия, забележки, някои от които довеждат до съществено прецизиране на твърденията, а други съвсем откровено разрушават самото понятие "поетически език", като отричат възможността за наличието на лингвистични критерии, които да разграничават литература от нелитература, практически от поетически език, художествен език от описващ метаезик и т. н.

Едно от първите възражения, с които се сблъсква общоприетото схващане за езика на художествената литература, е относително възприемането на поетическия език като отклонение от нормата, нарушаване на правилата на кода, деформация, езикова аномалия и т. н. Неминуемо възникват въпросите: "Как да различим отклонението от нормата, направено с поетическа цел, от обикновеното "незнаене" и нехаене към правилата на езиковия код? Какви са критериите кога едно отклонение е поетически факт и кога не е?" Не е съвсем убедителен У. Еко, когато уточнява, че естетически ефект е налице, само когато "на едно отклонение на плана на израза съответства някакво изменение на плана на съдържанието"³. Както отбелязват неореториците от Лиежката група "М"⁴, отклонението само по себе си не е фактор на поетичността, тъй като при нея то е възстановимо и преводимо, понеже присъства заедно със и на фона на нормата. При поетическия език наблюдаваме едновременно с нарушаването на нормата и възможността за редукция на това нарушаване от съзна-

нието, т. е така наречената нулева степен (еднозначен дискурс) присъства като палимпсест наравно с отклонението. Така че според неореториците е по-добре да говорим не за отклонението като фактор на поетичността, а за отношението между нормата и отклонението, между нулевата степен и метаболата, между “едно реално ниво и едно виртуално ниво на четене в лоното на самия поетически изказ”.

Съвсем естествено това прецизиране преминава в корекция и на следващия възглед — за вторичността, конотативността, автономността и липсата на референциалност на поетическия език. Разделението на езиковите системи на първични и вторични и определянето на поетическия език като вторичен, автономен, конотативен език със затъмнена референциалност е по думите на Жерар Жьонет “брутално отделяне на поетическия език от дълбоките ресурси на езика въобще. Денотацията и конотацията не са толкова антагонистични и поетическата двусмисленост се дължи на двойното им едновременно присъствие.”⁵ Показателно е, че подобно мнение негласно обединява много теоретици с различни методологически позиции като Пол Рикьор, който говори за нерешимост на конфликта между буквалната и метафоричната интерпретация, за раздвоена референция; Волфганг Изер, който говори за разцепено, раздвоено означаване, което е едновременно денотативно и фигуративно; Пол де Ман, който смята, че в художествения текст е налице двойственост на граматическото и фигуративно значение и читателят не може, а и не бива да пренебрегва или изключва едното за сметка на другото. Робърт Скоулз дори прави опит да дефинира литературността чрез двойствеността или възпроизводимостта на шестте характеристики на комуникацията. И за да е още по-ясен контрастът с възгледите на Роман Якобсон, ще се позовем отново на Жерар Жьонет, който смята, че поезията не насилва езика; тя е едно по-специфично боравене с езика, като едновременно с това е по-тясно свързана с вътрешната му същност. Тя не се отклонява от езика, а се осъществява за сметка на неговия “недостатък”, т. е. това, което Сосюр нарича “условен характер, произволност на знака”. Именно този недостатък е причина за съществуването на поезията. Поетическата функция е в усилието да се компенсира, макар и илюзорно, произволността на знака, т. е. в усилието да се мотивира езикът⁶.

От казаното дотук става ясно, че е доста трудно да се даде на поетическата функция едно лингвистично определение, което да е надисторично. Атаките срещу едно такова есенциалистско опре-

деление на литературата довеждат до преразглеждане и разрушаване на самото понятие "поетически език". Според Цветан Тодоров това става още при Юрий Тинянов, който предпочита да говори за литературен факт — а това е историческа, а не философска или лингвистична категория. Значението на Тинянов в това отношение е безспорно и все пак като че ли е по-добре да мислим за истинско, съзнателно разрушаване на понятието едва при радикалната ревизия, която деконструктивизмът прави на езиковия знак. За нас обаче е по-интересно да видим какви са доводите срещу есенциалисткото (а то е чисто синхронно) определение на литературата. Тези доводи са провокирани от теорията за речевите актове и нейното прилагане при интерпретацията на художествеността. През призмата на тази теория литературният дискурс е квазиречев акт, който, за да се възприеме като успешен, т. е. художествен, трябва да отговаря на съответни екстралингвистически условия, а те са не абсолютна и неизменна даденост, а исторически променливи величини. Едно изследване на литературността трябва да държи сметка за тези условия, или поетико-релевантни пресупозиции по терминологията на Звегинцев⁷. В същата насока се движи мисълта на Стивън Майо: "Същността на литературността или поетичността се намира не в посланието, а в особеното разположение на говорител и аудитория относно посланието, което е характеристика на литературната речева ситуация. Така литературата става конвенционална рамка, поставена около дискурса, рамка, която носи със себе си конвенциите за интерпретиране на рамкирания дискурс. Литературността става функция на рамката, а не на уникални обективни характеристики в текста."⁸ Авторът подчертава, че това рамкиране се променя от период в период, то става вътре в дадени исторически общности. Пренебрегването на т. нар. обективни дадености на текста е релативистичен възглед, с който трудно може да се съгласим, но ползата от изследване на функциите на исторически променящата се конвенционална рамка или поетико-релевантните пресупозиции е съществена.

От направения обзор, с риск да се опрости сложността на проблемите, би могло да се направят някои изводи. Характерното в езика на художествената литература е наличието на двойственост, конфликт, "напрежение" между заложи в недрата на езиковия изказ "полярности". Изследването на поетическата противоречивост обаче би трябвало да се съобразява с историческата изменчивост на

конкретните измерения на тази двойственост, пренареждането и преосмислянето на функциите на различните речеви практики. Или с други думи, когато изследваме поетическата функция на езика, е нужно:

1. Да говорим не за отклонение, нарушение на книжовната езикова норма, а за **о т н о ш е н и е т о** между отклонение и норма.

2. Да говорим не за липса на референциалност, за автономност, вторичност, авторефлексивност на поетическия език, а за раздвоена референция, едновременност и конфликт между буквалната и фигуративната интерпретация на поетическия изказ.

3. Посочените особености да са в зависимост с екстралингвистичните условия на литературния речев акт; с поетико-релевантните пресупозиции, които правят един речев акт успешен или неуспешен, уместен или неуместен от поетическа гледна точка.

Последното налага нужда от един диахронен аспект на стилистиката и поетиката, като допълнение и коректив на синхронното описание, който да наблюдава историческата подвижност на понятието “художественост”, динамиката в отношенията между лингвистичните функции, както и променливостта на представата за “поетическото състояние на езика”.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цит. по Хард, М. Поетика и семиотика. — В: Семиотика. Материята на мисълта, С., 1991, с. 124.

² Еко, У. Трактат по обща семиотика, С., 1993, с. 286-287.

³ Пак там, с. 287.

⁴ Дюбоа, Ж. и др. Обща риторика, М., 1986.

⁵ Жьонет, Ж. Поетически език и поетика на езика. — В: Бюлетин на СБП, 1984, кн. 10, с. 111-112.

⁶ Пак там, с. 112-113.

⁷ Звегинцев, В. А. Значение пресупозиций для анализа поэтического языка. — В: Литературные направления и стили, М., 1976.

⁸ Майо, С. Конвенции на интерпретацията. — В: сп. Литературна мисъл, 1992, кн. 1-2.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ТОЗИ СЛОЖЕН СВЯТ ОТ ЗНАЦИ...
(СТИЛИСТИЧНИЯТ АНАЛИЗ В
СВЕТЛИНАТА НА
СЕМИОТИЧНИТЕ ИДЕИ)**

Петранка Георгиева

Американският логик и семиотик Ч. Пиърс обособява човешките типове в три категории: поети, администратори и учени. За поетите са важни чувствата, администраторите следват зова на властта, а учените се стремят към познанието чрез ума си¹. Въпреки че отделният поет има различни възприятия за всяка същност, както един човек предпочита солено ястие, а за друг — това солено е горчино, все пак онова, което обединява творците на словото са сетивата на душата — всички те виждат и чуват чрез душата си. Затова художествената литература моделира по нов начин света.

Как ученият да изследва изследваното от поета? Как умът да проследи изнамереното от чувствата? Този въпрос занимава литературни критици и философи; той провокира интереса на семиотиката, на структурната семантика, на стилистиката.

Художествената литература има свой език. В нея езиковите средства се трансформират в средства на изображението. Тази трансформация Ст. Георгиев определя като “процес на творческо осмисляне на възможностите, заложили като потенция в общонародния език”². За да разчетем посланието на твореца, трябва да владеем езика, на който то е написано. Някои изследователи на художественото слово изказват опасения, че всеки стремеж към логизиране “убива” същността на произведението и го обеднява и деформира. Докато си служим с термина “анализ”, така че да налагаме точно определена схема върху която и да е литературна творба, тази опасност съществува. Ако стилистичният анализ разглежда художествения текст само откъм равнището на езиковото съобщение, то сложната система от значения, създавани от художествената структура, ще бъде подмината. По съвета на Ю. Лотман за стилистиката е необходимо да изследва значенията в художествената литература, като изложи проблема в светлината на семиотичните идеи³.

Значението на всяко понятие в системата на художественото творчество може да се получи, като се определи отношението на това значение към други значения в същата семантична система и същевременно се установят еквивалентите му в други семиотични

системи. Проследяването на синтагматичните и парадигматичните връзки в системата, която изследваме, ще ни предпази от прибързани заключения. Ако разчетем типичния пример за градация “А тиранинът върлува (и безчести край наш роден:) к о л и, б е с и, б и е, п с у в а...” (Хр. Ботев), основавайки се само на отношенията между значенията на равнището на лингвистичната структура, то спокойно можем да я определим като низходяща, защото за съвременния човек, който не е живял в условията на робството, смъртта е по-страшна от унижението. Това обаче означава да изключим ценностната система на лирическият герой, за когото унижението е по-страшно от смъртта. У Ботев семантичните отношения “смърт — унижение” са алтернативни, което дава друг поглед към емоционалното наслагване в стиха “коли, беси, бие, псува” и придвижва интонационната контура във възходяща линия.

Всичко в художествения текст — образ и идея; тропи и стилистични фигури; дума, звук и интонация — участва в знаковото пораждање. Така например фонемата “у” в абстрактната система на езика няма знакова функция. В разказа “Другоселец” на Й. Йовков обаче звукът “у” придобива стилистична функция и се превръща в **културна единица** (значение)⁴. Йовковите герои произнасят думата “господин” като “гуспудин”. На равнището на общоезиковата практика звукът “у” в неударена позиция има за денотат “редукция, характерна за източните говори”. Преминавайки в художествената структура, той се включва в естетическите цели на текста, като подкрепя правдивостта на художествения образ — добруджанеца. Думата “господин” е чужда, неестествена в езика на селяните (всички те я произнасят по един и същ неправилен начин). Отчитайки такава характеристика, звукът “у” става маркер за социална диференциация и интерпретира “градско влияние в селото”.

Изследването на знаците в художествената структура позволява да определим стойността на интерпретантите, като ги разглеждаме в система от позиции и опозиции. Постулирането на тези системи прави възможно обяснението на това как възниква значението. Ще се опитаме да илюстрираме тези разсъждения чрез анализа на откъс от поетическото есе “Посвещение” на В. Ханчев:

За да останеш, за да си потребен,
за да те има и след теб дори,
ти всяка вещь и образ покрай тебе

открий отново и пресътвори.
Пресътвори го ти като лозата,
затворила пространството в зърна,
като дървото в плод, като пчелата,
създала мед от пръст и светлина,
като жената стенеща, в която
по-траен образ дири любовта,
като земята, връщаща богато
и облаци, и птици, и листа.

В творбата си поетът представя природата като жив организъм, в който всеки образ претворява себе си в нов следващ образ. Способността да възпроизвеждат живота обединява “лозата”, “дървото”, “пчелата”, “жената” и “земята”. Въпреки общоприетото твърдение, че човекът е “венецът на природата”, авторът поставя начело на всички образи образа на лозата. Тази последователност не е случайна. Значението “лоза” заема позиция в три семантични полета. В материалния континуум негов денотат е “вид растение”. В системата на художествените образи “лоза” интерпретира раждащо, животворящо начало. В рамките на християнската култура същата семантична единица има друго съдържание: “Аз Съм лозата, вие сте пръчките; който пребъдва в Мене, и Аз в него, той дава много плод” — това са думите на Исус Христос към неговите ученици (Еванг. Йоан, 15 — 5). Този израз е предавал точно определени съдържания, които са станали основа за конотативните явления “лоза — Христос — Божи Син — извор на живот”. Символизирайки Божественото, от което тръгва и в което се връща животът, образът на лозата обединява и повежда останалите художествени образи в произведението. Това тълкуване се подкрепя и от литотата “лозата, затворила пространството в зърна”, чисто възприемане се осъществява от установяването на синтагматичните и парадигматичните връзки в системата. Затвореното пространство в гроздово зърно не може да възприеме никой като кръг, ако не знае, че гроздовото зърно е кръгло. Парадигматическите връзки установяват еквивалентност между елемента от художествената система “гроздово зърно” и елемента “кръг” в континуума на практическия опит. Съдържанието, вложено в семантичната единица “лоза”, и отношението “лоза — кръг” се обединяват в идеята за безкрайността: началото преминава в край, а крайт — в начало⁵. Това е диалектиката на битието, претворено по

неповторим начин от В. Ханчев в цикъла му “Лирика”. Представата за вечно обновяващия се кръговрат на битието се потвърждава както от одухотворените образи, така и от причастието “връщаща”, чиито семантика включва тази представа. Стихотворението “Посвещение” изобразява хармонията и единството на противоположностите, които изграждат битието, а “Земя и небе” претворява тяхното противопоставяне и борба.

Разчленяването на семантичното пространство в типовото съдържание “битие” в “Посвещение” е сегментирано и представено от следните значения: “пространство”, “лоза”, “светлина”, “пръст”, “дърво”, “земя”, “облаци”, “птици”, “листа”, които заемат позиции в две противоречиви семантични полета. Елементът “лоза” тук се свързва с денотата “вид растение” и по този начин се обединява с елементите “дърво”, “пръст”, “земя”, “листа” в едно семантично поле, чийто център е значението “земя”. Елементите “пространство”, “светлина”, “облаци”, “птици” интерпретират “небе”. И двете семантични полета се обединяват от емотивна асоциация, която е конотацията “животворящи”. Ако разгледаме отношението “земя — небе” в съответствие с реторичната предпоставка “земята и небето се сливат в едно битие”, то бихме стигнали до идеята за единството на противоположностите.

Същите елементи “земя” и “небе” в стихотворението “Земя и небе” заемат противоположни позиции. Техните интерпретанти образуват антонимни двойки, които изграждат представата за сблъсък и борба, срв.: значението “земя” интерпретира “прикованост”, а значението “небе” — “волност, свобода”; значението “пръст” интерпретира “застой”, а значението “звезди” — “стремеж”. Същевременно съдържанието на символите “кръв” и “крила”, чиито денотати са “плът” и “дух”, изграждат опозицията “преходно — непреходно”. Опозициите представят непримиримата и вечна борба на противоположностите.

Художественият текст притежава редица нееднозначни свойства и позволява разнообразие от подходи, което обуславя възможността за избор на ключ към тълкуването. Нищо не пречи на друг читател да избере различен от предложения тук ключ към своя прочит и да сведе текста до други опозиционни стойности. Например, ако отнесе значението “лоза” към древногръцката култура, то у него би възникнал интерпретантът “веселие” и вероятно тогава би свързал

мотива за страданието (в инверсията “жената стенеща”) с мотива за радостта, за да ги обедини в идеята за пресътворението, което е и радост, и болка.

На въпроса, отправен към студентите, каква представа извиква у тях гроздовото зърно, бяха получени следните отговори: малко, сладко, прозрачно. Свързвайки тези интерпретанти с литотата “лозата, затворила пространството в зърна”, със системата на художествените образи и с идеята на творбата, те дадоха следните тълкувания:

а) “гроздовото зърно е малко” — “във всеки нов живот е заключена цяла вселена”;

б) “гроздовото зърно е сладко” — “както медът и гроздовият сок са сладостни, така и животът в своя кръговрат носи наслаждение”;

в) “гроздовото зърно е прозрачно” — “прозрачно като сълза, защото пресътворението, което поддържа кръговратът на битието, се ражда в гумното на страданието”.

Във всеки от отговорите личи установяването на различни съотношения в системата на художествената творба, но нито един от тях не бихме могли да посочим като установяващ позиции и опозиции, излизащи извън системата.

Следователно, стилистичният анализ на художествения текст допуска прилагането на субективен избор, който се свежда до това да насочи значението към една или друга култура. Но този избор не може да въведе идея, тъй като авторът вече е определил идеята в творбата си, нито произволно свързване на образите, понеже това е направил пак авторът, нито да открива мотиви, несъществуващи в текста. Всяка литературна творба допуска субективизъм само в точно определени пунктове; само там, където самият творец оставя читателя да вижда и чува по своему. Не е възможно да променим модела, който е изграден от художествената структура, а само отношението към модела.

В художествената литература често не един елемент, а цял комплекс от елементи изгражда плана на изразяване (означаващото). Този комплекс моделира съдържанието. Така например знаковото пораждане в един абзац от текста на разказа “Другоселец” (Й. Йовков) се реализира от синхронно действащата активност на лексикално и синтактично равнище, при което се създава еквивалентност между съдържанието на израза и формата на синтактичната конструкция:

Но преди да посегне Илия^V, другоселецът сам бръкна в пояса си^V, **извади**, синя^V, вехта кесия^V, навървена на гайтан^V и вързана на шията му^V, забърка в нея бавно^V, с мъка^V. Като че сега забелязаха^V, че там^V, дете бяха ръцете му^V, по изтърганата антерия имаше кръпки^V. Ръцете му трепереха^V, **извади** огниво^V, кремък^V, **извади** една банкнота от двайсет лева^V, сгъната на четири^V, няколко дребни пари^V, копчета.

От една страна авторът заявява вълнението на героя си (“забърка с мъка”, “ръцете му трепереха”), от друга страна, го внушава чрез особеностите на синтактичното построение. Наблюдаваният текст се състои от три сложни изречения. В началното и в крайното от тях простите изречения с изпуснат подлог (“извади синя, вехта кесия...”, “извади огниво, кремък”, “извади една банкнота...”) се въвеждат чрез един и същ глагол — “извади”. Повторението на глагола участва в изграждането на ритмичната организация на текста. Този “семантичен ритъм”⁶ е насочен към създаване на усещането за нарастващо напрежение. Неговата динамичност се засилва от множеството паузи, въведени от еднородните и обособени части. Всичко това илюстрира задъхан и напрегнат прочит. Читателят инстинктивно поема въздух при всяка пауза и неусетно възприема ритмичните пулсации на текста.

По такъв начин в плана на израза участват редица елементи: лексикално изразени значения; синтактични конструкции, динамиката, темпото и ритъма като характеристики на речевата интонация. Разглежданият текст представлява многопластов, комплексно изграден знак, интерпретиращ състоянието на героя.

В заключение трябва да отбележим, че с представените разсъждения в това изложение нито се изчерпва въпросът за стилистичния анализ, обхващащ цялата стратегия на художествения текст чрез семиотичния подход, нито са проследени всички възможности за такъв тип изследване. Поради ограничения обем на работата ни тук маркирахме само няколко момента, които изискват по-нататъшно научно дирене.

БЕЛЕЖКИ

¹ М е л ь в и л ь, Ю. Чарлз Пърс и прагматизм. М., 1968, с. 182.

² Г е о р г и е в, Ст. Българска семасиология. В. Търново, 1993, с. 247.

³ Лотман, Ю. М. Структура на художествения текст. Проблемът за значението в художествения текст. — В: Семиотика. Между нещата и думите. С., 1991, с. 180.

⁴ У. Еко приема, че означаемото на една дума е културна единица. “Една културна единица — заявява той — не може да бъде идентифицирана посредством поредицата от собствените ѝ интерпретанти. Тя трябва да бъде определена като поставена в една система на други културни единици, които ѝ се противопоставят или я ограничават” (Еко, У. Трактат по обща семиотика, С., 1993, с. 102).

⁵ За Хераклит от Ефес природата на нещата, вътрешно противоречива, представлява себе си като “тъждество” на противоположностите. В сферата на космическата (Божествената) хармония едно и също нещо е и добро, и зло — “в окръжността началото и краят съвпадат” (вж. Ф. Х. Кессиди. От мифа к логосу. Становление греческой философии. М., 1972, 30, 182-183). На практика Хераклит установява, че противоположностите се намират в диалектическо тъждество.

⁶ Според Е. Добрева и Д. Добрев “Семантичен ритъм може да се получи чрез повтаряне на определено количество текстова информация, представена от някаква значеща единица (морфема, лексема, изречение и т. н.) на определена дистанция.” (Добрев, Д., Е. Добрева, Теорията за знака. С., 1988, 185)

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

**ЗА ЕДИН ВИД БЕЗПРЕДЛОЖНИ
ИМЕННИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В
КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ**

Рашка Йосифова

Като обект на наблюдение книжно-разговорната реч има едно съществено предимство — тя се проявява при разговорен комуникативен акт. Следователно материалът от книжно-разговорната реч (включващ магнетофонни и ръчни записи) позволява да се отчитат невербалните компоненти на комуникативния акт като конситуация, общност на аперцепционната база на говорещите¹, а също така и интонацията с нейните елементи пауза и ударение. Проучването именно на жива реч дава възможност за нов поглед върху някои все още спорни синтактични явления, чието изясняване се е опирало предимно върху материал от писмени текстове на българския книжовен език.

От безпредложните именни словосъчетания разглеждаме тези, чиито компоненти са изразени чрез съществителни имена и отношенията между тях са атрибутивни (определителни)². Субстантивно-субстантивните словосъчетания поставят редица въпроси за разрешаване: каква е синтактичната функция на компонентите в словосъчетанието, т. е. кой от двата компонента е главен и кой зависим; какви са възможностите за разширяване на двата члена на словосъчетанието; как се изразява граматическата категория определеност; какви са допустимите словоредни варианти; кой от двата компонента има задължителна и кой факултативна употреба; като се има предвид характерът на подчинителната връзка между компонентите, да се определи функционалната значимост на възможните три варианта — *сладко от череша, черешово сладко и сладко череша*. Част от тези въпроси могат да получат отговор поради факта, че безпредложните субстантивно-субстантивни словосъчетания се разглеждат в тяхното естествено езиково обкръжение³.

Проблемата за синтактичната функция на компонентите в словосъчетанието, т. е. кой от двата компонента е несъгласувано определение и кой е определяемо, занимава твърде отдавна нашите езиковеди, като се търсят критерии, въз основа на които да се стигне до еднозначно решение⁴. При предложните субстантивно-суб-

стантивни словосъчетания атрибутивните отношения между елементите се конкретизират в зависимост както от семантиката на самите елементи, така и от значенията на свързващите предлози. Анализираният материал от книжовно-разговорната реч показва, че и безпредложните определения-съществителни изразяват различни по вид значения. Като имаме предвид семантичната и структурната характеристика на субстантивно-субстантивните словосъчетания, можем да ги обособим в пет основни типа⁵.

I тип — *чаша вода, кошница ябълки; пакет захар, кутия цигари*. Напр.: // И в автобусите също е задължително по една *чаша вода* / бонбони и *чаша вода*//; //Иди в ЦУМ да видиш колко *бутилки алкохол* има//; //старецът ще ти източи една *кана хубава вино*//; //Без пари работа / ама / пенсионер съм / имам трийсе *сандъка пчели* / аз от тях си изкарвам пък//; //взех половин *чаша олио*//; //и взема три-четири *кутии цигари*//; //набрахме две *кофи* огромни *черешки*//; //В Испания една казва / че дават *бутилки* / малки / *с вино* / да ги опитат//; //Майко / я дай една *чаша с вода*//; //Е-е/ да не ще да си напълни *шишетото с водата*//; //ще глътна една глътка и / *чашата водата*//; //И тогава викам / сега той да я стовари като *чувал картофи* / нищо да не ѝ каже / и язък за всичкото// и др.⁶

За този тип словосъчетания е характерно, че първият компонент е конкретно съществително име (*чаша, кошница, пакет, кутия*) и означава предмет, който има вместимост, може да бъде запълнен с неброими (*вода, захар*) или броими (*ябълки, цигари*) предмети.

Затова в книжовно-разговорната реч срецаме и вариант, при който е налице предложно свързване между двата компонента чрез предлог *с* (двата варианта не са функционално диференцирани), напр.: //Две часни *чаши кафе* съм изпила от сутринта//, но и // Дават ти / няколко *чаши с коняк*//. Посоченият вариант не е чужд на художествения език (напр.: Отец Игнатий му подаде *чаша с вода* (Ел. Пелин), а също и на диалектната реч (напр.: Я чѐ ти донесѐм един чѐбър ('каче') сѐс сирене (Белоградчишко). В интонационно отношение изследваните примери от книжовно-разговорната реч сочат, че при неразширените безпредложни субстантивно-субстантивни словосъчетания компонентите им се изговарят без пауза и с еднакви по сила ударения. Освен това комуникантите възприемат елементите на словосъчетанието като единно цяло, тъй като в реалната действителност между двата предмета съществува

постоянна взаимовръзка. Сложно словосъчетание се образува чрез разширяване на първия компонент, чието съгласувано определение понякога се явява и в постпозиция: //И понеже / сега / ми се падат по две кутии слънце на ден// — става въпрос за цигари; //набрахме две кофи огромни череши//. Граматическата категория определеност се изразява чрез членуване и на двата компонента на словосъчетанието: //Ще глътна една глътка и / чашата водата//; / Гошо/ погледни ми чашата с млякото//. Словоредът е едновариантен при задължителна постпозиция на несъгласуваното определение: //1. Какво е това? 2. Пастърма с една бутилка вино//; //Кваше е сметката / че аз ще отида да си купя не един пакет / ами двайсет пакета захар//. Разрушаването на словоредната схема (напр.: Брашино един пакет искам Доре! / води до промяна на синтактичните отношения, като определяемото поема службата на определение и означава количество.

II тип — група селяни, стадо овце, облак прах, кълбо прежда. Напр.: //Абе / там се изправяме една група старци//; //китки цветя няма//; //1. Качват една пачка ламарина във средата на колата// 2. А-а-а / във средата на колата// 1. Пачка ламарина пет тона / / точно така / пет тона / качват я и тръгват//; //Търся някаква група хора//; //Ние / кажи-речи / всички сме за Стара Загора / един куп народ//; //...че ни дават един куп въпроси// — става въпрос за изпит на студенти; //Кара ме долу / впоследния ден Мишо като заминаваше / една камара съм му изпратил пране / и всичко да изглежда//; //То е в ръцете на един куп други хора// и др.

При II тип, както и при I, е налице семантична и структурна способност между двата компонента на словосъчетанието. Първият елемент може да бъде: 1) събирателно съществително (група, стадо) и да назовава множество от предмети, които трябва да бъдат конкретизирани чрез задължителна съчетаемост с несъгласувано определение — съществително име (група — състои се от селяни, стадо — състои се от овце, а не от кози) или 2) съществително, означаващо форма (облак, кълбо), което също изисква друго съществително (облак — състои се от прах, кълбо — състои се от прежда, а не от тел). За разлика от I тип при II е възможен предложен вариант чрез предлог от (сравни: Туй е казало стадо от вълци във овчи кожи... (Хр. Ботев). Общността между двата разглеждани типа се изразява и в отсъствие на трансформация между несъгласувано и

съгласувано определение. Поради силната семантична способност между компонентите на словосъчетанието при II тип откриваме и случаи на дистантна съчетаемост между двата елемента: // Кара ме долу / в последния ден Мишо като заминаваше/ една *камара* съм му изпрала *пране*/ и всичко да изглежда//. Освен това тук по-често настъпва промяна в семантиката на първия компонент, като съществителните (най-вече събирателни) добиват ярко изразено количествено значение и функционират като наречия, напр.: // Глупости! (пауза) Значи другите могат да не ходят по един *куп време*/ а ти за един ден/ и веднага ще ти направят на въпрос//; //Наслагала си викам *куп цветя*/ дете няма въздух да дишаш през нощта/ то нали знайш какво е от цветя// – сравни: *куп време* = *много време*; *куп цветя* = *много цветя*. Такава промяна в семантиката откриваме и при словосъчетанията от I тип: //Включили сме един *кош хора*// – става въпрос за желаещи да пишат рецензии.

III тип – *парче хляб, сладко черешки*. Напр.: // Подай една *филия хляб*//; // ама няма една *главичка чесън*//; // Те с една *кора хляб* са си изкарвали живота//; // Не може да хвърли нито от *клетка кибрит*//; // Едно *парче текст* стои/ с букви написани/ английски//; // Нарязвам я пак със сол / *ред сол* / и много се запазва *миризмата*//; // Нарездат по един *ред домати* в чайгите//; // Фигус един колкото кухнята / и го навряла в тоя малък хол и то *лъч светлина* не влиза отникъде//; // я сам си донеси *сладко от черешки*// и др.

Вторият компонент при този тип субстантивно-субстантивни словосъчетания показва цялото (*хляб, черешки*), от което се взема някаква част /*парче*, отрязано *от хляб*/ или от което е направен предметът, означен с първия компонент /*сладко*, направено *от черешки*/. Основна отлика на III тип от първите два е възможността за трансформация на несъгласуваното определение в съгласувано: *парче хляб* → *хлебно парче*, *сладко черешки* → *черешово сладко*. Така при този тип се очертават три варианта: *клетка кибрит, клетка от кибрит* и *кибритена клетка*. В някои случаи контекстът сочи промяна в семантиката на определяемото (само при тези словосъчетания, които означават част от цяло – *лъч светлина* = *лъч от светлина*; *кора хляб* = *кора от хляб*), което добива количествено значение и заедно с това променя своята синтактична функция, напр.: //Фигус един колкото кухнята / и го навряла в тоя малък хол и то *лъч светлина* не влиза отникъде//; //Те с една *кора*

хляб са си изкарвали живота// — сравни: *лъч светлина* = *малко светлина*; *кора хляб* — *малко хляб*.

IV тип — *сорт ябълки, вид сирене*. Напр.: //В магазина / пет-шест *вида маргарин*//; // Какви хубави станции има на Ахтопол сега направени// Направо за проспект// С нови *видове бунгала* / с по две-три помещения са вътре бунгалата//; //Тя се занимава с този *род словесност* / старата// — става въпрос за стара българска литература; // Като всяка чаша от шестях / нали чаши / били пълни със вегета // Това било *вид подправка* / сръбска//; //Това е чиста *проба демагогия* твойто//; // Е-е-е / има и една *категория българи* / които също / ама чакат големи бакшиши от чужденците//; //Ами не ми е ясна тая физика... Абе не е трудна / ама това са формули (маха с ръце) това е все пак *вид математика* / което...// и др.

При посочените субстантивно-субстантивни словосъчетания не можем да възстановим изпуснат предлог (затова и не се срещат варианти с предложно свързване), но в някои случаи е възможна трансформация от несъгласувано в съгласувано определение напр.: *сорт ябълки* — *ябълков сорт*). Съществителни като *сорт, вид, образец* проявяват задължителна съчетаемост с друго съществително, което ги характеризира. Словоредът е едновариантен при контактна постпозиция на определението: //Това било *вид подправка* / сръбска//.

V тип — *литър мляко, тон въглища*. Напр.: // 1. Какво едно яйце? 2. По хранителна стойност / се равнява на педесе *кила зеле*// 1. На петдесе *килограма зеле*?; //...а старите са / старите са около четиресе *сантиметра диаметър*// — става въпрос за тръби; // На него баща му нали е възрастен и не може вече... и така си загуби две *седмици време*//; //1. Ше паднат от самолета със такава надуваема лодка// 2. Даа / и ше останат живи// 3. От сто *метра* поне *височина* /; //Приготвил съм ти изненада// Останал съм без *грам стотинка*//; //Брусарци / там има *десет минути престой*//; //Да можеш да обръщаш *лист два сантиметра*//; //Има хора *аванс педесет лева* взимат//; //Аз не съм ходил на кино от един *календар време* / кажиречи//; // Ние нямаме психолог// // Ние в гимнастиката национален отбор / *сума ти време* нямаме психолог//; //Отидох си със *закъснение* два-три *часа*//; //Ама нито съм я виждал / просто играя с дълбокото предчувствие / че ще спечеля / *седемдесет лева горница* / ще я спечеля// — става въпрос за търг на леки коли; // Колко е красива! Два *метра опашка* влачи// и др.

Наблюденията сочат, че този тип субстантивно-субстантивни словосъчетания има най-висока фреквентност в книжно-разговорната реч и все повече се активизира неговата употреба (може би това зависи от темите на разговор в процеса на всекидневното битово общуване). При V тип несъгласуваното определение, т. е. първият компонент на словосъчетанието, означава количество чрез названията на мерни единици (*литър, тон, метър*) или чрез съществителни, които имат количествена функция (*седмица, календар*). В повечето случаи несъгласуваното определение е разширено чрез числително име: // Брусарци / там има *десет минути престой*//; // Колко е красива! *Два метра опашка* влачи//. При словоредните схеми се наблюдава по-голямо разнообразие (в това отношение V тип си прилича със словосъчетанията със съгласувани определения⁷). В сравнение с останалите четири типа субстантивно-субстантивни словосъчетания при V тип успоредно с основния словореден модел — контактна препозиция (напр.: //За една маса дете ѝ слагам пет одеала / изобщо не пропуска бе / не може да достигне *грам топлина* долу до масата ѝ / полираната маса / ...), е често срещана постпозицията на несъгласуваното определение (напр.: //1. Какво е то / плоскости ли? 2. Плоскости и шпертплат// *Плоскости два кубика* // А той даде дваесе и два...), а също е възможна и дистантна съчетаемост между компонентите (напр.: 1. Ше паднат от самолета със такава надуваема лодка// 2. Даа / и ще останат живи// 3. От *сто метра* поне височина//.

Наблюденията върху материал от книжно-разговорната реч позволяват да отбележим още една характерна особеност на субстантивно-субстантивните безпредложни словосъчетания, а именно — елипса на един от двата компонента на словосъчетанието. По-често се среща изпускане на несъгласуваното определение, а сравнително рядко откриваме е липса на определяемото, напр.: 1. Кафето със *захар* ли го пиеш? 2. Ами със съвсем мъничко// *Половин лъжичка* ще ми сложиш//; жена плете във влака и разговаря: //Трябваше да взема аз още едно *кълбо* / но не взимах// — става въпрос за *прежда*; //На дежурство две *кутии* ги опъвам// — става въпрос за *цигари*; 1. Аз имам половин *декар*// 2. Чак пък половин *декар място*! — при последния пример е налице елипса на определяемото, което е възможно само при V тип. Отбелязаните случаи на елипса в книжно-разговорната реч са мотивирани от характера на раз-

говорния комуникативен акт, при който съществена роля имат ситуацията и контекстът.

Затруднения при определяне синтактичната функция на компонентите на безпредложните субстантивно-субстантивни словосъчетания се срещат при първите три типа. Именно при тях се проявява законът за икономия на езикови средства чрез елизията на предлога⁸. Изпадането на предлозите не е чуждо явление и за други видове словосъчетания в книжно-разговорната реч, напр.: // *Красето* къде ѝ е работата? — вм. *на Красето*; // *Двайси четвърти май* вечерта яйца тука имаше// — вм. *на двајси четвърти май*. Такава елипса на предлози е характерна и за диалектите, напр.: *Знајс да свири кавал* (Свиленградско) — вм. *да свири на кавал*; *Къштата н'и пълна бълх'и* (Гоцеделчевско)⁹ — вм. *пълна с бълхи*.

От така направената характеристика на петте вида безпредложни субстантивно-субстантивни словосъчетания в книжно-разговорната реч можем да заключим, че законът за икономия на езиковите средства в отделни случаи води до разрушаване на предложните словосъчетания и превръщането им в безпредложни, а от друга страна, подпомага определянето на синтактичната служба на елементите на словосъчетанието. Посочените явления, наблюдавани в книжно-разговорната реч, са присъщи и на диалекта, и на интердиалекта, причина за което е общността на някои от признаците на комуникативния акт при тези езикови формации.

БЕЛЕЖКИ

¹ Земская, Е. А., М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981, с. 13-19.

² Нашите наблюдения показват, че в книжно-разговорната реч субстантивно-субстантивните словосъчетания нямат висока честота на употреба за разлика от кодифицирания книжовен език (вж. Ст. Брезински. Древни и нови черти в синтаксиса на българския език. Език и литература, 1980, кн. 2, с. 4., където се отбелязва засилената фреквентност на тези словосъчетания в публицистичния стил и в художествената реч).

³ Предлаганата разработка засяга само някои от поставените проблеми, като тяхното изчерпване ще бъде предмет на по-нататъшни наши проучвания.

⁴ Вж. напр.: С т е ф а н о в, С т. Съществителни имена като безпредложни несъгласувани определения в съвременния български книжовен език. Известия на Инст. за бълг. ез., кн. XVI, С., 1968, с. 663-671 — относно различните мнения на българските автори по посочения проблем вж. с. 664-668; Н е д е в, Ив. Към въпроса за квалификацията на елементите в словосъчетанията от типа "чаша вода". Език и литература, 1979, кн. 2, с. 94-98; А л м а л е х, М. Семантика и синтаксис. С., 1993, с. 108-117.

⁵ Интерес в това отношение представлява изследването на В. К а р п о в. Към въпроса за безпредложните съчетания на съществителни имена в съвременния български език. Български език, 1969, кн. 3, с. 272-280, където чрез прилагане на дистрибутивно-трансформационния анализ той разпределя словосъчетанията според техния семантичен признак в 15 групи.

⁶ Контекстът не е винаги достатъчно голям, защото част от примерите са записвани ръчно.

⁷ По-подробно вж.: Й о с и ф о в а, Р. Словоред на съгласуваното определение в книжовно-разговорната реч. Език и литература, 1985, кн. 2, с. 15-20.

⁸ К р ъ с т е в, Б. Икономията в българския език. С., 1981, с. 75.

⁹ Примерите са от С т о й к о в, Ст. Българска диалектология. С., 1968, с. 184-185.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

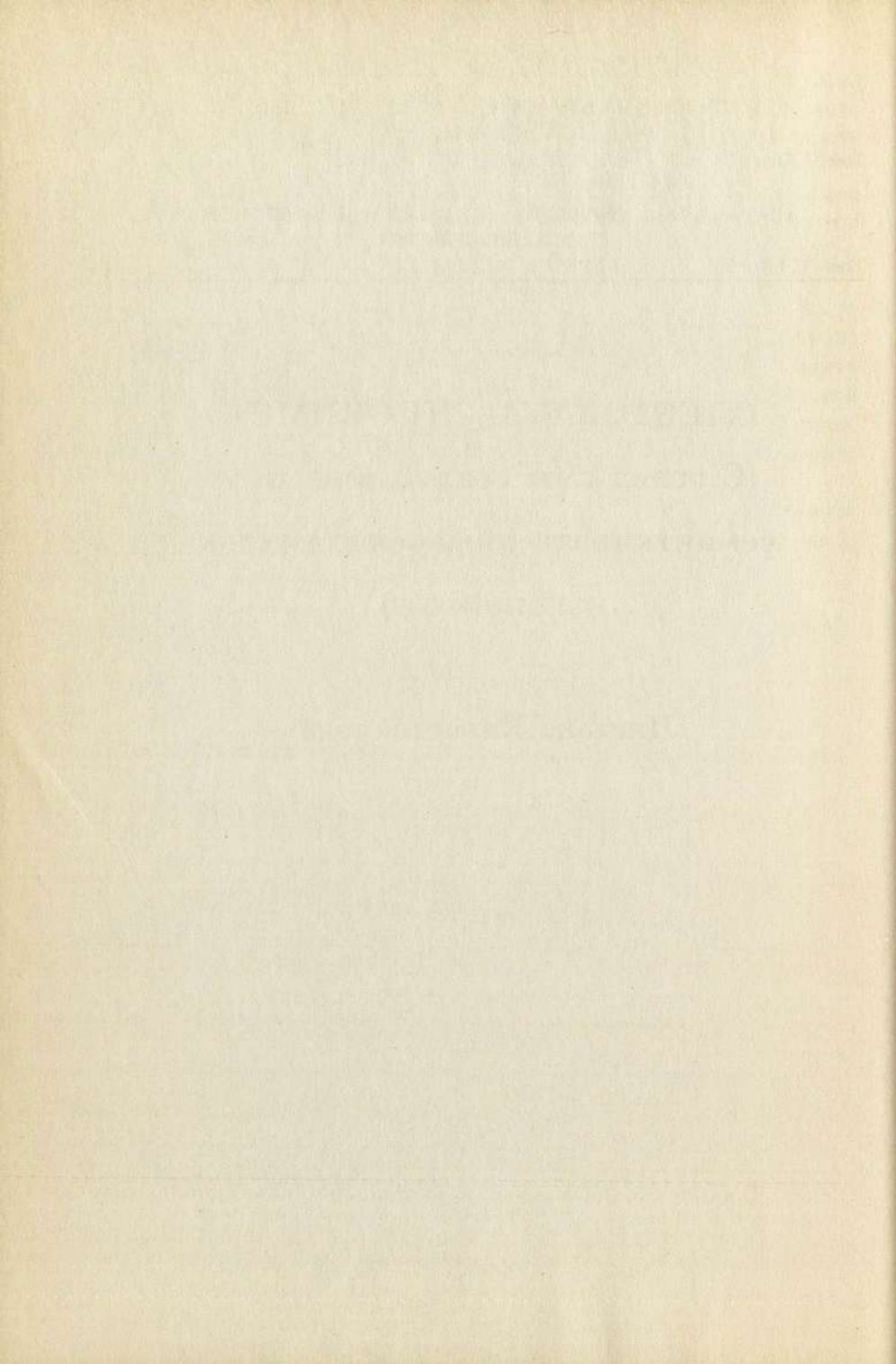
Tome 31 Livre 2

FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

СЛЕНГОВАТА СИНОНИМИЯ
(С оглед към стилистичната и
семантичната диференциация в
речника му)

Цветана Карастойчева

Синонимията е езиково явление, чрез което се изявяват както връзки на семантично сходство, така и на семантично тъждество. Синонимите са думи от една и съща лексико-граматична категория с различен звуков състав, които отразяват различни страни на едно и също понятие, като задоволяват едновременно известни стилни изисквания¹. Придържаме се към мнението, че за да бъдат две речникови единици признати за синоними, е нужно да се добави и изискването за частично съвпадаща съчетаемост². Синонимите се появяват в езика, за да направят изказа по-точен, по-разнообразен или по-експресивен, а в отделни случаи — нетрадиционен, нестандартен. Посочва се, че профилирането и специализирането на изразните средства в стилистично и семантично отношение е мощен стимул в словообразуването³. Синонимията е не само речниковообогатителен и системообразуващ фактор в речниковия запас, но също така задължителен фактор в стилистичната парадигматика⁴.

Целта на настоящата статия е да се анализира сленговата синонимия в съпоставка със синонимията в други комуникативни подсистеми. В друго проучване ще бъдат ревизирани постановки (станали почти аксиоматични в сленгологията) и ще бъде доказано, че те не са нито достатъчно обосновани, нито безизключителни.

Терминът **сленг** се използва предимно в значение 'младежки сленг'. Когато примерите са от други сленгове, това е отбелязано.

Темата се разработва върху материал от цялостното развитие на сленга, но най-вече на базата на сленгизми, функциониращи през 70-те и 80-те години на XX век, голяма част от които се използват и днес. Отделни примери са почерпани от речникови материали, публикувани от други автори (П. Войников, Ст. Стойков, Г. Армянов). При анализа на синонимния ред се отчита съответният хронологичен срез и реалната употреба от дадена генерация млади хора, тъй като във всеки период от своето развитие сленгът е единство от иновация и традиция.

Дългогодишните ни наблюдения върху българския младежки сленг показват, че сленгът претворява по своему езиковите тенденции

и особености. Разликите са предимно в пропорциите — онова, което в общонародния език е рядко, инцидентно, в сленга може да бъде широко застъпено⁵. Както ще се убедим не само сленговото словопроизводство, но и сленговата семантика (в случая явлението синонимия) предоставя доказателствен материал в подкрепа на изказаната от нас теза.

Предварителните проучвания върху синонимни редове и синонимията като цяло показват някои специфични черти, които дават основания явлението синонимия в сленга да бъде квалифицирано като своеобразно. Най-важните от тези особености са:

1. Избирателност (ограниченост) — в идеографски план.
2. Мощни потенцици за мултиплициране (и то не само на словесния, но и на фразеологичния фонд) — от квантитативно отношение и от хронологичен аспект.
3. Силно застъпена абсолютна синонимия.
4. Сленговата синонимия като възможен източник за семантично нюансиране в езика.

Някои от посочените особености ще бъдат разгледани обстойно, други — само маркирани. Там, където проблемът е засегнат в други наши публикации, ще се ограничим само с препратка.

1. Идеографска избирателност

Сленгът е единство от противоположни тенденции (иновация и традиция, интелектуализация и просторечност, пестеливост и разточителност на изразните средства и др.). В идеографски план то се проявява в това, че за много понятия социолектът изобщо не разполага със сленгизми, докато при други понятия техният брой варира от 1 до няколко десетки. В своето забележително проучване за довоенния ни младежки сленг Ст. Стойков пише: “Една от най-характерните и най-интересните особености в тарикатския говор на софийските гимназисти са многото синоними. Дори може да се каже, че повечето думи имат по един или по няколко синонима. Най-много са около понятията 'глулав' (51), но не са малко и при понятията 'бия, удрям' (29), 'хубаво' (18), 'лъжа' (11), 'крада' (10)”⁶.

Речникът на жаргона от Г. Армянов (вж. раздела Идеография)⁷ предоставя информация за синонимните редове в съвременния младежки сленг. Многочленни синонимни редове имат понятията:

'бия, удрям', бягам от учебни занятия', vulva', 'възрастна жена', 'глупав човек', 'големя се', 'грозен човек', 'грозно момиче или жена', '(много) добре, отлично', 'женски гърди', 'крада', 'красив', 'лека кола', 'леко момиче', 'лош', 'луд, с ненормално поведение', 'махай се', 'момиче', 'не досаждай, гледай си работата', 'не ме интересува', 'несериозен човек, човек, на когото не може да се разчита', 'неспособен, несръчен, човек', 'пари', 'penis', 'пия', 'пиян', препивам', 'побеждавам с голямо превъзходство', 'подигравам се', 'поставям в трудно положение', 'провинциалист', 'проучвам', 'разхождам се', 'учудвам се, изумен съм', 'futuo', 'хомосексуалист', 'циганин', 'ядосвам се', 'ям'. Съзнателно не привеждаме количествени данни, тъй като се отнася за "сборна" синонимия, при която не се поставя изискването за единство по време и място на употреба. В следвоенния МС голям брой сленгизми (лексеми и фразеологизми) от 70-те и 80-те години регистрираме при следните понятия (част от синонимните редове липсват в цит. речник)

'махай се, напусни' — *затвори вратата от другата страна! направи се, че те викат! чупи се! (чупка! чупката! чупен зи! чупен зи хаген! чупен зи хаген, лапен зи мухен! чупландър! и др.) сифон! (ай сифон бе, лимонадо!) метла! (хайде с голямата метла!), делегация! диспаретр! ще метем, ще раздаваме пижамите* и др.

'не досаждай — това, косто казваш, няма никаква стойност', т. е. 'не досаждай с глупави приказки и се махай' (срв. разговорните еквиваленти махай ми се от главата! гледай си работата!)⁸ — *скрий се! (скрий се под масата!) оди джвакай баластра! оди джвакай микроби! оди търкаляй аспирини! (оди търкаляй аспирини по околоръстното!), оди се гръмни! оди се пèри!* и мн. др.

'гледа неразбиращо и глуповато' — *гледа като индианец пишеца машина, гледа като коза афиш, гледа като настъпан домат на международно шосе, гледа и ъ ъ да проговори* и мн. др.

'разрошена коса' — [прическа] "всеки косъм на собствено мнение", [прическа] "ела, вълчо, изяж ме!", [прическа] "юлски дъжд", [прическа] "разплетена дамаджана", [прическа] "я не спала домой"⁹ и мн. др.

'силно съм удивен' — *паднах (паднах под масата, паднах от коня), хвърли ме в музиката (хвърли ме в оркестъра), скри ми топката (скри ми шайбата)*. Срв. у Г. Армянов *падна ми челюстния ъгъл*¹⁰.

Богатата синонимия е характерна за сленговете (вкл. за професионалните, които сега се оформят). Срв. названията за някои музикални инструменти и техни елементи в сленга на музикантите, които свирят в заведения за обществено хранене:

'барабани' — *бъчви, даули, джазбанд, каци, тупаци, умрели кожи*

'саксофон' — *лейка, макарон, крив макарон, олук, сакс*

'фагот' — *водосточна тръба, двуцевка, фанѝ мѝ гот, таратута* (от звукоподражателното междуметие та-ра-ту-та)

'палки за барабани' — *бухалки, върбови пръчки, клечки, точилки*

'струни на китара' — *въжета, жартиери, жици, корабни въжета, тельове, шници*¹¹.

По-различно е положението в социолектите от арготичен тип. В съвременното арго на крадците и рецидивистите (апашкия говор) синонимията е застъпена, макар и по-слабо. Наблюденията показват, че този социален говор вече придобива някои сленгови черти. Няколкогодишните ни проучвания в областта на тайния зидарски говор през 70-те години сочат, че в тайните говори на странстващите занаятчийски синонимията е голяма рядкост. Аргото поначало е много пестеливо на изразни средства. Носителите му се стремят към максимално ефективен изказ със законспириращ ефект, докато синонимията (особено абсолютната) е словно излишество. Изключение прави тайният зидарски говор в с. Илинден (преди Либахово), Гоцеделчевско. Причината е екстралингвистична. Този социолект е възникнал като симбиоза между два тайни занаятчийски говора — на дръндарите (известен още под названията стивастарски или кошковски говор) и на дюлгерите (мещругански говор). След западането на дръндарството либаховчани били принудени да търсят друг поминък и са се преквалифицирали в зидари. Работели са из различни крайща със зидари от с. Лещен, Гоцеделчевско и от тях са усвоили мещруганския говор. За някои понятия от битовата сфера се използват успоредно (като синоними) стивастарска и мещруганска дума. Срв. *бутешѝвам и пунѝвам* — 'работя'; *кучѝко и аламѝни* — 'човек'; *канѝк и гѝл'чо* — 'вино'; *вѝрла и скакѝло* — 'войник'; *калѝс и брѝчко* — 'хляб'; *гурѝл'че и г'але* — 'дете'; *божѝк и шѝто* — 'село', и др. Предпочитани от либаховчани са стивастарските

синоними, защото правят техния тасн “език” по-различен и до известна степен непонятен дори за зидарите другоселци.

2. Мощни потенции за мултиплициране на синонимния запас в сленга (квантитавен аспект)

2.1. Вече отбелязахме, че сленгът разполага с изразни средства за назоваване на ограничен кръг от понятия, но при тези, за които има наименования, синонимите могат да достигнат до няколко десетки. В речника на Г. Армянов, цитиран по-горе, се привеждат 209 думи и фразеологизми за ‘глупав човек’. Според нас някои от тях са с открояващи се семантични нюанси и не отговарят на критерия ‘контекстуална заменимост’. В един синонимен блок са попаднали сленгизми, означаващи ‘природно невъзприемчив човек’, ‘недосетлив човек’, ‘наивник’, ‘простоват, недодялан човек’, ‘природно ненормален човек’, ‘несмел, непрактичен човек’, човек, който има поведение, отклоняващо се от нормите на обществото’. В отделни случаи думите са вече разговорни, в други — сленгизмите са не само остарели, но изобщо са отпаднали от сленговия речник и са непонятни за съвременните му носители. В много редки случаи се привежда неправилна или поне дискуссионна илюстрация. Срв. *фукльо, пръдльо, тапир* — всичките, попаднали в синонимния ред за ‘глупав човек’.

Свърхбогатата синонимия в сферата на сленговата лексика е несъмнен и добре известен факт. Тя е следствие от обстоятелството, че в този корпоративен говор експресивната функция доминира над комуникативната. По-важно е не какво ще се каже, а как ще се каже. Обновяването на речника и непрекъснатото му обогатяване е задължително. Максимата тук е “хубавото е по-различно”.

По-голям интерес представят богатите синонимни редове в областта на фразеологизмите, и то по две причини: а. От материала, изнесен от Ст. Стойков преди половин век, може да се заключи, че в довоенния младежки сленг фразеологизмите са все още много малко и б. Разговорните синонимни редове са малобройни и включват обикновено по 2-3 фразеологизма (4-5 фразеологизма са рядко изключение).

Тъй като нямаме лични проучвания за синонимията и вариативността в разговорната реч, при съпоставката се опираме на

публикации от други автори¹². От тях може да се съди, че в нея и двете явления са застъпени умерено.

Само за половин век младежкият сленг е създавал огромен фразеологичен фонд, като и при него се наблюдава познатата ни от лексиката избирателност и неравномерност, т. е. концентриране на изразни средства около ограничен брой понятия. (Вж. приведените сленгови фразеологизми, обединени около някои понятия, като 'махай се', 'удивен съм, изумен съм', 'разрошена коса' и др.). Фразеологични синоними регистрираме и в други корпоративни говори, а също в аргото на криминалните престъпници. Напр. за 'несъществуваща или морална награда' във войнишки среди са възникнали ироничните устойчиви изрази: [награда] "снимка с кучето на полка", [награда] "пет минути домашно мислене", [награда] "потупване по рамото", [награда] "усмивка пред строя" и др. В апашкия говор, а впоследствие и в средите на сервитьори се използват няколко названия за 'банкнота от 10 лв.' — *син Гошо, Георги Димитров на десет години, Георги Димитров, посилял от студ*. Широко разпространение в различни среди са придобили фразеологизмите за 'повръщам след препиване' — *плаша мивката, правя делото "Драйфус", правя мусака, правя римска мозайка, правя цветни мозайки* и др.

Вариативността е широко застъпена в сленга и е източник за неговото количествено обогатяване и разширяване на синонимния му запас.

Много са словообразователните синоними¹³. Срв. сленгизмите за 'оценка слаб 2' — *цаф, цафак, цафара, цафе, цафка, цафуняк*; за 'кюлоты с дълги крачоли' — *сексоубийки, страстоубийки; страстоспирки*.

По-голямо внимание ще отделим на вариативността при фразеологизмите.

В разговорната реч се използват два похвата за създаване на фразеологични варианти — чрез съкращаване, при което се оформят пълен и съкратен вариант (мина ми черна котка път// мина ми котка път; одирам кожата от гърба на някого// одирам кожата на някого) или посредством лексикална замяна (вървя по гайдата// вървя по свирката, кривя си душата// кривя си устата). Тези похвати се използват и в сленга, но вариантите, образувани по този начин, са сравнително малко. Напр. *гледа като настъпан доमत на международно шосе// гледа като настъпан доमत* — 'гледам

неразбиращо и глупаво'; *пускам една вода*// *пускам вода* — 'ходя по малка нужда'; *скривам топката*// *скривам шайбата* — 'силно удивя, смая някого, глътвам джама, // глътвам бутилката // глътвам стъклото — 'препивам'; *гилам по капли*// *гилам по джанти* — 'ходя бос'.

Много често изходният сленгов фразеологизъм не се съкращава (за да се получи нов вариант), а се разширява чрез последователно прибавяне на една или две експресивизиращи добавки (продължения). Този похват е в опозиция на посочения разговорен вариант за създаване на фразеологични варианти. Срв. *òди търкаляй аспирина*// *òди търкаляй аспирина по околоръстното* 'махай ми се от главата'; *отивам на кино*// *отивам на кино от 6 до 5* (у Г. Армянов — *отивам на кино от 5 до 4*) — 'оказвам се в неприятна или неблагоприятна ситуация, заплашен от нещо лошо'. Този похват е особено популярен при създаването на сленгови афоризми, и то не само при тези, които са следствие от деформация на общонародни сентенции¹⁴. Срв. *Науката е слънце, но ние пушим "Кент"* // *Науката е слънце, но ние не фотосинтезираме*// *Науката е слънце, но всеки ден по пет часа се слънчасва*// *Науката е слънце, но ние предпочитаме да стоим на сляка*; *Мълчанието е злато, но ние не сме алчни*// *Мълчанието е злато, само че и то понякога не струва пукната пара*; *Трудът е песен, но ние не обичаме да пеем*// *Трудът е песен, но ние не сме музикални*// *Трудът е песен, но друг да я пее*.

Този похват се използва и при създаване на варианти на базата на сленгизми, които са оригинални, възникнали на сленгова почва¹⁴. Напр. *Умри, но не се минавай!*// *Умри, но не се минавай, пък ако се минеш, хич да не ти пука!*// *Умри, но не се минавай, пък ако се минеш, хич да не ти пука, пък ако ти пука, гледай да не се познава!*

В хронологичен план сленгът проявява по-големи възможности за кръговрат в синонимния ред — синоними, които са отпаднали, или са били забравени, впоследствие могат отново да се върнат в сленга и дори да станат много фреквентни, дори модни. Срв. гадже, 'момиче, интимна приятелка' *кàмъни 'пари'*. Що се отнася до потенциите за мултиплициране, те са очевидни — за около 70 години социолектът изгражда значителен лексикален запас и фразеологичен фонд. Синонимията като явление и богатството на отделните

синонимни редове също показват ускорено развитие, особено на фона на езиковия стандарт и разговорната реч, където речникът се изгражда в течение на векове.

БЕЛЕЖКИ

¹ М у т а ф ч и е в, Р. Синонимията в българския език. Известия на Института за български език, т. VI, 1959, с. 43.

² У. Filipec. Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, 1961, s. 145. У. Filipec. Česka lexikologie. Praha, 1985, s. 133. Ю. Д. А п р е с я н. Лексическая семантика (Синонимические средства языка). М., 1974, с. 219.

³ Ч и з м а р о в, Д. Стилистика на българския книжовен език. (Лексика и фразеология). В. Търново, 1980, с. 57. К а р а с т о й ч е в а, Цв. Българският младежки сленг (Източници. Словообразуване). С., 1988, с. 38-39.

⁴ У. Filipec Česka lexikologie. Praha, 1985, s. 132-133. Цв. К а р а с т о й ч е в а. Лексико-семантична индукция в плана на парадигматиката. Български език, 1985, кн. 4, с. 384-391.

⁵ К а р а с т о й ч е в а, Цв. Българският младежки ..., с. 186.

⁶ С т о й к о в, Ст. Софийският ученически говор. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, т. XXI С., 1946, с. 35.

⁷ А р м я н о в, Г. Речник на българския жаргон. С., 1993.

⁸ Семантиката на някои сленгизми е до голяма степен аморфна. Невинаги може да се разграничи дали изразът означава само 'махай се' (срв. *чупи се! думан! Делегация!*), или в значението преобладава досада ('не досаждай — това, което казваш, няма никаква стойност'), в резултат на което е желателно лицето да не ни безпокои, а да си отиде.

⁹ Вм. правилното "я не спала дѐма" — в младежкия сленг има предпочитание към руския творителен падеж, защото окончанието му не се среща в нашия език. (Цв. К а р а с т о й ч е в а. Към характеристиката на днешния ученически сланг. (С оглед към похватите за набиране на лексиката). Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий", т. XII, кн. 2, с. 105.

¹⁰ А р м я н о в, Г. Цит. съч., с. 173.

¹¹ Примерите за заимствани от В. Я н к о в а. Професионалният сленг на сервитьорите и музикантите от заведенията за обществено хранене. Дипломна работа. В. Търново, 1988. Проучването е осъществено по наш план и под наше научно ръководство.

¹² С п а с о в а-М и х а й л о в а, С. Фразеологични варианти и фразеологични синоними в българския език. Славистичен сборник. С., 1963, с. 235-249; Ст. Г е о р г и е в, Р. Р у с и н о в. Учебник по лексикология на българския език. С., 1979, с. 130-131; Т. Б о я д ж и е в. Българска лексикология. С., 1986, с. 247-248 и с. 238.

¹³ К а р а с т о й ч е в а, Цв. Българският младежки говор. С., 1988, с. 91-92.

¹⁴ К а р а с т о й ч е в а, Цв. Афоризмите в младежкия сленг. – В: Проблеми на българския фолклор, т. VII. Смехът във фолклора. С., 1987, с. 87.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 31 Книга 2

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1995

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "ST. ST. CIRILLE ET METHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 31 Livre 2

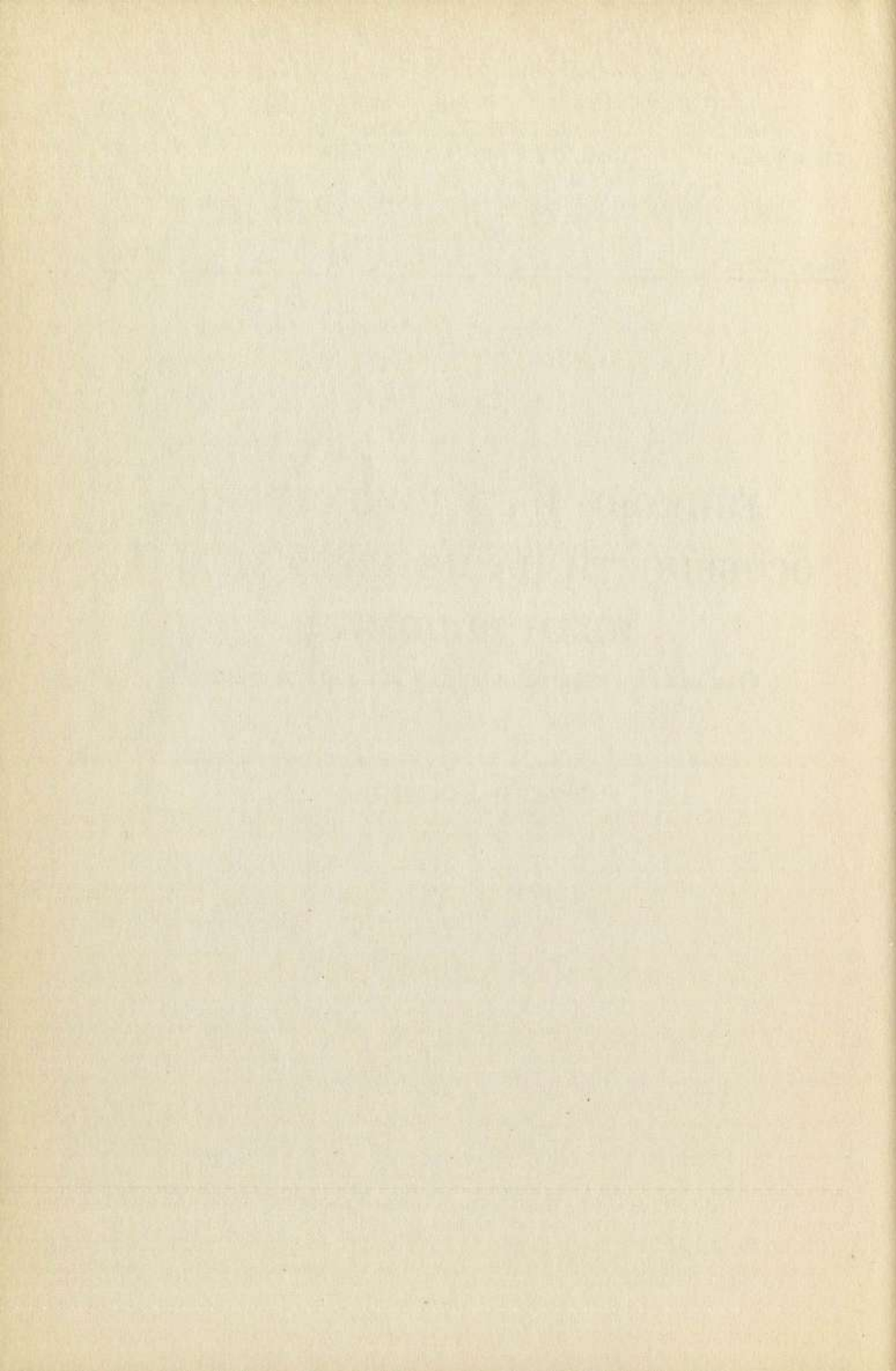
FACULTE PHILOLOGIQUE

1995

✓
**ЕЗИКОВИ И ХУДОЖЕСТВЕНИ
ОСОБЕНОСТИ НА ПЕСЕНТА ЗА ЦАР
ИВАН ШИШМАН**

("Откак се е, мила моя майно ле, зора зазорило")

Русин Русинов

Залезът на българското царство в края на XIV век под напора на османските нашественици е лична и обществена трагедия, наложила суров отпечатък върху живота и участието на българите за векове напред: унищожена е държавата, погубен е родът на Шишмановци, последните български владетели, жестоко ранена е душевността на българите, унижена и поругана е вярата им, пред тях на първо място стои въпросът за физическото оцеляване, което се оказва невъзможно без спомена за миналото, без упованието във вярата. Отпорът, който българите дават на турците, се връзва дълбоко в паметта на оцелелите и бива възпят в народни песни. С името на последния владетел — цар Иван Шишман се свързват последните десетилетия на свободен живот и героичните борби против нашествениците за съхраняване на държавата; името на владетеля се превръща в символ на българската държавност, в олицетворение на героизма на българите, в пазител на Христовата вяра.

Песните за Шишмановци и за падането на българското царство под османско владичество са най-старите исторически песни, достигнали до нас. В някои от тях има отзвук от по-стари времена, от борбите срещу татарски нашествия, но поробването на българите и съпровождащите го жестокост и бруталност, както и героизмът, показан от цар и народ, засенчват всичко останало в народната памет. Песните за трагичната участ на цар и отечество изместват по-старите исторически песни или ги преосмислят. С това време са свързани песни като "Цар Иван Шишман на софийско поле" ("Цар Иван Шишман"), "Гибелта на цар Иван Шишман", "Цар Мурад Мъри думаше" и др. В последната песен, противно на историческата истина, Мара, сестрата на Иван Шишман, се представя като непреклонна българка, която чрез съхраняване на вярата, съхранява народността си принадлежност. В тези песни живее споменът за свободната българска държава и за достойното отстояване на нейната независимост.

Няма съмнение, че една от най-хубавите народни песни, свързани с борбата срещу османските нашественици, е песента за цар Иван Шишман, загинал в бой някъде из Софийско. Първата публикация на песента е направена от Найден Йоанович в

"Месецослов или календар за лето 1848", но нейната популяризация се извършва най-вече чрез сборника на братя Миладинови "Български народни песни" (1861). По-късно са печатани и други нейни варианти — от Вл. Качановски в Памятники болгарского народного творчества (1882), в сборниците за български народни умотворения (кн. 26 и кн. 39), както и в сборника "От Тимок до Вита" (1928) на В. Стоин. Песента е възникнала в Търновско или в Софийско, по е получила изключително широка популярност, за което говорят нейните варианти и публикации. Вариантът, записан в Софийско, е изключително стегнат, освободен от подробностите, но в замяна на това се постига по-силно въздействие. Той е напечатан в сборника Български народни песни (1861) от братята Димитър и Константин Миладинови:

Откак се е, мила моя майно ле, зора зазорило,
 отгогаз е, мила моя майно ле, войска провървяло,
 кон до коня, мила моя майно ле, юнак до юнака:
 сабите им, мила моя майно ле, като ясно слънце,
 огън святка, мила моя майно ле, през гора зелена,
 войвода им, мила моя майно ле, сам цар Иван Шишман.
 Отговаря, мила моя майно ле, сам цар Иван Шишман:
 — Боже силни, мила моя майно ле, боже създателю,
 помогни ми, мила моя майно ле, сила и юнаштво!
 Бой щем да се бием, мила моя майно ле, на Софийско поле,
 кръв ще леем, мила моя майно ле, за Христово име,
 Ще прославим, мила моя майно ле, християнска вяра.

След песента съставителите на сборника поместват предание от Самоков, в което се разказва за последния бой на цар Иван Шишман с турците. Българският цар бил ранен на седем места и където капнала негова кръв, извтели седем кладенеца; там, където капнала повече кръв, кладенецът бил по-голям. Тежко раненият цар Иван Шишман бил отнесен в близката крепост, тук починал от раните си и бил погребан. "Гробот му состоит од натрупани камени в дължина шест аршини. Турците това места викат Късьм ефенди, т. е. св. Димитрия, и честит гробот како свет; и за това го посещават секой петок, ако и пътот да ѝе стърмен. Бойот се сторил околу двадесет и шести ден от октомврия". Между преданието и песента има тясна връзка: боят става на "софийско поле", но по-важно в случая

е друго — цар Иван Шишман в съзнанието на народните маси е храбър защитник на българската народност и българската вяра, поведението му пред османските нашественици поражда възхищение и почит.

На този композиционно стегнат вариант на песента се противопоставя друг вариант, записан в търновско, който е твърде пространен: описанието на цар Шишмановата войска е направено много подробно, въведена е и елементарна фабула. Този вариант е публикуван в Сборник на народни умотворения (т. 36):

Откога, са й, мила моя майно льо, зора зазорила,
оттогаз са й, мила моя майно льо, войска провървяла,
кон до коня, мила моя майно льо, юнак до юнака:
кон до коня, мила моя майно льо, байряк до байряка;
пушките им, мила моя майно льо, като честа гора,
сабите им, мила моя майно льо, като ясно слънце,
паласки им, мила моя майно льо, като дребни звезди,
пищови им, мила моя майно льо, като дребян гъстак,
дрехите им, мила моя майно льо, като тъмни гъстак,
барутя им, мила моя майно льо, като тъмен облак,
куршуми им, мила моя майно льо, като град по поле,
калшаци им, мила моя майно льо, като тъмян пушък.
Като вървят, мила моя майно льо, през гора зелена,
байряк носят, мила моя майно льо, със асланов образ,
огън святка, мила моя майно льо, от добри катани;
кат препускат, мила моя майно льо, силиян, буян вятър,
дето стъпят, мила моя майно льо, кладенчата правят,
дето стъпят, мила моя майно льо, калдъръмите къртят,
де кого си, мила моя майно льо, стигнат и па срещнат,
се си питат, мила моя майно льо, за софийско поле.
Отишли са, мила моя майно льо, на софийско поле.
бой да правят, мила моя майно льо, за българско име,
бой да правят, мила моя майно льо, за Христова вяра,
сам ги води мила моя майно льо, сам цар Иван Шишман.
Излягоха, мила моя майно льо, тез грозни татари,
отговаря, мила моя майно льо, сам цар Иван Шишман:
— Я идете, мила моя майно льо, та си повикайте,
повикайте, мила моя майно льо, бре, младо юначе,
повикайте, мила моя майно льо, бре луда гидия.
Свариха го, мила моя майно льо, с булче под венчило:

че остави, мила моя майно лъо, бре, младо юначе,
 че остави, мила моя майно лъо, бре луда гидия,
 че остави, мила моя майно лъо, бре, будче под венчило,
 че възседна, мила моя майно лъо, раняна си коня,
 че отиде, мила моя майно лъо, на Софийско поле.
 Дет помина, мила моя майно лъо, планини поломи,
 дет помина, мила моя майно лъо, гората укърши,
 че завари, мила моя майно лъо, войска разпръсната,
 че завари, мила моя майно лъо, войска ми българска.
 Разсърди се, мила моя майно лъо, бре младо юначе,
 разсърди се, мила моя майно лъо, бре, млада гидия,
 че извади, мила моя майно лъо, сабя френгияна,
 че разпръсна, мила моя майно лъо, тез грозни татари.

Независимо от композиционно-фабулното различие, обусловило вариантите, песента е единна и се пее на изток и запад по цяло българско. Създадена, докато споменът за последната битка на цар Иван Шишман е бил жив в съзнанието на хората, песента продължава да се развива, като действието се съотнася с измененията, настъпили през следващите векове (явление особено характерно за разширения, разгърнатия вариант на песента).

Някои изследвачи изказват съмнение в автентичността на песента, смятайки, че е създадена или поне "дописана" през Възраждането. Като аргумент обикновено посочват словосъчетанието "боже създателю", което имало книжен характер. Смятам, че аргументът е несериозен, тъй като посоченото словосъчетание постоянно е било употребявано в църквите и няма основание да се приеме, че не е било добре познато на широките народни маси. Наистина съществителните имена за лица, образувани с наставка -тел, имат предимно книжовен характер, но думи като родител, спасител, създател, учител и др. никога не са изчезвали от говоримата народна реч. Книжно потекло се съзира също в думата "юнашество", но и това мнение не се основава на сериозни аргументи. В разширения вариант на песента се говори за "асланов обаз", т. е. за образ на лъв, едно изображение, което не може да бъде отнесено по-назад от Паисиевата история. "Тук — посочва големият фолклорист проф. Михаил Арнаудов — ще сме пред една възрожденска обнова на имена и факти от старата история, несъвместима с езика на древността."

Извършените през възраждането езикови промени, ако наистина ги има, не нарушават автентичността на песента, не нарушават нейната цялост, нейното единство като художествена творба.

С по-голяма популярност днес се ползва вариантът на песента, публикуван в сборника братя Миладинови. Той е и по-старинен по език, въпреки съмненията за възрожденски навеи. Безличните форми "зазорило" ("зора зазорило"), "провървяло" ("войска повървяло") са по-старинни в сравнение със съвременните "зора зазорила" и "войска повървяла", които намираме в по-пространния вариант. Чрез безличните форми действията се представят като самоизвършващи се, т. е. в съзнанието ни не се налага активен деятел. Както зазоряването е естествен процес в природата, така "провървяването" на войската е, така да се каже, самоизвършващо се действие, показващо всенародния устрем, всенародния характер на борбата против поробителите.

Изключително поетичен, а и семантично уместен е глаголът "провървя", употребен и в двата варианта. Глаголът "провървя", образуван от "вървя" посредством представката про-, означава продължителност и безконечност на действието. Неуместно е при осъвременяване на текста на песента глаголът да се заменя със "завървя" ("войска завървяла"), тъй като представката за – насочва вниманието ни към началото на действието, а не към продължителността му.

Вариантът на песента от сборника Български народни песни се отличава с интересна композиция: след пролога, състоящ се от шест стиха, идва непосредно един едностранно осъществен диалог — "отговаря, мила моя майно ле, сам цар Иван Шишман", без да има въпрос към него, въпросът като че ли се подразбира сам по себе си. Избраната композиция позволява да се постигне не само стегнатост, сбитост на текста, но и да се осъществи по-силно въздействие върху слушателите. Цялата песен е от дванадесет стиха, разпределени равномерно: шест за пролога и шест за едностранно реализирания диалог.

Във всичките дванадесет стиха се повтаря обръщението рефрен "мила моя майно ле", с което се създава интимна близост между певец и слушател. Но изразът има и по-широко значение: от непосредствено обръщение към майката той получава и обобщено значение — като обръщение към родината, към майката родина, която

се намира в смъртна опасност. Майка и родина тук се сливат в една същност, в един образ — те са еднакво обичани и тачени, те с еднаква сила и воля трябва да бъдат бранени.

Основно значение в пролога имат първите два стиха, с които се известява за многобройната Шишманова войска, тръгнала да се бие за "Христово име" и за "християнска вера". Величествената картина на войската, която от ранна утрин върви непрестанно, е нарисувана пестеливо, но твърде изразително. Съотнасящите се наречия "откак — оттогаз" в сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за време също съдействуват за нагледното предаване на динамиката на действието и на неговата продължителност. От значение за зрителното възприемане на картината са безглаголните изречения "кон до коня" и "юнак до юнака", както и сравнението в следващия стих — "сабите им, мила моя майно ле, като ясно слънце". Сравнението е изключително образно — лъскавината и блясъкът на сабите приличат на ясно слънце. Като вървят "през гора зелена", от копитата на конете "огън святка". На пръв поглед тук има алогизъм, но от художествено гледище той е напълно оправдан. По този начин още по-силно, още по-изразително се представя стремглавият ход на войската на цар Иван Шишман да влезе в бой с нашествениците. Войската се предвожда от "сам цар Иван Шишман" — с това съобщение завършва прологът на творбата. Като цялост картината е величествена и това впечатление от нея се поражда от умело подбраните и използвани изразни средства.

Преходът към следващите шест стиха е твърде рязък и неочакван, но тъкмо това поражда драматичното напрежение. В съзнанието на слушателите вече се е оформил въпросът: къде отива войската, за какво ще се бие. На този неизречен гласно въпрос следва "Отговаря, мила моя майно ле, сам цар Иван Шишман". Той търси помощ и упование в Бога, моли го да му помогне със "сила и юнашество", за да победи нашествениците, и да спаси "Христово име", да бъде прославена "християнската вяра". Дори и да приемем, че в репликата на цар Иван Шишман има някои веяния от езика и разбиранията на възрожденците, по начало тя е автентична. Изпускането на предлог в смислово-синтактичната връзка между думите, както е в стиха "помогни ни, мила моя майно ле, сила и юнашество", не е изключение в българските народни песни.

Съжителството на по-стари ("бой ще да се бием") и съвременни форми за бъдеще време ("кръв ще леем", "ще прославим") е също обичайно явление в езика и стила на народните песни.

Втората част на песента има повече обяснителен характер, поради което напрежението в нея спада. Боят за спасение на българите от поробване е всъщност бой за опазване на Христовото име, в защита на "християнската вяра". В средновековието вярата, наред с езика, е един от най-важните и същностни признаци на народността. В случая това е още по-важно: борбата е за победа на една вяра над друга вяра. Въпреки обяснителния характер на втората част на песента, напрежението, породено в първата част, динамиката, изразена в нея, остават да властвуват и във втората част. Битката срещу нашествениците е представена като извънредно жестока и безпощадна ("кръв ще леем"), защото тя се води за прослава на християнската вяра, т. е. за прослава на всичко българско. За безпощадността на боя говори и етимологичната фигура "бой щем да ся бием".

Другият, пространният вариант на песента, публикуван в Сборник за народни умотворения (кн. 36) също има своите езикови и художествени достойнства. Динамиката на действието тук е напълно запазена, въпреки че описанието на войската е твърде разгърнато и достига до характерни подробности. От една страна се е "войска провървяла", а от друга описанието ѝ се забавя чрез посочване на различни нейни принадлежности и свойства: описват се пушките, сабите, паласките, пищовите, дрехите, барутът, куршумите, калпаците... Описанието е направено чрез ярки сравнения: пушките се оприличават на "честа гора", сабите светят "като ясно слънце", пищовите им са като "дребят гъстак", дрехите — "като тъмян гъстак" и т. н. Особено изразително е сравнението на куршумите — "като град по поле". Изреждането, а и повторенията в случая изпълняват художествено-изобразителна функция — през цялото това време в съзнанието на слушателите се задържа:

Откога са ѝ, мила моя майно льо, зора зазорила,
оттогаз са ѝ мила моя майно льо, войска провървяла,

т. е. по тоя начин се задържа у слушателите представата за прииждащата войска. Силата и устремът се представят образно и изразително:

кат препускат, мила моя майно льо, силян, буян вятър,
дето тгпят, мила моя майно льо, кладянчата правят,

дето стъпят, мила моя майно лъо, калдаръмите къртят,
де кого си, мила моя майно лъо, стигнат и па срещнат,
се си питат, мила моя майно лъо, за Софийско поле.

Следва обяснение защо войската с такъв устрем се насочва към Софийското поле:

бой да правят, мила моя майно лъо, за българско име,
бой да правят, мила моя майно лъо, за Христова вяра,
сам ги води, мила моя майно лъо, сам цар Иван Шишман.

Изненадва изразът "бой да правят", но той едва ли е книжовно влияние върху езика на народната песен. Струва ми се, че той е съзнателно подбран от народния певец, за да представи боя като дейност необходима и съдбовна, т. е. като друг вид дейност: работата на полето се заменя с работата в защита на "българското име" и на "Христовата вяра".

По-нататък песента се разгръща фабулно: цар Иван Шишман моли да бъде повикано "младо юначе", "луда гидия" на помощ в битката срещу "грозни татари". Използваните постоянни епитети предават качествено противоположна характеристика на юнака и на татарите. Младият юнак оставя "булче под венчило", възсяда "раняна си коня", отива на софийското поле:

Дет помина, мила моя майно лъо, планини поломи,
дет помина, мила моя майно лъо, гората укърши,
че завари, мила моя майно лъо, войска разпръсната,
че завари, мила моя майно лъо, войска ми българска.

Участието на младия юнак е решаващо за победата. Очевидно тук има някакви реминисценции от по-стари народни песни, свързани с борбите срещу татарите; поетически изграденият образ в по-старите народни песни се пренася в по-нови песни поради сходство в обстановката.

Всеки от двата варианта на песента за цар Иван Шишман, последния владетел преди България да падне под турско робство, има свои художествени особености и достойнства. Сбитият вариант има повече характер на боен марш; пространният напомня за прослава, за възпяване на победата. Оттук и различията и изразните средства — бойният марш трябва да бъде стегнат, да е повече лиричен, отколкото епичен. Прославата пък залага на постоянните повторения, чрез които по-внушително се представя величието на

борбата и сладостта от победата. Повечето сравнения, които намираме в пространния вариант, също спомагат да се наложи у слушателите впечатлението за нейната маршово-възхваляваща стойност. Независимо от различията в двата варианта на песента, общ е ритъмът. Единството между съдържание и ритъм тук е забележително; чрез ритъм като че ли се възпроизвежда звуковото впечатление от бяга на конете.

Песента за цар Иван Шишман е една от най-забележителните исторически песни в нашето народно творчество.

**ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КНИГА 2 - ЕЗИКОЗНАНИЕ
ТОМ 31, 1995**

Редактор Любка Стоичкова
Техн. редактор Райна Карабоева
Коректор Любка Стоичкова

Формат 60x90/16
Печатни коли 19.75

ISSN 0204 - 6369

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Велико Търново, 2001
Печат – Faber – Велико Търново

87
ISSN 0204 - 6369

